UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192027

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M928 K18S Accession No. M 1400

Author कर्वे, धो. के.

Title संक्षिप्त आत्मवृत्त

This book should be returned on or before the date last marked below.

संक्षिप्त आत्मवृत्त

धोंडो केशव कर्वे

१९३३

किंमत बारा आणे

ह्या पुस्तकाचें सर्व उत्पन्न हिंगणें येथील अनाथबालिकाश्रम संस्थेस मिळावयाचें आहे.

[illegible]
चिटणीस,
अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी,
हिंगणें बुद्रुक, पुणें ४.

पहिली आवृत्ति— डिसेंबर १९३३–३०००

मुद्रक :
अनंत विनायक पटवर्धन,
आर्यभूषण छापखाना,
पुणें ४.

प्रस्तावना

तरुण होतकरू वाचकहो! हें माझें चरित्र मी तुमच्या हातांत देत आहे, त्याचा कांही उपयोग झाला तर पहा. हें वाचल्यावर माझ्या अंगीं कोणताच असामान्य गुण नाही, असें तुम्हांस आढळून येईल. माझी बुद्धिमत्ता मध्यमाहून थोडी अधिक इतकेंच. अंगीं वक्तृत्व नाहीं; कोणत्याहि विषयांत विशेष प्रावीण्य मिळवलेलें नाहीं; लेखनव्यवसायांत तर मी केवळ अनभ्यस्त; त्यांत भीत भीत टाकलेलें पाऊल स्वयंस्फूर्तीचें नव्हे. वीस वर्षांपूर्वी 'मनोरंजन' कारांनी आपल्या वाचकांस बक्षीस देण्यासाठी माझें सार्धें चरित्र लिहिण्याचा आग्रह केला नसता तर मी ह्या भानगडींत पडलों नसतों व तुमच्या हातांत हें पुस्तक पडलें नसतें. मी असा सामान्य मनुष्य आहे म्हणूनच तुमच्यापैकी कांहींना ह्या पुस्तकाचा कदाचित् थोडा उपयोग होईल. कसा तो पहा.

शिवाजी, रामदास, तुकाराम, किंवा टिळक, गोखले, गांधी, हीं नांवें उच्चारल्याबरोबरच हे कोणी तरी आपल्यापेक्षा फारच वरच्या कोटींतले मानव आहेत, त्यांच्या आपल्यामधील अंतर परिचयाच्या लहानशा परिमाणांनी मोजतां येण्यासारखें नसून तें दुर्लंघ्य आहे, अशी भावना एकदम उत्पन्न होते. असले अलौकिक पुरुष फार क्वचित जन्माला येतात. अशा पुरुषांमध्ये निसर्गप्राप्त गुणांची संपत्ति दांडगी असून तिला उद्योगाची जोडहि तशीच मिळालेली असते. ह्यांचीं चरित्रें वाचलीं म्हणजे अंतःकरणवृत्ति उचंबळून जातात व 'धन्य आहे त्यांची!' असे उद्गार तोंडावाटे निघतात. असल्या विभूति आपल्या देशांत झाल्या म्हणून आपणांस साभिमान आनंद वाटतो. सामान्य मनुष्यें त्यांच्या असामान्य कर्तबगारीनें थक्क होऊन जातात. त्यांना अशा विभूति वंद्य आणि दर्शनीय वाटतात. परंतु त्यांचीं चरित्रें वाचून हजारांतून नव्हे पण लाखांतून एखाद्याला आपण अंशतः तरी त्यांचें अनुकरण करावें, अशी स्फूर्ति होत असल्यास नकळे. त्यांच्या उपदेशांतलें कांही आपल्या आटोक्यांतलें असल्यास तें घेण्याची बुद्धि होते पण अंशतः तरी त्यांच्यासारखें होण्याचा आपण प्रयत्न करावा, हा विचार धाष्ट्यांचा वाटतो. माझ्यासारख्या,

सामान्य मनुष्यापेक्षा फार अंतरावर नसणाऱ्या मनुष्याच्या यथातथ्य चरित्रांतलीं कित्येक कृत्यें आणि मतें अनुकरणास अयोग्य वाटतील, तीं सोडून देतां येतील. पण कित्येक अनुकरणास योग्य आणि सहजसाध्य अशीं आढळतील. आपण आहों त्या स्थितींतहि आपल्या हातून थोडीशी समाजसेवा घडूं शकेल व त्यासाठीं आपण यत्न करावा अशी बुद्धि अशांच्या चरित्रवाचनानें सामान्य मनुष्यालाहि होऊं शकेल. ह्यामुळे सामान्य परंतु ज्यांच्या हातून लोकसेवेचें कार्य कांही प्रमाणानें घडलें आहे, अशांचीं चरित्रें सामान्य मनुष्यांस अधिक स्फूर्तिदायक होण्याचा संभव आहे.

अमुक करावें व तमुक करूं नये अशा स्वरूपाचा निर्जीव नैतिक प्रमेयांचा उपदेश शील बनविण्याच्या कामीं परिणामकारक होऊं शकत नाही. तींच प्रमेयें ज्यांच्या आचरणांत कांही अंशीं उतरून सजीव झालेलीं असतील त्यांच्या चरित्रवाचनानें सहजी होणारा अप्रत्यक्ष उपदेश अधिक परिणामकारी असतो. ह्या दृष्टीनेहि ह्या संक्षिप्त आत्मवृत्ताचा उपयोग होईल अशी मला उमेद आहे. शील बनवण्याच्या आणि संवर्धनाच्या कामीं अनुकरणीय स्त्रीपुरुषांच्या यथातथ्य लिहिलेल्या चरित्रांचा फार उपयोग आहे.

आत्मवृत्त लिहिण्यांत त्यापासून मला द्रव्यप्राप्ति व्हावी हा हेतु कधीहि नव्हता. अठरा वर्षांपूर्वी मनोरंजनकारांसाठी मूळ ‘ आत्मवृत्त ’ लिहिण्यांत माझा हेतु येवढाच होता की, ज्या संस्थांशीं मी एकजीव झालों त्यांची माहिती लोकांना व्हावी आणि त्यांजमध्ये त्यांच्याविषयीं सहानुभूति उत्पन्न व्हावी. मनोरंजनकारांकडून मी त्याबद्दल मोबदल्याची अपेक्षा केली नाही. पांच वर्षांपूर्वी अनाथ बालिकाश्रमाच्या मंडळीनें त्याची दुसरी आवृत्ति काढली, त्यासाठीं मीं पुढील हकीकत लिहून दिली. त्या आवृत्तीपासून मिळालेला सर्व फायदा आश्रमाकडे गेला आहे. अलीकडे शाळांतून स्थूल वाचनासाठीं कांही पुस्तकें नेमण्याचा प्रघात पडला आहे. तेव्हा हायस्कुलांतील पांचव्या, सहाव्या व सातव्या इयत्तांसाठीं संक्षिप्त आत्मवृत्त तयार केलें असतां त्या इयत्तांना असें पुस्तक योग्य होईल, हा विचार आश्रमाच्या कांही आजन्म-सेवकांच्या मनांत आला व मलाही तो पटला. म्हणून दुसऱ्या आवृत्तींतले कोणते भाग ठेवावे व कोणते गाळावे ह्याची निवड करण्याचें काम मीं माझी सून कावेरी हिच्यावर सोपवलें. त्यांत थोडें

क्रमजास्त करून व दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यानंतर घडलेल्या गोष्टींचा अंतर्भाव करून हें संक्षिप्त आत्मवृत्त तयार केलें व तें आश्रमाच्या मंडळींच्या स्वाधीन केलें. ह्यापासून होणारें सर्व उत्पन्न हिंगण्याच्या आश्रमालाच मिळणार आहे.

हायस्कुलांतील वरच्या दोन तीन इयत्तांसाठी जरी हें पुस्तक तयार केलें आहे तरी कॉलेजांतील अभ्यास करणाऱ्यांना व नुकतेंच संसारांत पाऊल टाकलेल्यांनाहि हें आटोपसर चरित्र बोधप्रद होईल असें मला वाटतें. ह्या पुस्तकाचा वाचकांना उपयोग होऊन प्रकाशक संस्थेलाहि त्यापासून फायदा झाला तर मला आनंद होईल, येवढें सांगून मी ही लहानशी प्रस्तावना पुरी करतों.

अनाथ बालिकाश्रम,
हिंगणें बुद्रुक, पुणें ४,
१५ डिसेंबर १९३३

धोंडो केशव कर्वे

अनुक्रमणिका

प्रकरण		पान
पहिलें	जन्मभूमि	१
दुसरें	माता-पितरें	५
तिसरें	बंधु-भगिनी	१४
चौथें	लहानपणांतील गोष्टी	१९
पांचवें	सहाव्या इयत्तेची परीक्षा	२८
सहावें	विद्यार्थीदशेंतील गोष्टी	३४
सातवें	कॉलेजांतील तीन वर्षें	३९
आठवें	उदरनिर्वाहाची तरतूद	४४
नववें	गृहस्थाश्रम (पूर्व भाग)	५०
दहावें	पुण्यास येण्यापूर्वीचीं सार्वजनिक कामें ...	५७
अकरावें	अकल्पित भाग्य	६३
बारावें	पुनर्विवाह	६७
तेरावें	पुनर्विवाहानंतर	७३
चौदावें	विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी ...	८०
पंधरावें	अनाथ-बालिकाश्रम	८७
सोळावें	आश्रमाचा विस्तार	९६
सतरावें	महिलाविद्यालय	१०१
अठरावें	निष्काम-कर्म-मठ	१०७
एकोणिसावें	त्रिवेणीसंगम	११४
विसावें	महिला-विद्यापीठ	११८
एकविसावें	महिलाविद्यापीठाचें वैशिष्ट्य	१२६
बाविसावें	महिलाविद्यापीठाचा विस्तार	१३०

तेविसावें	पृथ्वीपर्यटन	१३७
चोविसावें	यूरोपच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी ...	१४०
पंचविसावें	अमेरिकाच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी ...	१४७
सविसावें	आशियाच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी ...	१५५
सत्ताविसावें	आफ्रिकेच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी ...	१६१
अठ्ठाविसावें	प्रवासाचे उद्देश कितपत साधले ...	१७१
एकोणतिसावें	गृहस्थाश्रम (उत्तर भाग)	१७९
तिसावें	माझे कांही स्वभावविशेष	१८४
एकतिसावें	धर्म व तत्वज्ञान यांविषयी कांही विचार ...	१९४
बत्तिसावें	उपसंहार	१९८
	परिशिष्ट	२००

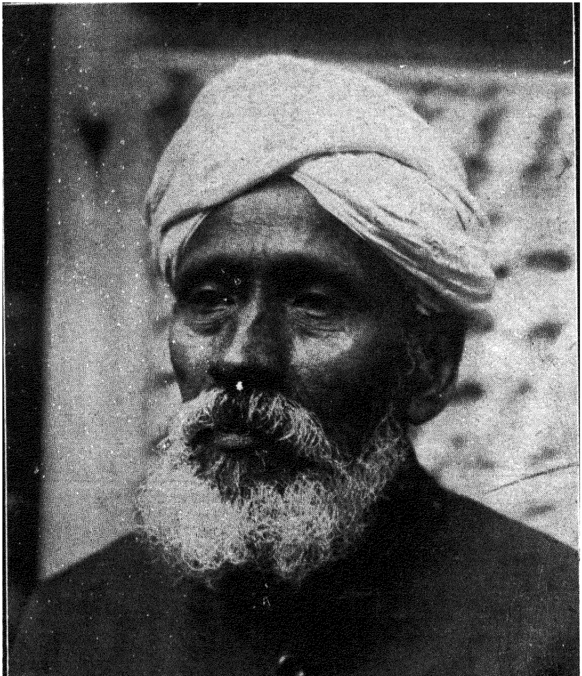

प्रो. धोंडो केशव कर्वे

संक्षिप्त आत्मवृत्त

प्रकरण पहिलें

जन्मभूमि

माझा जन्म जरी आमच्या चार पिढ्यांच्या मुरूड गावापासून पंधरा मैलांवरील शेरवली या गावीं माझ्या आजोळीं झाला, तरी मुरूड हीच माझी जन्मभूमि, असें मला नेहमी वाटत आलें आहे. दक्षिण कोकणांत समुद्रकाठीं वसलेले उत्तम हवेचे जे कांही थोडे गाव आहेत, त्यांत मुरूड गावाचा नंबर कदाचित पहिला लागेल. हल्ली ज्या ठिकाणीं मुरूड गाव आहे, तेथे पूर्वी जंगल होतें, व त्यांत शेजारच्या आसूद गावाची स्मशानभूमि होती. हा गाव गंगाधरभट नांवाच्या उत्तरहिंदुस्थानांतून आलेल्या व सिद्धपुरुष या नांवाने लोकांत प्रसिद्ध असलेल्या कनोजा ब्राह्मणाने शिष्यांच्या मदतीने सुमारें ४०० वर्षांपूर्वी वसविला.

त्याने गावाचे वेगवेगळे विभाग करून प्रत्येकांत एकेक अधिकारी स्थापिला. असे आठ ग्रामाधिकारी होते. त्यांना मानकरी असें म्हणत. ह्या अष्टमानकऱ्यांचा परंपरागत मान अजूनही देण्यांत येत असतो. बऱ्या स्थितींतील लोक मंगलकार्याच्या प्रसंगीं गावांतील सर्व ब्राह्मणकुटुंबांना निमंत्रण देतात; परंतु जे गरीब असतील, त्यांनी सर्व ग्रामस्थांना निमंत्रण न करतां आपले आप्त व अष्टमानकरी यांना मात्र करावें, व त्यांच्या घरीं जाऊन मानकऱ्यांनी मंगलकार्य पार पाडावें, अशी जुनी वहिवाट आहे.

मूळ एकंदर तेरा ब्राह्मण कुटुंबांची स्थापना करून त्यांना जमिनी दिल्याबद्दल मुरूड गावच्या बखरींत उल्लेख आहे. ब्राह्मणेतरांसाठी ब्राह्मण-

वस्तीपासून दूर जागा राखिल्या आहेत, पण ब्राह्मणेतरांकडेहि बरेच मान ठेवून ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर यांनी मिलाफाने वागून सामाजिक कार्यें तडीस न्यावीं, अशी योजना केलेली दिसते. या योजनेप्रमाणे २५–३० वर्षांपूर्वीपर्यंत पिढ्यान्‌पिढ्या व्यवहार चालत आले होते.

मुरूड हा गाव रत्नागिरी जिल्ह्यांत मुंबईच्या दक्षिणेस ९० मैलांवर वसलेला आहे. याची लांबी दक्षिणोत्तर सुमारें १$\frac{2}{3}$ मैल असून रुंदी पूर्व-पश्चिम सरासरीच्या मानाने अर्धा मैल आहे. याशिवाय गुरें चरण्यासाठी डोंगराळ भाग वेगळा आहे. दक्षिणटोकापासून तो उत्तरटोकापर्यंत दग-डांनी सरळ रस्ता बांधलेला आहे, त्याला पाखाडी म्हणतात. समुद्रा-कडून गावांत शिरण्यास, व गावांतून बाहेर जाण्यास सारख्या अंतरावर तीन पूर्वपश्चिम मार्ग ठेविले आहेत. पाखाडीच्या दोन्ही बाजूंना रांगेने ब्राह्मणांचीं घरें आहेत. प्रत्येक कुटुंबाच्या मालकीच्या जमिनीचा विस्तार घराच्या पुढील भागीं थोडा असून मागे फार आहे. घरें एकमेकांपासून फार जवळ नाहीत, व फार दूरहि नाहीत; यामुळे एकमेकांना उपसर्ग न होतां शेजाराचा फायदा मिळतो. पश्चिमेच्या घरांच्या जमिनींची सीमा समुद्रापर्यंत गेली आहे. प्रत्येक घराभोवती एक मोठा आगर असून त्यांत माड व पोफळी लाविलेल्या असतात. घरासभोवती या झाडांची छाया असून नेहमी गारवा असल्यामुळे उन्हाळयांत ह्या गावीं राहणें फार सुखावह होतें.

दीडशे वर्षांपूर्वी हा गाव फार श्रीमंत होता. गावांतील पांच गृहस्थांनी प्रत्येकी पांच हजार रुपये वर्गणी देऊन पंचवीस हजार रुपयांचें श्रीदुर्गा-देवीचें देऊळ फारच उत्कृष्ट बांधलें आहे. या भागांतला हा एवढाच गाव पेंढाऱ्यांनी लुटला, तेव्हापासून या गावाला गरिबी आली. तथापि पूर्वीच्या स्वस्ताईच्या दिवसांत लोकांचा निर्वाह होण्यास फारशी अडचण पडत नसे. माझ्या लहानपणीं सुमारें दीडशेपासून दोनशेपर्यंत ब्राह्मण पुरुष या गावांत असत. आता चाळीसपन्नासहि सांपडण्याची मारामार. बहुतेक

तरुण लोक निर्वाहाचें साधन मिळविण्यासाठी बाहेर पडतात. या गावांतून बाहेर गेलेल्या ब्राह्मण मंडळींत शाळामास्तर व कारकून फार आहेत. येथपर्यंत मजल न पोचली, तर मुंबईतील चहाकॉफीच्या व फराळाच्या दुकानांत नोकरी धरण्यासाठी तरी त्यांना बाहेर पडावें लागतें. ब्राह्मणेतर मंडळीहि कांहीतरी उद्योगधंद्यासाठी मुंबईस जातात. हल्ली हा गाव फारच गरिबीस आला आहे.

ब्राह्मणवस्तीचा मोठा गाव, अशी या गावासंबंधाने फार दिवसांपासून ख्याति आहे. वेदविद्येसंबंधाने पूर्वी याची फार प्रसिद्धि होती. कोणी घनपाठी वैदिक आले असतां त्यांजबरोबर सामना करणारे वैदिक या गावीं असत. उत्तम विद्वानांची परीक्षा होऊन योग्यतेप्रमाणे त्यांचा बहुमान व संभावना या ठिकाणीं होत असे. पंचवीस तीस वैदिक एका बाजूला, व तितकेच दुसऱ्या बाजूला बसून पड्डीचें म्हणणें चाललें आहे, असे वसंतपूजेचे प्रसंग मीं माझ्या लहानपणीं किती तरी पाहिले आहेत. आता या गावांतली ही विद्या लयाला गेली आहे. हा गाव अलीकडील विद्येच्या प्रसाराला योग्य आहे, ही गोष्ट इंग्रजी राज्याच्या सुरुवातीबरोबरच सरकारी अधिकाऱ्यांच्या लक्षांत आली. महाराष्ट्रांत विद्याखातें सुरू होऊन ज्या थोड्या मराठी शाळा अनुभव घेण्यासाठी पहिल्याने सुरू करण्यांत आल्या, त्यांत मुरूडची शाळा होती. ही शाळा ता. १ ऑगस्ट सन १८३४ रोजीं स्थापन झाली. या शाळेंत पूर्वी आसपासच्या पुष्कळ गावांतले मुलगे शिकावयाला येत, व हल्लीहि येतात.

या गावांतील कांही मंडळी अलीकडल्या काळांत बऱ्याच प्रसिद्धीला आली आहे. या सर्वांत पहिलें स्थान युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी प्रसिद्धीला आलेले रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांना दिलें पाहिजे. हे अत्यंत नियमितपणाने वागणारे, अशी यांची ख्याति होती. दुसरे गृहस्थ वामन आबाजी मोडक हे होत. अत्यंत गरिबीच्या स्थितींत विद्यार्जन करून पुढे ते एवढ्या मोठ्या योग्यतेला चढले की, पूर्वी हिंदी मनुष्याला न दिलेली एल्फिन्स्टन् हायस्कूलच्या प्रिन्सिपॉलची

जागा प्रथम यांना मिळाली.हे मोठे धर्मशील होते. तिसरे गृहस्थ ज्योतिः-शास्त्रविशारद शंकर बाळकृष्ण दीक्षित हे होत. 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' व 'ज्योतिर्विलास' किंवा 'रात्रीची चार घटका मौज' हीं ह्यांचीं पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत. हे फार बुद्धिमान् होते. चवथे गृहस्थ हरि नारायण गोखले होत. हेहि अगदी गरीब स्थितींतून वर आले. अंगीं फारशी विद्वत्ता नसतां आपल्या शहाणपणाने व कर्तबगारीने पुण्यांतील आर्यभूषण व ज्ञानप्रकाश या छापखान्यांचे हे मालक बनले, व पुण्यांतील मुद्रणकलेच्या प्रगतीला हे कारण झाले. दैनिक ज्ञानप्रकाश सुरू करण्याचें धाडस यांनीच केलें. पांचवे पुढे आलेले ग्रामस्थ रामचंद्र भिकाजी जोशी हे होत. विधवा-विवाहाच्या सुधारणेंत पुढाकार घेणारे, व महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या अभ्यासांत प्रवीण म्हणून हे प्रसिद्ध होते. यांचीं मराठी भाषेचीं लहानमोठीं व्याकरणें शाळाखात्यांत चालू आहेत.

ब्राह्मणांच्या पोटजातींत विवाहसंबंध घडवून आणणें,हा सामाजिक सुधारणेचा एक आवश्यक भाग आहे, परंतु त्यासंबंधाने अजून म्हणण्यासारखी प्रगति झालेली नाहीं. चित्पावन आणि कऱ्हाडे या ब्राह्मणांच्या पोटजातींत शरीरसंबंध होणें अजूनहि किती तरी कठीण जातें;पण मुरूड गावांत अनेक पिढ्यांपूर्वी कऱ्हाड्यांचीं दोनतीन कुटुंबें चित्पावनांत अगदी एकजीव होऊन गेलीं, ही आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे. हीं कुटुंबें कऱ्हाड्यांचीं आहेत, या गोष्टीचाहि हल्लीं विसर पडलेला आहे.

प्रकरण दुसरें

मातापितरें

सुवृत्त व उद्यमशील मातापितरांच्या पोटीं जन्माला येणें, यासारखें दुसरें भाग्य नाही ! हें भाग्य मला लाधलें, या विचाराने पुष्कळ वेळां माझें मन आनंदाने अगदीं भरून जातें. माझ्या आईचा जन्म शके १७४६ त झाला. रँगलर परांजपे यांचें घराणे म्हणजे माझा मातृवंश होय. माझी आई ती रँगलर परांजप्यांची आत्या. हर्णैपासून चार मैलां-वर मुर्डी येथे हल्ली रँगलर परांजपे यांचे बंधु राहतात. परांजप्यांच्या वंशांत अलीकडल्या विद्येंत पुढे सरकलेले असे रँगलर परांजपे व त्यांच्या-मुळे पुढे आलेले त्यांचे दोघे धाकटे भाऊ, एवढेच काय ते आहेत.

माझे वडील केसोपंत यांचा जन्म जेष्ठ शुद्ध १३ शके १७४२ त मुरूड गावीं झाला. त्यांचा विद्याभ्यास मुरूड येथील मराठी शाळेंतच झाला. हे हुषार विद्यार्थ्यांपैकी होते. यांना मी ‘ बाबा ’ म्हणत असे. बाबा ११-१२ वर्षांचे असतांना त्यांचे वडील वारले. वडील वारल्या-नंतर एका वर्षानेच त्यांचें लग्न झाले. यावेळीं आई सात वर्षांची होती.

पेशवाईच्या काळांत कोकणांतले पुष्कळ हिंमतवान आणि कर्तबगार लोक आपल्या नशीबाची पारख करण्याकरिता पुण्याला येत. अशा मंडळींपैकी माझे चुलत पणजे केशवभट कर्वे अग्निहोत्री, व त्यांचे धाकटे बंधु म्हणजे माझे पणजे रघुनाथभट हे असावे. केशवभट व रघुनाथभट यांच्या औदार्याने आणि धार्मिकपणाने मुरूडच्या ग्रामस्थांवर त्यांचें चांगलें वजन बसलें. मुरूड गावांतील अष्टमानकऱ्यां-पैकी धारप यांचा निर्वंश होण्याची वेळ आली, तेव्हा त्यांच्या वंशांतली एक वृद्ध बाई हयात होती. सिद्धपुरुषांनी मानाचें म्हणून जें ठिकाण धारप वंशाला दिलें होतें त्या ठिकाणांतल्याच घरांत ती रहात होती.

तिजकडून हें ठिकाण उभयता बंधूंनीं विकत घेतलें, आणि ग्रामस्थांनी धारपांच्या वंशाचा मान कर्वे यांच्या वंशाला दिला, व कर्वे यांना ते अष्ट-मानकऱ्यांपैकी समजूं लागले. सरकारानेही ही गोष्ट कबूल केली, व धारपांच्या वंशाकडे असलेलें दहा रुपयांचें वर्षासन (याला खटपटें म्हणत) कर्वे यांच्या वंशाकडे सुरू केलें, आणि धारपांच्या वंशाचा 'वर्तक' हा किताब कर्वे यांच्या वंशाला मिळाला.

रघुनाथभटजींचे मुलगे दोन. वडील दाजीबा यांना संतान नव्हतें. धाकटे माझे आजे बापूनाना हे मुरुडास रहात असत. हे पूर्वीच्या संपत्तीवर वैभवाने राहिले. यांच्या अंगीं कर्तबगारी अगदी नव्हती. हे निरुपद्रवी व स्वभावाने गोड असून कोणाचें मन दुखविणारे नव्हते. यांचे मुलगे सखाराम, केशव व बल्लाळ असे तीन. सखारामपंत पुष्कळ वर्षे मुरुडास राहिले; पण ज्या ठिकाणीं फुलें वेंचलीं त्याच ठिकाणीं गोवऱ्या वेचण्याची पाळी आली, तेव्हा ते मुरूड गावांत त्यांचें जें कांहीं शिल्लक राहिलें होतें तें विकून टाकून पनवेलीजवळ तुराडें गावीं येऊन राहिले. मधले केसोपंत हे माझे वडील.

आजोबा वारल्यावर माझे चुलते सखारामपंत हे संसार पाहूं लागले. वडिलांच्या मागे यांनीहि होतें नव्हतें तें मोडून संसार चालविला. पुढे जेव्हा कर्ज केल्यावाचून संसार चालविणें अशक्य झालें, तेव्हा तिघे बंधु विभक्त झाले. प्रत्येकाच्या वाटणीला सुमारें पंचवीसतीस रुपये वार्षिक निव्वळ उत्पन्नाची जमीन, पांचपंचवीस रुपये किंमतीचीं भांडीं-कुंडीं, बायकोच्या अंगावरचें किडूकमिडूक, की, जें विकावयाला गेलें असतां पांचपंचवीस रुपयेहि हातीं लागावयाचे नाहीत, व १०५ रुपये लोकांचें देणें याप्रमाणे इस्टेट आली.

सखारामपंतांचा अव्यवस्थितपणा बाबांना कळून चुकला होता. मुरुडांत राहून आपला निभाव लागणार नाही, हें ते पूर्ण जाणून होते. मराठी शाळेंतील शिक्षण पुरें झाल्यावर पुढे विद्याभ्यास चालविण्याला

मार्ग नव्हता. तेव्हा मोठी हाव न धरतां आपल्या पायांवर उभे राहण्याचा यांनी निश्चय केला. मुरूड गावांत बर्वे उपनांवाचे एक सुखवस्तु गृहस्थ होते, त्यांचा शेरवलीपासून दोन कोसांवर कोरेगाव नांवाचा खोतीचा गाव होता. त्या गावांत राहून तेथील वसुलबाकी करण्यासाठी बर्वे यांना कारकून पाहिजे होता. हें काम माझ्या बाबांनी पतकरलें. अवशेष राहिलेल्या श्रीमंतीचा अनुभव लहानपणीं घेतलेला, आणि मुरुडासारख्या ठिकाणीं वयाचीं एकोणीस वर्षे काढलेलीं, अशा स्थितींत कुग्रामवास पतकरणें बाबांना किती असह्य झालें असेल, तें त्यांचें त्यांनाच ठाऊक! परंतु दैवगति लक्ष्यांत घेऊन मन घट्ट करून ते एकदम कोरेगावला जाऊन आपलें काम पाहूं लागले. यांना जेऊनखाऊन वर्षाचा पगार पंचवीस रुपये होता. हे तेथे गेले तेव्हा त्यांना विसावेंच वर्ष होतें. जातांना सखारामपंतांना विनयपूर्वक त्यांनी एवढेंच सुचविलें की, कर्जाचा बोजा न वाढवितां तुम्हांला जें काय करणें तें करा. पुढे चार वर्षांनी म्हणजे शके १७६५ सालीं त्रिवर्गबंधूंचें वाटपपत्रक झालें व शके १७६७ त त्यावर मान्यतेच्या सह्यासाक्षी झाल्या. या पत्रकांत "तीन पुतळ्या तिऱ्हाइताच्या आहेत, त्या ज्याच्या त्यास हिस्सेरशीप्रमाणे त्रिवर्गांनी द्याव्या," असें वाक्य आहे. ज्या वास्तूंत शके १६८४ सालीं आजोबांनी पुतळ्यांची मोजदाद करावी तेव्हा ५१९२ पुतळ्या निघाव्या त्याच वास्तूंत राहणाऱ्या त्यांच्या तीन नातवांनी शके १७६५ त पुतळ्यांची मोजदाद करावी, तेव्हा तिघांच्या बायकांच्या अंगावर जें किडूकमिडूक होतें त्यांतल्या तीन पुतळ्या लोकांच्या उसन्या आणलेल्या आहेत असें निदर्शनाला यावें, या गोष्टींत केवढें अजब तात्पर्य आहे!

कर्व्यांचा वाडा आणि बाहेरचा डामडौल पाहून असल्या घराण्यांत आपली मुलगी पडते, याबद्दल माझ्या आजोळच्या आजोबांना व आजीला किती तरी आनंद झाला असेल, व नसतें वैभव दाखविण्यासाठी आयत्या वेळीं कोणाकडून तरी दागिने आणून ते जेव्हा लग्नांत आईच्या अंगावर घातले असतील, तेव्हा तिला किती डौल वाटला असेल! पण हें सर्व

उसनें वैभव असून आपल्या गळ्यांत राहिलेली एक पुतळी आहे ती देखील लोकांची, असें पुढे कळल्यानंतर तिच्या व तिच्या आईबापांच्या मनाची स्थिति काय झाली असेल ! परंतु तीं सत्त्वगुणी सालस माणसें असल्यामुळे त्यांनी एका शब्दानेहि कोणाला दुखविलें नाही.

बाबांचा स्वभाव अतिशय शांत. त्यांना राग म्हणून कसा तो यावयाचाच नाही. आईचा स्वभाव किंचित् रागीट असे; परंतु तिचा राग दुसऱ्याला फारसा कळावयाचाहि नाही, व त्यापासून कोणाला बिलकूल त्रास व्हावयाचा नाही. आपणाला गरिबी आली आहे, हें उभयतांनी जाणलें, पण कोणावर न चरफडतां तीं शांतपणें तिच्याशीं झगडत राहिलीं, व अखेरीला त्यांनी तिला जिंकलें ! कांहीं झालें तरी कर्ज काढावयाचें नाही, असा त्यांनी निश्चय करून तो तडीलाहि नेला. कोरेगाव व शेरवली हे गाव दोन कोसांच्या अंतरावरच असल्यामुळे आईबाबांची मोठी सोय झाली होती. शेवरलीचें घर नेहमीं पंधरावीस माणसांनी गजबजलेलें असावयाचें. तेथे दूधदुभत्याला व अन्नाला तोटा नव्हता. पहिल्यापहिल्याने बाबा कोरेगावीं एकटेच रहात, व आईला शेरवलीला ठेवीत. हेतु हा की, कांही पैसे जमवावे व आपल्या वाट्याला आलेलें मुरूडचें कर्ज फेडावें. कोरेगावाला एकटे राहिले म्हणजे बाबांना आपल्या हातांनी स्वयंपाक करावा लागे, व कधीकधी यजमान आले तर त्यांनाहि करून घालावा लागे. परंतु तें त्यांनी खुषीने पतकरलें. आई कोठेहि राहिली, तरी ती सर्वांना हवीशीच वाटे. पडेल तें काम करण्याला ती नेहमी तयार असे व कोणी कोणाविषयी कांही बोललें तरी तें पोटांत ठेवी. लावालावीचा प्रकार ती कधी करीत नसे, यामुळे ती सर्वांना प्रिय झाली. शिल्लक पैसे उरतील ते बाबांनी तेथच्या तेथेच कुळांकडे व्याजीं लावावे. खोतीच्या वसूलबाकीचें काम करतांना कोणतीं कुळें चांगलीं व कोणतीं वाईट, हें त्यांना माहीत झालेलें होतें. व्याज कमी मिळालें तरी तरत्या कुळांकडे पैसे ठेवावे हें त्यांचें तत्त्व असे. पहिलीं पंधरा वीस वर्षें आईबाबांनी फार काटकसर

केली, पण पुढे तीं सुखी झालीं. संसार वाढल्यावर मग पुढे तितकी काटकसर करतां यावयाची नाही, हें तीं जाणून होतीं. त्यांचीं एकामागून एक पहिलीं तीन मुलें वारल्यामुळे तीं दुःखी असत. पुढे आम्ही तीन भावंडें मोठीं झालों, तेव्हा तें दुःख तीं विसरलीं.

बाबा हरकसबी गृहस्थ होते. काथ्याच्या पिळत्रा काढून त्यांचें सुंभ तयार करणें व त्याचीं गुरांचीं दावीं, रहाटाच्या माळा वगैरे वळणें, यांत ते चांगले वाकबगार होते. यांना चित्रें काढण्याचीहि हौस असे. हे पागोटीं चांगलीं बांधीत. मुंबईला जाऊन पगडबंदाचा धंदा करावा असेंहि एकदा यांच्या मनांत आलें होतें; पण तें त्यांनी केलें नाही. बाबा मुरुडाला आले म्हणजे लोकांचीं पागोटीं बांधून देण्याचें त्यांना एक मोठें काम असे. ते पागोट्याबद्दल कधी कोणाकडून पैसे घेत नसत व नकाराचें उत्तर देऊन ते कधी कोणाचें मन दुखवीत नसत. त्या वेळीं मुलांनी हल्लींच्यासारख्या टोप्या घालण्याचा प्रघात नव्हता. आठदहा वर्षांचे मुलगेसुद्धा लग्नमुंजींना पागोटीं घालून जात. लहान मुलगे बाबांकडे पागोटीं घेऊन यावयाचे, तेव्हा त्यांशी गोड बोलून त्यांना तीं त्यांनी बांधून द्यावयाचीं. त्यांच्या कामांत अंगचोरपणा बिलकूल नसे. कोणतेंहि काम ते मनापासून चांगलें करीत. आई आणि बाबा यांना कामाच्या आणि काटकसरीच्या उत्तम सवयी लागल्यामुळे यांचा सर्व जन्म सुखांत गेला. माझे वडील बंधू दादा आणि मी यांना शाळेंत घालणें जेव्हा भाग पडलें, तेव्हा मुरूडचें वडिलोपार्जित जुनें घर मोडून पार नाहीसें झालें होतें; म्हणून त्यांनी चारशे रुपये खर्चून मुरुडाला आपल्या ठिकाणांत नवीन घर बांधलें व त्यांत आईला व आम्हां तिघां भावंडांना आणून ठेविलें. हेतु हा की, आमच्या शिक्षणाची हयगय होऊं नये. दरसाल पंचवीस रुपये वेतन आणि मुरुडाच्या जमिनीचें वगैरे सालीना वीसपंचवीस रुपयांचें उत्पन्न एवढ्या प्राप्तींतून घर बांधण्याला चारशे रुपये शिल्लक टाकणाऱ्या गृहस्थाचें धोरण आणि दूरदर्शीपणा हीं किती असलीं पाहिजेत,

हें कल्पनेनेच जाणलें पाहिजे. याशिवाय आई आणि आम्ही मुलें यांच्या पोषणाची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. कुग्रामांत दूधदुभतें वगैरे पुष्कळ आणि धान्याची स्वस्ताई, यामुळे कुटुंबपोषणाचें काम फारसें अवघड नव्हतें. पण मुरुडासारख्या गावांत कुटुंब पोसणें सुलभ नव्हतें. आम्हांला मुरुडाला ठेविल्यापासून पुनः आई व बाबा यांच्या कष्टांना सुरुवात झाली. बाबांनी कोरेगावाला रहावयाचें व नेहमी चुलीची आराधना करावयाची. आई घरीं सर्व प्रकारचें काम करून आम्हांला कांही कमी पडूं द्यावयाची नाही. कधी आठ दिवस, कधी चार चार दिवस, असे बाबा वर्षांतून महिना दीडमहिना मुरुडास रहात. तेव्हा काय कमी-अधिक असेल तें पाहून त्याची तरतूद करून जात. निर्वाहाला लागणारें भात व सर्व प्रकारचीं कडधान्यें याची व्यवस्था बाबांनी कोरेगावीं करून ठेविली होती. कोरेगाव हा गाव खाडीकाठीं असल्यामुळे फार सोयीचा आहे. येथे मचव्यांत जिन्नस भरून चिपळुणावरून दाभोळ खाडींतून मचवा समुद्रांत नेतां येत असे व घरापासून पाव मैलावर आणून लावतां येत असे. मुरूड गावच्या पश्चिमेला समुद्र आहे; पण पाणी उथळ असून डोंगराचा आडोसा नसल्यामुळे गलबतें लावण्याला सोयीचें बंदर नाही. मुरुडाच्या उत्तरेला जी खाडी आहे, ती दोनशे वर्षांपूर्वीं बरीच खोल असून तींत बरींच दूरपर्यंत गलबतें जात असत. त्या वेळीं मुरुडांतील कांही लोकांचीं घरचीं गलबतें होतीं; परंतु मुंबईच्या दक्षिणेकडील इतर खाड्या वाळूने ज्याप्रमाणे भरून जात आहेत त्याप्रमाणे ही खाडी देखील अगदी होरून गेली आहे. माझ्या लहानपणीं या खाडीवर एकदोन होड्या ठेवलेल्या असत, आता या खाडींत होडी चालण्यासारखें ठिकाणच नाहीसें झालें आहे. खाडींत मचवे जाण्याचें बंद झाल्याला शंभर वर्षे झालीं असावीं. यानंतर विशेष कारणाने कोणाला मुरूड गावीं मचवा नेणें झाल्यास भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या किनाऱ्यापासून फार दूर नाही, अशा उथळ पाण्यांत तो नांगरावा लागे. मग ओहोटीच्या वेळीं खालचें वाळवंट बहुतेक उघडें पडलें म्हणजे माल उतरून घ्यावयाचा, व पुनः भरती आली

म्हणजे मचवा हाकारावयाचा, असें करावें लागे. हल्ली अशा रीतीनेहि फारसे कोणी मुरुडास मचवे नेत नाहीत. त्या वेळीं बव्र्यांच्या कुटुंबाला लागणारें भात, कडधान्यें वगैरे कोरेगावाला भरून, व गूळ, मिरची वगैरे वर्षाच्या पुरवठ्याचे जिन्नस चिपळुणला भरून, दरसाल एक मचवा मुरुडाला येत असे, तेव्हा वर्षाच्या बेगमीचे बहुतक जिन्नस बाबा एकदम भरून टाकीत. फक्त दूधदुभत्याची मात्र मोठी अडचण पडे. तिकडला एक शेर म्हणजे पुण्याच्या अर्धाशेर दुधांत आईला कांही वर्षे आम्हां सर्वांचें भागवावें लागलें. बव्र्यांकडून किंवा दुसऱ्या कोणाकडून ताक आणावें आणि त्यावर निर्वाह करावा, असें पुष्कळ वर्षे चाललें होतें. पुढे आम्ही घरीं गाय बाळगूं लागलों व त्यापुढे म्हैस बाळगण्याचीहि ऐपत आली. कुटुंबाला लागणारे तांदूळ एकटी आई दुसऱ्या कोणाची मदत न घेतां भात कांडून तयार करी. आईला आम्हां तिघांचेंच काम पडे असें नाही, तर आमच्या आंधळ्या आजीचेंहि सर्व तिला करावें लागे. बाबा कोरेगावीं होते तोपर्यंत आजी माझ्या धाकट्या चुलत्याच्या घरीं राहत असे परंतु बाबांनी मुरुडाला घर केल्यावर त्यांनी तिला घरीं आणलें. त्रिवर्गबंधु विभक्त झाले, तेव्हा त्यांनी आजीच्या निर्वाहासाठी सालीना बारा मण भाताच्या उत्पन्नाचीं शेतें वेगळीं काढून ठेविलीं होतीं. तिला अगदींच दिसेनासें झालें होतं. जरूर पडे तेव्हा तिला हात धरून इकडेतिकडे न्यावें लागे. आम्हां मुलांची या कामीं मदत होई.

आई व बाबा या उभयतांनी अशा रीतीने आपण हालांत दिवस काढून आमचा मार्ग सुखकर केला. तीं उभयता कष्टाळू माणसें होतीं. पुढेपुढे त्यांना बरे दिवस आले होते. तरी देखील त्यांनी अंगवळणीं पडलेले कष्ट सोडले नाहीत, व गरीबी होती तेव्हा गरीबीची उघडीक लोकांपुढे केली नाही. यांच्या अंगीं स्वाभिमान व कुलाभिमान विशेष असे. मी अगदी लहान असतांना बडोद्याच्या महाराजांनी गावोगाव ब्राह्मणांना गोप्रदानें देवविलीं. प्रत्येक ब्राह्मणाला दहा रुपये मिळाले.

मुरूडच्या पुष्कळ गृहस्थ मंडळींनीहि हे दहादहा रुपये घेतले, त्या वेळीं बाबा कोरेगावीं होते. आई एकटीच घरीं होती. दादांची मुंज झालेली होती, तेव्हा त्यांनी "मी जाऊन दहा रुपये घेऊन येऊ का?" असें आईला विचारलें, त्या वेळीं "बाबारे, दक्षिणेसाठी हात पसणाऱ्यांच्या वंशात तुम्ही जन्माला आला नाही." असें म्हणून तिने त्यांना जाऊं दिलें नाही. जेव्हा बाबांना हें कळलें, तेव्हा त्यांना अतिशय आनंद झाला.

आई व बाबा हीं उभयता धार्मिक वृत्तीचीं होतीं. आई पहाटेला दोन दोन घटका देवांपुढे बसून देवांचीं गाणीं गाई. जीवरून तिच्या स्वभावाची ओळख पडेल, अशी एक गोष्ट येथे सांगण्यासारखी आहे. माझ्या लग्नाच्या वेळीं वधूगृहीं जावयाचें असतांना कांही पदार्थ बरोबर घेण्यास ती विसरली. त्या वेळीं वधूच्या आजीने "तुम्ही एवढाल्या बायका! या साध्या गोष्टीसुद्धा तुम्हांला कशा कळत नाहीत?" वगैरे मर्मभेदक शब्दांनी सर्वांसमक्ष तिला दुखविलें. आईने उलट मर्मभेदक शब्द न बोलतां एकदम स्वतःच्या श्रीमुखांत मारून घेतली व "माझी चुकी झाली क्षमा करा!" असे शब्द उच्चारले. सर्व बायका थक्क झाल्या व पुढील कार्यक्रम निर्विघ्नपणें तडीला गेला. वरमाईला अशा रीतीने दुखविल्यावर त्याचा सूड घेतल्यावाचून किती बायका राहतील? पण आईने त्या लग्नांत किंवा नंतरहि याबद्दल कोणाला दुखविलें नाही.

बाबांचें वय होऊं लागलें, तेव्हा कोरेगावची नोकरी सोडावी व मुरुडाला येऊन रहावें, असे विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागले होते; पण ते तडीला नेण्यापूर्वीच त्यांचा अंत झाला. त्यांना कोरेगावींच ताप येऊं लागला, व डोलींत घालून घरीं आणल्यानंतर पंधरा दिवसांनी म्हणजे श्रावण शुद्ध ५ शके १८०१ रोजीं त्यांनी इहलोकची यात्रा संपविली. त्यांनी चाळीस वर्षें इमानें इतबारें यजमानांची चाकरी केली. पहिले यजमान वारल्यानंतर त्यांचे दोघे मुलगे यांचे यजमान झाले. ते यांना वडिलांप्रमाणे मानीत, व यांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागत. शेवटलीं दहा वर्षें यांचें सालीना वेतन तीस

रुपये केले होते. बाबा वारले, तेव्हा त्यांच्या कोरेगावच्या खासगी देण्या-घेण्याच्या कागदांचा रुमाल कोरेगावालाच होता. तो बव्यांनी आणून माझ्या वडील भावाच्या स्वाधीन केला. त्यांचें लिहिणें अगदी चोख होतें. देण्याघेण्यासंबंधाने बिलकूल अडचण पडली नाही. त्यांनी त्या प्रांतांत फार चांगला लौकिक संपादन केला होता. केसोपंत कव्यांचें नांव घेत-ल्याबरोबर त्यांच्या ओळखीच्या गृहस्थांच्या मनांत सत्त्वगुणाची मूर्ति उभी राहत असे.

बाबांचा स्वभाव निग्रही असे. कांहीं विशेष प्रसंगीं तो नजरेला येई. त्यांतला एक प्रसंग आईने कित्येक वेळां आम्हांला सांगितला. दादांची मुंज झाली तेव्हा मुरूड गावांत समाराधना घालण्याविषयी आईने आग्रह धरिला. त्यावेळीं बाबांनी निक्षून सांगितलें की, " माझ्या आटोक्याबाहे-रची गोष्ट मी करणार नाही. " पुढे माझ्या मुंजीच्या वेळीं त्यांनी आईची इच्छा पुरविली.

बाबांच्या व आईच्या वयांत अंतर पांच वर्षांचें होतें. बाबांनी आम्हां सर्वांना बऱ्याच सुस्थितींत आणून सोडिलें होतें. उतारवयांत आईला कष्ट करावयाचें कारण राहिलें नव्हतें. जन्मस्वभाव म्हणून ती नेहमी काम करीत राही, ही गोष्ट वेगळी. बाबांच्या मागे सव्वीस वर्षे गृहदेवतेप्रमाणे कुटुंबांतील सर्व मनुष्यांना आनंद देऊन, व सर्वांच्या उपयोगीं पडून, ती चैत्र शुद्ध २ शके १८२७ रोजीं ऐंशी वर्षांची होऊन निजधामाला गेली. मरणाच्या पूर्वी पंधराच दिवस तिने चूल दुसऱ्याच्या हातीं दिली. तोंपर्यंत दोनशे पावलांवरच्या विहिरीचें पाणी आपल्या हातीं आणून स्वयंपाक स्वतः केल्यावाचून ती कधी राहिली नाही.

या दोघा प्रेमळ माणसांच्या मूर्तिमंत उदाहरणाचा आम्हा भावंडांवर फार परिणाम झाला.

प्रकरण तिसरें

बंधुभगिनी

माझे वडील बंधु भिकाजीपंत हे नुकतेच ५ जुलै १९३३ रोजीं वारले. माझ्याहून ते पांच वर्षांनी वडील होते. यांना मी दादा म्हणत असे. हे बुद्धीने मध्यम, पण मनाने फार थोर व सत्त्वगुणी गृहस्थ होते. पूर्वीची मराठी चवथी इयत्ता पास झाल्यावर यांनी दरमहा पांच रुपयांवर खेड तालुक्यांत एका शाळेंत शिक्षकाची नोकरी धरली. पुढे हे पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत गेले. तेथे पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेंत नापास झाल्यामुळे सर्टिफिकीट न मिळतां यांना परत यावें लागलें. पुढे यांनी शाळाखात्यांत शिक्षकाची नोकरी धरली व यांना दरमहा दहा रुपये मिळूं लागले. मग वडील वारले, व मी इंग्रजी शिकण्याला बाहेर राहणार म्हणून यांनी कमी पगारावर म्हणजे सात रुपयांवर मुरूड गावीं बदली करून घेतली. नंतर यांना दरमहा आठ रुपये मिळूं लागले. यांनी मला इंग्रजी शिकण्यास उत्तेजन दिलें. हे स्वतः अडचण सोसून आपल्या अल्पप्राप्तींतून कांही शिल्लक राखून मला खर्चासाठी पाठवीत; शिवाय अधिक लागणाऱ्या खर्चाबद्दल कर्जाचें जोखीम घेण्यासहि हे तयार झाले !

वडिलांप्रमाणेच दादांनी त्या प्रांतांत फार चांगला लौकिक मिळविला. हे स्वभावाने गरीब, सालस व कधी कोणाचें मन न दुखविणारे असल्यामुळे माहितीच्या सर्व लोकांना प्रिय झाले. हे कधी कोणाकडे गप्पा मारावयाला जात नसत. अगर कधी कोणाच्या भानगडींत पडत नसत. लिहिण्यासवरण्याचा कांही उद्योग असल्यास करावा, नाही तर भजनांत अगर पारमार्थिक चिंतनांत काळ घालवावा, हा यांचा क्रम असे. यांची बायको प्रकृतीने अशक्त आणि बहुतेक अजारी असे. यांना सहासात मुलें झालीं, पण दुर्दैवाने तीं वारलीं. एक मुलगा पुण्याला इंग्रजी शिकण्याला आला होता. तोहि यांना लाभला नाही, आता काय ती यांची एक

मुलगी आहे. यांची बायको यांच्या चाळिशीच्या सुमाराला वारली. पुनः लग्न करण्याविषयीं यांना कित्येकांनीं सांगितलें, पण यांनीं तें ऐकलें नाहीं. यांना संसारसुख मिळालें नाहीं, पण यांच्या मनाची शांति कधीं तिळमात्रहि ढळली नाहीं. हे नेहमीं समाधानी असत व पारमार्थिक ग्रंथ वाचण्यांत आणि पुराणकीर्तन ऐकण्यांत कालक्षेप करीत.

माझी धाकटी बहीण अंबाताई माझ्याहून तीन वर्षांनीं लहान आहे. ही बुद्धिमान्, दूरदर्शी, व्यवहारदक्ष आणि कर्तबगार बायको आहे. हिचे यजमान भिक्षुक होते. हिनें बरींच वर्षे कडक सासुरवास सोसला. तिशीच्या वयांतच हिजवर वैधव्याचा घाला पडला. हिच्या दोन मुली सुखानें संसार करीत आहेत. घरची गरीबीच, तेव्हां घरांतील कामांत मदत करून स्वतःच्या आगरवाडींतले काम हीच संभाळी. नवरा व सासू वारल्यानंतर संसाराची सर्व जबाबदारी हिजवरच पडली. हिनें आपला स्वतःचा आगर घरीं केला, व आमचाहि आगर मक्त्यानें घेतला; आणि रात्रंदिवस खपून आपलें व मुलींचें पोषण केलें, व जवळ थोडीशी शिल्लकहि केली. ही धार्मिक वृत्तीची बायको आहे. देवांपुढे बसून आपलें आपण ध्यानचिंतन करावें व पोथी वाचावी, हा हिचा नित्यक्रम आहे. ही दुसऱ्या कोणाकडे बसावयाला जाऊन गप्पागोष्टी करीत कधीं बसावयाची नाहीं. शरीर कष्टवून उद्योग करणे हें शरीराचें सार्थक आहे, असें ही मानते. काम करीत असतांहि आपणाला पाठ येत असलेलीं स्तोत्रें अगर देवाचें नांव म्हणत असावयाचें. दुसऱ्याच्या कुटाळ्या कधींहि न करतां आत्मसंशोधन करून स्वतःचा मार्ग चोखाळावयाचा. उद्योगापासून फारशी प्राप्ति झाली नाहीं तरी चालेल; पण रिकामपणासारखा, आळसासारखा, दुसरा शत्रु नाहीं, हें लक्ष्यांत आणून अल्पफलदायी तरी कांहीं उद्योग काढावयाचा, असा हिचा निश्चित मार्ग आहे. हिनें आगरांत पुष्कळ केळीं लाविल्या आहेत, त्यांचीं पानें विकतील तितकीं ही विकते. बाकीच्यांचीं सुखवतें होतात. हीं सुखवतें पुष्कळ लोक अगदीं व्यर्थ दवडतात. हिनें तीं वेळच्या वेळीं आणून साफसूफ करून दडपून

ठेवावीं आणि रिकाम्या वेळीं त्यांचे द्रोण लावून ते विकावे. गावप्रयोजनांत लोकांना द्रोणांची जरूर लागते, तेव्हा त्यांना ते मिळत नाहीत. अंबाताई-कडे दोनदोन महिने अगोदरपासून मागण्या आलेल्या असावयाच्या. हिचा रिकामपणचा दुसरा उद्योग म्हणजे कुंपणाला पारे (घायपात) पुष्कळ असतात, त्यांच्या पात्या आणून पांढरा वाक काढावयाचा, व गळ्यांतलीं ओवण्यासाठीं त्याच्या दोऱ्या करावयाच्या. एकेक हात लांबीच्या पंचे-चाळीस बारीक दोऱ्या तयार केल्या म्हणजे काय तो एक पैसा मिळावयाचा. पण रिकामें बसावयाचें त्या ऐवजी हा एक पैसा कां मिळवूं नये, असें म्हणून तिने हा उद्योग हातीं घ्यावयाचा.

स्वतःच्या कष्टाने जें कांहीं मिळेल त्यांत तृप्त असावयाचें, व दुसऱ्याच्या एका पैशाचाहि लोभ धरावयाचा नाहीं, असा हिचा बाणा आहे. वडिलांच्या इच्छेवरून दोनशे रुपये हिला मी देऊं लागलों; हे ती मला परत देऊं लागली. मीं नको म्हटलें, तेव्हा ते तिने धर्मादायाच्या कामीं खर्च केले. हिचा धर्मादाय म्हणजे गुप्तदान असतें. धोंडोपंतांनी हा धर्म केला आहे, असें सांगून सत्पात्र पाहून ही आपल्या अल्प-सामर्थ्याप्रमाणे दानधर्म करीत असते. लौकिकासाठी कोणतीहि गोष्ट करण्याचा हिला तिटकारा आहे. तत्त्वदृष्टीने विचार करून खरेंखोटें, बरेंवाईट ओळखण्याचें सामर्थ्य हिच्या अंगीं चांगलें आहे. अलीकडच्या शिक्षणाचा फायदा जर हिला मिळाला असता, तर हिच्याकडून फार मोठा कार्यभाग झाला असता. विद्येचा विशेष संस्कार नसतांहि मनुष्याचे विचार किती प्रगल्भ असूं शकतील, याचें अंबाताई मूर्तिमंत उदाहरण आहे !

मातुःश्री वारल्यानंतर दादा अगदी एकटे पडले, तेव्हा अंबाताई त्यांच्याकडे येऊन राहूं लागली. पुढे आमचें घर व आगर विकल्यावर ते अंबाताईकडे राहूं लागले. दादांची शरीरप्रकृति चांगली नसल्यामुळे ते वारंवार अजारी पडावयाचे. अशा वेळीं अंबाताईने त्यांची सेवा त्यांना वडिलांसमान मानून करावयाची. अखेर दादांच्या हयातीपर्यंत त्यांच्या

जवळून दूर जावयाचें नाही, हा अंबाताईचा निश्चय पार पडला. शरीरकष्टांना ही कधी कंटाळत नाही. दादांच्या अडचणीसाठी ही त्यांजकडे येऊन राहिली खरी, पण आपला व आपल्या मुलींचा भार त्यांजवर बिलकूल पडूं दिला नाही. त्यांच्यासाठी आपणाला झीज सोसावी लागली तरी हरकत नाही; पण आपणासाठी त्यांना झजि लावावयाची नाही, याविषयी ती फार दक्ष असे. अशीं बाणेदार मनुष्यें आपल्या समाजांत फार थोडीं आहेत.

अंबाताईचें मन किती उदार, थोर व निर्लोभ आहे, हें दर्शविणारीं दोन तीन उदाहरणें घडलेलीं आहेत. महिलाविद्यालयाची कल्पना तिला फार आवडली, व तिने स्वयंस्फूर्तीने १९१२ सालीं या संस्थेला पंचवीस रुपयांची देणगी दिली. त्याचप्रमाणे पुढे महिला विद्यापीठासाठीही पन्नास रुपयांची देणगी तिने न मागतां दिली. या देणग्यांची खरी किंमत कळण्यास हे पैसे मिळविण्याला तिला किती कष्ट पडले असतील व किती काळ लागला असेल, या गोष्टी लक्षांत आणल्या पाहिजेत. हजार रुपयांच्या देणगीने जो आनंद होणारा नव्हे, तो आनंद अशा स्थितींतल्या मनुष्यांकडून अल्प देणग्या आल्या तरी त्यांपासून होत असतो! मग आपल्या प्रेमळ भगिनीने आपल्या कामाची किंमत ओळखून अशा रीतीची मदत केली असतां मला आनंदाचें भरतें आलें व क्षणभर धन्यता वाटली, तर त्यांत आश्चर्य तें कसलें!

बॉंबे बँकिंग कंपनी वगैरे बँका बुडाल्यामुळे माझें सर्वस्वी नुकसान झालें, असें तिने ऐकलें होतें. त्यानंतर मी घरीं गेलों, तेव्हा तिने मला सर्व हकीकत विचारली, व मी ती सर्व सांगितली. कांही वडिलोपार्जित इस्टेट विकून आलेल्या अकराशे रुपयांचें व्याज दादांच्या हयातींत त्यांना द्यावें व त्यांच्या पश्चात् ती रक्कम पूर्वजांचें स्मारक म्हणून मुरूडफंडाच्या स्वाधीन करावी, अशी योजना आम्हीं केलेली तिला माहीत होती, व ते रुपये इकडे आणून दरवर्षी व्याजाचे चव्वेचाळीस रुपये मुरुडास दादांकडे मी पाठवीत असें, हेंहि तिला ठाऊक होतें. तेव्हा ही रक्कम

देखील व्यांकेंत बुडाली की काय, असा प्रश्न तिने मला केला, तेव्हा तीहि हकीकत सांगणें मला भाग पडलें. अडचणींत असलेल्या एका मित्राला मीं ती रक्कम दिली आहे, व तो अधिक अडचणींत पडल्यामुळे ती त्याजकडून परत होणें बहुतेक अशक्यच आहे. आणि दोन तीन वर्षें व्याजाचे रुपये मी स्वतःच पाठवीत असतों, वगैरे तिला सांगितलें. हें ऐकून तिने एकदम सांगितलें, की, “ हे चवेचाळीस रुपये तुम्ही पाठवूं नका. मी ते दादांना देण्याची व्यवस्था येथेच करीन. ” केवढी धमक ही ! अर्थात “ मला मिळतें आहे तोंपर्यंत मी पाठवितों; पुढे तूं आहे-सच !” असा जबाब मीं दिला. कोळशांतील खाणींत लपलेल्या हिऱ्याप्रमाणे अशीं कांही अमूल्य रत्नें सामान्य जनांमध्ये मिसळलेलीं असतात, व कांही विशेष प्रसंगीं मात्र त्यांची चमक एखाद्याच्या नजरेला पडते !

अंबाताईने काटकसरीने जमविलेले आठशे रुपये मुरूड येथील नागलेश्वर देवाला अर्पण केले आहेत. त्यांच्या व्याजांतून दरसाल पौष महिन्यांत महारुद्राचा अभिषेक देवावर व्हावा अशी योजना केली आहे. ह्या संबंधाचा दस्तऐवज करून तो अंबाताई व पांच पंच दापोलीचे सबरजिस्ट्रार यांच्यासमोर हजर राहून ता. २१ डिसेंबर १९२७ रोजीं रजिस्टर केला आहे. या साध्वीचा आमच्या समाजाला कांही विशेष उपयोग व्हावा, असें माझ्या मनांत येत असे. परंतु तिकडल्या जबाबदाऱ्यांतून ती सुटणें शक्य नव्हतें; आता तर तिचें वय बहात्तर वर्षांचें झालेलें असल्यामुळे तसें घडणें या जन्मीं तरी अशक्य आहे.

आता अंबाताईचे अखेरचे दिवस सुखाने जावे असा योग सहजीं घडून आलेला आहे. तिचे एक जावई आता पेन्शन् घेऊन मुरुडासच येऊन राहिले आहेत. त्यांनी अंबाताईचें जुनें घर मोडून त्याच पायावर नवीन सोईवार घर बांधलें आहे. आता ह्या नव्या घरांत मुलगी व जावई यांसह ती राहत आहे. तिला आता जरी पूर्वीप्रमाणे कष्ट होत नाहीत तरी जो देहस्वभाव बनलेला आहे तो तिला स्वस्थ बसूं देत नाही.

प्रकरण चौथें

लहानपणांतील गोष्टी

माझा जन्म माझ्या आजोळीं शेरवली या गावीं वैशाख शुद्ध ५ शके १७८० म्हणजे तारीख १८ एप्रिल १८५८ या दिवशीं झाला. माझ्या आईचीं पहिलीं तीन मुलें अल्पवयांत गेल्यामुळे वडील बंधूंचें नांव भिकू व माझें नांव धोंडू असें ठेवलें. मी लहानपणीं रडून व हट्ट करून बराच त्रास देत असें, असें आई सांगत असे. तीनचार वर्षांचा असतांना कोरेगावीं आत्म्या नांवाचा एक चाकर आमच्या घरीं असे. त्याची मुद्रा उग्र होती. मी त्रास देऊं लागलों, म्हणजे मला आईबाबांनी या मनुष्याच्या स्वाधीन करावें व त्याने माझ्या अंगावर रागावून मला एका ठिकाणीं, बहुधा परशा (शेकोटी) जवळ, बसवून ठेवावें असें चालत असे. असा मी कधीकधी तासच्यातास बसून राहत असें. माझ्या अगदी लहानपणच्या हट्टाची मला एक आठवण आहे. मला तोंडी लावण्यासाठी भिजवून अगर भाजून शिजवलेले कडवे फार आवडतात. एके दिवशीं सकाळच्या जेवणाच्या वेळीं ‘ कडवे मला करून घाल ’ म्हणून मी आईजवळ हट्ट घेऊन बसलों. अखेरीला फोडणीच्या पळींत दहावीस दाणे भाजल्यासारखे व शिजविल्यासारखे करून तिने माझ्या पानांत घातले, व तेच हिरवेकच्चे दाणे मीं खाल्ले तेव्हा माझें जेवण झालें! मजवर आईबाबांचें फार प्रेम असे व तीं माझा बराच हट्ट पुरवीत असत. नाइलाज झाला म्हणजे मात्र तीं मला आत्म्याच्या स्वाधीन करीत.

दादांचें वय नऊ वर्षांचें झालें व माझें चार वर्षांचें झालें, तेव्हा आम्हांला शिक्षणासाठी मुरुड गावीं ठेवण्याचें माझ्या वडिलांनी ठरविलें. या गावीं बहुतकरून हुषार मास्तर येत, व परगावचींहि मुलें शिक्षणासाठी मुद्दाम या गावीं येत. माझ्या वडिलांचें शिक्षण याच शाळेंत झालें होतें. माझ्या वडील बंधूंना थोडं लिहितांवाचतां येत होतें, म्हणून ते या शाळेंत जाऊं लागले.

पहिलें शिक्षण शेणवी शाळेंत करून घ्यावें व नंतर सरकारी शाळेंत शिकावें, अशी तेथली वहिवाट होती. मला शिकावयास आरंभच करावयाचा होता, तेव्हा पहिल्याने मी शेणवी पंतोजीच्या शाळेंत जाऊं लागलों. सकाळीं शाळेंत गेल्यावर एकीकडे कित्ते गिरवावे व तोंडाने भूपाळ्या म्हणाव्या, असा तेथला क्रम असे. या वेळीं खाजगी शाळेंत व सरकारी शाळेंतसुद्धा मूळाक्षरें, बाराखड्या व उजळणी धूळपाटीवरच शिकवीत असत. पाटीवर सारखी धूळ पसरून लाकडाच्या बोथट लेखणीने लिहावयाचें असे. दर रविवारीं पाट्या माजवावयाच्या असत. पाटी माजविणें म्हणजे पाटी स्वच्छ धुवून ओल्या मातीचा अगर खडूचा अगदी पातळ लेप तिजवर देणें. माझी बुद्धि साधारण बरी असल्यामुळे मी क्रमाक्रमाने वरच्या वर्गांत जाऊन तेथला अभ्यासक्रम लवकर संपवीत आणला. या वेळीं हलक्या प्रतीच्या सरकारी नोकऱ्यांसाठी मराठी चवथ्या इयत्तेची परीक्षा घेत असत. ही परीक्षा बंद होऊन जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणीं मराठी सहाव्या इयत्तेची परीक्षा सप्टेंबर महिन्यांत घेण्याची सुरुवात व्हावयाची होती. १८६९ सालीं मराठी चवथ्या इयत्तेची शेवटची परीक्षा निरनिराळ्या शाळांतून झाली. या परीक्षेला मी बसलों होतों; परंतु मी नापास झालों. ही परीक्षा बंद होऊन सहाव्या इयत्तेची परीक्षा सुरू झाली, तेव्हा अभ्यासक्रमांत बराच फेरफार करण्यांत आला व या नव्या अभ्यासक्रमांत मी पडलों.

विनायक लक्ष्मण सोमण हे तरतरीत व हुषार गृहस्थ आपल्या वयाच्या वीसएकविसाव्या वर्षीं ट्रेनिंग कॉलेजांतील पहिल्या प्रतीचें म्हणजे पंचवीस रुपयांचें सर्टिफिकेट मिळवून १८७० सालीं डिसेंबर महिन्यांत आमच्या गावीं मास्तर होऊन आले. पहिल्या उमेदींत यांनी फार उत्साहाने काम केलें. यांनी मला पुनः चवथ्या इयत्तेंत घातलें; व क्रमाने चवथी, पांचवी व सहावी या इयत्ता माझ्या चांगल्या तयार झाल्या. मी मास्तरांचा अगदी आवडता विद्यार्थी होतों. बहुतकरून मी अभ्यासाला व निजावयाला त्यांच्याकडेच जात असे. शाळेंतील अभ्यास

आटोपतांच दोन तीन वर्षेपर्यंत मी अगदी रिकामा होतों. या मुदतींत शाळेंत बिनपगारी शिकवावें, किंवा सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला जाऊं इच्छिणाऱ्या मुलांना मदत करावी, अशा रीतीने मी आपला वेळ कंठीत असे. या रिकामपणच्या वेळांत माझ्या आवडत्या गणित विषयाचा अभ्यास करण्यांत मी कांही काळ घालवीत असे. बऱ्याच मुलांना न सुटणारीं अंकगणितांतलीं बरींच कठिण उदाहरणें मला सुटत. वाढत्या कुरणाचीं वगैरे अवघड उदाहरणें सहाव्या इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांना मी समजावून सांगत असे.

ट्रेनिंग कॉलेजांतील मंडळी सुट्टींत घरीं आली, म्हणजे त्यांच्याकडे जाऊन शिकण्याची मला उमेद येई. मनुष्याला नवीनपणा नेहमी प्रिय असतो; तेव्हा मी मास्तरांकडे शिकावयाला न जातां ट्रेनिंग कॉलेजांतून सुट्टींत आलेल्या एका मित्राजवळ भांडारकरांचें संस्कृत पहिलें पुस्तक शिकलों. इंग्रजी शिकण्याला मात्र गावांत कोणत्याहि प्रकारें मदत मिळण्यासारखी नव्हती.

लहानपणापासून माझी वाणी खणखणीत, शुद्ध आणि स्पष्ट असे. माझें वाचन फार चांगलें होतें. माझ्या आजोळीं रामविजय, हरिविजय वगैरे ग्रंथ दररोज रात्रीं वाचण्याचा परिपाठ असे. तोच क्रम आमच्या घरींहि सुरू झाला. पोथ्या वाचणें हें पुण्यकृत्य आहे, असें आम्ही समजत असूं. शिवलीलामृताचें सूर्योदयापासून सूर्यास्ताच्या आंत पारायण करणें, व गुरुचरित्राचा सप्ताह करणें हें माझ्या परिपाठांतलें झालें होतें. या गोष्टी मी भक्तीने करीं. माझे वडील बंधु सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला गेले, तेव्हा त्यांची परीक्षा पास व्हावी म्हणून परीक्षेच्या आरंभाच्या दिवशीं मीं शिवलीलामृताचें पारायण केलें. शेजारच्या एकदोन घरीं सोहेरसुतक वगैरे आलें, तर त्यांची देवपूजा करावयाला मला बोलावीत. मी या कामाला मोठ्या आनंदाने जाई; कारण, मोबदला म्हणून देवाच्या नैवेद्याला दहीपोहे किंवा दूधपोहे मिळत असत!

माझा गळा बराच गोड आहे. आर्या, श्लोक, पदें वगैरे सुरावर म्हणण्याचा मला लहानपणापासून नाद असे. पण या कलेकडे लक्ष देण्याला मला कधींच सवड झाली नाहीं. आडिवऱ्याकडील गुरवांचे तमाशे गावांत येत त्या वेळीं त्यांत विचकट लावण्या असत, तरी लहान मुलांनी असल्या तमाशांना जावें, असा गावचा परिपाठ होता. मी विशेषतः गाणें ऐकण्याच्या हेतूनें तमाशांना जात असें.

मला नाटकें पाहण्याची हौस होती. उत्सवांच्या अखेरीला नाटकें करण्याची तिकडल्या कांहीं गावांत चाल आहे. फिरस्त्या नाटक मंडळ्या त्या वेळीं तिकडे क्वचित् जात; पण एखादी गेली, तर दापोलीला जाऊनहि त्यांचें एखादें नाटक मी पाहीं. एकदा असें एक नाटक दापोलीला होतें. त्याच कंपनीचें एक नाटक मीं तीन मैलांवरच्या हर्णै गावीं जाऊन पाहिलें होतें. दापोली येथील नाटकाला बरीच मंडळी मुरुडांतून गेली होती. त्यांच्याबरोबर दादाहि गेले होते. मला त्यांनी दुसऱ्यानेहि नेलें असतें, परंतु आमचे यजमान बर्वे यांजकडे त्या रात्रीं षष्ठीपूजन होतें व आम्हांपैकी कोणी तरी त्या प्रसंगीं हजर असणें जरूर होतें. कारण, एक तर आम्ही मानकरी म्हणून, व दुसरें ते आमचे यजमान म्हणून. मीं एक नाटक पाहिलें असल्यामुळे मीं गावीं राहावें व दादांनी नाटकाला जावें असें ठरलें; तरी माझ्याने राहवेना. रात्रीचीं जेवणें झाल्यानंतर कांहीं मंडळी चालत जाणार होती. तेव्हा षष्ठीपूजनाचें काम झाल्यानंतर जेवण आटपून मी त्यांच्याबरोबर चालत गेलों. याबद्दल मला बरींच बोलणीं ऐकून घ्यावीं लागलीं.

त्या वेळीं पत्त्यांचा खेळ इतका बोकाळलेला नव्हता. आमचे आवडीचे खेळ म्हणजे गट्ठे व आट्यापाट्या. या खेळांचे बरेच अड्डे गावांत असत. चवारी सुपारी हें झाड इकडे आढळांत येत नाहीं. ही चवारी सुपारी हिरवी असते, तेव्हा राप धुऊन टाकिला असतां तिचा गर, सुपारीसारखा खाण्याला उपयोगी पडतो. हें फळ पिकल्यानंतर वरची साल काढून टाकली म्हणजे आंत मोठ्या रोठ्याचे दुपटीपासून चौपटीपर्यंत

आकाराचे गट्ठे असतात. यांचा उपयोग गोट्यांप्रमाणे खेळण्याच्या कामीं होतो. सणावारीं मोठमोठे लोक सुद्धा हा खेळ आवडीने खेळत. आमच्या घरामागच्या वाडींतच या खेळाची एक जागा होती, तेथे आम्ही हा खेळ खेळत असूं. आट्यापाट्यांचा खेळ बहुधा आम्ही ओल्या वाळवंटावर म्हणजे भरतीने धुऊन गेलेल्या स्वच्छ कठीण वाळूवर खेळत असूं. उन्हाळ्यांत उन्हाची वेळ टाळण्यांसाठी शाळा तीन वाजल्यापासून सहा वाजेपर्यंत भरत असे. आम्ही त्या वेळेचा उपयोग पुष्कळ वेळां ओल्या वाळवंटावर जाऊन पाट्या खेळण्याकडे करीत असूं. तिकडला खेळ संपवावयाचा व लागलेंच घरीं येऊन पुस्तकें घेऊन शाळेंत जावयाचें. सावली मोजून आम्ही किती वाजले त्याचा अजमास करीत असूं. दोनप्रहरांपासून तीन वाजेपर्यंत साधारण मानाने पावलांच्या निम्मे वाजलेले असावयाचे.

आमच्या घराशेजारीं जेथ मी देवपूजेला वगैरे जात असे, तेथे सोंगट्यांनी खेळण्याचा एक मोठा अड्डा असे. नागपंचमीपासून दिवाळी संपेपर्यंत जे सण येतात, त्या सणांच्या दिवशीं हा खेळ दिवसरात्रींतून आठदहा तास तरी चालावयाचा. मी अगदी लहान वयाचा असतांच हा खेळ चालत असला म्हणजे तेथे जवळ बसत असें. मला पाहून पाहून चांगलें दान लावतां येऊं लागलें. मी एखाद्या वेळीं खुबीदार दान सुचवीत असें.

माझ्या लहानपणच्या स्वभावाचें चित्र रेखाटण्याला उपयोगी पडतील, अशा दोन गोष्टी माझ्या चांगल्या स्मरणांत आहेत. माझी नुकतीच मुंज झालेली होती. मंडलिकांच्या घरीं एक मोठी समाराधना असून पात्रावर पावली दक्षिणा होती. मीं आपल्याबरोबर माझ्या लहान बहिणीला जेवावयाला नेलें होतें. मला एक पावली व माझ्या बहिणीला एक आणा दक्षिणा मिळाली. आम्ही जेवून घरीं यावयाला निघालों. माझ्या बहिणीने आपली दक्षिणा आपल्या मुठींत गच्च धरून ठेवली होती. ते ‘पैसे माझ्याजवळ ठेवावयाला दे’ म्हणून मी

मागूं लागलों. ती ते देईना. माझा हेतु एवढाच होता की, ते सर्व पैसे आपण नेऊन आईजवळ द्यावे व थोडी प्रौढी मारावी. आमची बरीच बोलाचाली झाली. मी ते पैसे हिसकून घेईन म्हणून माझी बहीण बऱ्यांच्या घरांत शिरली व माझ्याबरोबर परत न येतां सावकाश मागून एकटी आली. अर्थात् तिच्या मनांतहि आपण आपले पैसे आईला नेऊन द्यावे व फुशारकी मिरवावी, असें होतें. ती संधि तिला न देतां आपणच मोठेपणा मिरविण्याचा माझा प्रयत्न फुकट गेला.

दुसरी गोष्ट फुशारकी मारण्याचीच, परंतु निराळ्या स्वरूपाची आहे. मी सुमारें आठदहा वर्षांचा होतों. आमच्या बाबांनी थंडीच्या निवारणार्थ एक नवी सकलाद् विकत आणली होती. आमच्या शेजारचे एक गृहस्थ नेहमी सकलाद् पांघरून इकडेतिकडे हिंडत असत;तेव्हा धोतरा-ऐवजी सकलाद् पांघरणें हें मला अधिक प्रतिष्ठेचें लक्षण वाटलें. तो वर्ष-प्रतिपदेचा दिवस होता. आज सकलाद् पांघरून पंचांगश्रवणासाठी देवळांत जाणार असा मीं हट्ट धरला. गावांतल्या लहानमोठ्या सर्व पुरुषांनी उंची कपडे घालून देवळांत जमावें, व पंचांग वाचून झाल्यानंतर कडूलिंबाच्या पाल्याचा चूर करून त्यांत साखर मिसळून ती वांटावी व ती खाऊन सर्वांनी घरोघर जावें, असा परिपाठ असे. या प्रसंगीं सकलाद् पांघरून मी देवळांत जाणार होतों. दुसरें कोणीहि मनुष्य अशा प्रसंगीं सकलाद् पांघरून जात नाही, व मी गेलों तर माझें हसें होईल, असे अनेक प्रकारांनी बाबांनी व आईने मला सांगितलें, पण माझी समजूत पडेना ! अखेरीला जेव्हा चवदाव्या रत्नाचा प्रयोग होऊं लागला, तेव्हाच मी गप्प बसलों.

आमच्या गावांत बहुधा केळीच्या पानावर जेवणाची वहिवाट असे. आमचा आगर आम्ही मक्त्याने देत असूं, त्यामुळे आम्हांला केळीचीं पानें मिळत नसत; म्हणून आम्ही कसल्या तरी पत्रावळीवर जेवीत असूं. मला झाडावर चढतां येत असे. वड, भुरवड, चांद्डा, फणस वगैरे झाडां-वर चढून पत्रावळीसाठी पानें आणण्याचें काम मी मोठ्या हौसेने करीत

असें, व पत्रावळीहि लावीत असें. एकदा बोरीच्या झाडावर चढून बोरें पाडीत असतां खांदीवरून माझा पाय निसटला व एका खांदीला हात धरलेला होता त्या खांदीपासून मी लोंबकळत राहिलों. माझ्या बरोबर बारातेरा वर्षांचा माझा एक मित्र व धाकटी बहीण हीं होतीं; तीं मीं पाडलेलीं बोरें टिपीत होतीं. माझ्या पायांपासून जमिनीपर्यंत अंतर सुमारें दोन पुरुष होतें. त्या दोन मुलांनी खालच्या वाळूवरील काटे वगैरे काढून टाकले व मी हात सोडून देऊन खाली पडलों. अंगाला बोरीचे काटे बरेचसे बोचले होते, पण दुसरी म्हणण्यासारखी इजा झाली नव्हती. ही गोष्ट त्यावेळी आम्हीं घरीं कळविली नाही. पुढे चार दोन महिन्यांनी ती कळविली.

पावसाळ्यांत तळीं भरलीं म्हणजे कांही मोठे लोक व कांही मुलें मिळून दर रविवारीं पोहावयाला जात. आमच्या गावांत बहुतकरून सर्वांना पोहावयाला येतें. आठदहा वर्षांचा मुलगा झाला की, त्याला पोहावयाला शिकवावयाचें, असा तिकडील प्रघात आहे. मी पाण्यांत जावयाला फार भीत असें. शेजारच्या मंडळींनी माझी भीति घालवि-ण्यासाठी आसुरी उपाय योजला. परसांतील आडावरच त्यांनी मला नेलें. दोनप्रहरची वेळ होती, सर्वांचीं जेवणें झालेलीं होतीं; तेव्हा आपण कोणी पोहावयाला न येतां मला एकट्यालाच विहिरींत टाकण्याचा त्यांनी बेत केला. माझ्या कमरेला सुखडी बांधल्या. मी एकसारखा भीत होतों व ओरडत होतों; पण तिकडे कोणीच लक्ष देईना. तुझ्या मागोमाग मी येतों असें एकाने मला सांगितलें, व दोघांनी एकेक हात धरून त्यांनी मला विहिरींत फेंकून दिलें.पण मी फार भ्यालेला असल्यामुळे हातपाय हालवि-ण्याचें भान मला राहिलें नाही व मी गटंगळ्या खाऊं लागलों. त्यावेळी एका मनुष्याने विहिरींत उडी टाकली व मला वर काढलें. या त्यांच्या अविचारीपणाने माझ्या उरांत धडकी भरली. पोहण्याचें नांव काढलें, तर मी अगदी भिऊन जाई. त्याच्या पुढच्या रविवारीं मंडळी मला पोहा-वयाला नेतील, म्हणून मी आमच्या माळयावर काळोखांत जाऊन लपून

बसलों. आमच्या घराला माळा होता; पण दिवसाहि दिवा नेल्यावाचून तेथे कांही दिसावयाचें नाही, अशी स्थिति होती. घरची मंडळी माझा शोध करूं लागली, पण मी कोठे सापडलों नाही. घरांत मनुष्यें बोलत तें मी ऐकत होतों, पण मी बाहेर आलों नाही. कारण हे टोळभैरव मला पाहिल्याबरोबर पोहण्यासाठी उचलून नेतील, व घरच्या मंडळीचें त्यांच्यापुढे कांही चालणार नाही, हें मला माहित होतें. मी कोठे विहिरींत वगैरे तर पडलों नाही ना, अशी देखील शंका घरच्या मनुष्यांना आली; पण करतात काय? त्यांनी शोध करावयाचा तितका केला व अखेरीला कंटाळून स्वस्थ बसली. पोहणारी मंडळी सर्व आटपून आपापल्या घरीं जाण्याची वेळ टळून गेल्यानंतर दोनप्रहरच्या जेवणाच्या सुमाराला मी माळयावरून खाली आलों, व तेथे लपून बसण्याचें कारण त्यांना सांगितलें. त्यानंतर कांही दिवस पोहण्यासंबंधाने कोणी माझ्या वाटेला गेलें नाही. पुढे बऱ्याच दिवसांनी ही माझी भीति जाऊन मला साधारण पोहतां येऊं लागलें.

लाकडाच्या ताड्यांचे अष्टकोनी सांगाडे तयार करून रंगीत कागद त्याच्यावर चिकटवून दिवाळीसाठी कंदे तयार करण्याचा मला नाद असे. पुढे पुढे पांढऱ्या स्वच्छ जाड कागदावर जाळी खोदून सिलिंडरच्या आकाराचे पायलीचे कंदे मी तयार करीत असें. त्यांत बाहेरून चित्रें लावलेली कागदाची पायली कंदिलांत पणती लाविली म्हणजे फिरत असे. छत्रीचे अभ्र शिवायला मी शिकलों होतों. लोखंडी सांगाडा असला, म्हणजे मेण व बिरुदा यांच्या मिश्रणाने पावसाळयासाठी मेणकापडी छऱ्या घरच्या मंडळीच्या उपयोगासाठी मी करीत असें. अशा रीतीने मी तयार केलेली छत्री बाबांनी आपले यजमान बर्वे यांना दाखविली व त्यांनी माझी तारीफ केली. याशिवाय माझा लहानपणचा आणखी एक उद्योग, चातीवर कापसाचें सूत काढून त्याचीं जानवीं बनविणें, हा होता. आळशी लोक जानवींजोड विकत घेत. आमच्या घरापुरतीं जानवीं आमचीं आम्हीच तयार करीत असूं.

आमच्या आगरांत आंब्याचें झाड मुळीच नव्हतें; पण उन्हाळ्यांत आंबे पिकूं लागले म्हणजे आम्ही रात्रीं व पहाटेला कंदील घेऊन आजू-बाजूच्या पांचपंचवीस झाडांखाली हिंडून पडलेले आंबे सांपडतील तेवढे टिपून आणीत असूं. सुमारें एक महिनाभर रात्रींचा हा उद्योग चालत असे. हीं झाडें अर्थात् लोकांच्या मालकीचीं होतीं. आम्ही मालकाच्या नजरेला पडलों, तर ते आम्हांवर रागें भरत; पण अशा रीतीनें आंबे नेणें फारसें गैर समजलें जात नसे.

शिमग्याच्या दिवसांत मुलांनी होळीसाठी लांकडें, गोवऱ्या व गवत चोरणें ही गोष्ट अगदी साहजिक होती. शिवाय शिमग्यांत बारीक सारीक चोऱ्या करण्याला हरकत नाही, असा समज असे. केळवंड नारळ, फणस इत्यादिकांची चोरी क्वचितप्रसंगीं शिमग्याच्या दिवसांत मीं इतर मित्रांसह केलेली आहे. कडव्याच्या ओल्या शेंगा चोरून आणाव्या व त्या मातीच्या मडक्यांत घालून त्यांचीं तोंडें बंद करून तीं मडकीं गवतांत भाजावीं व आंतल्या शेंगा वाफेनें चांगल्या शिजल्या-नंतर त्या काढून खाव्या, हा उद्योग होळी आटोपल्यानंतर दहाबारा मंडळींच्या टोळ्या जमून ठिकठिकाणीं व्हावयाचा. असल्या व्यवसायांत माझे रिकामपणचे दिवस गेले.

प्रकरण पांचवें

सहाव्या इयत्तेची परीक्षा

सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला बसावयाला वयाचीं सतरा वर्षे पुरीं व्हावीं लागत. हीं पुरीं झाल्यानंतर या परीक्षेला जाण्याचा मीं बेत केला. परीक्षेची वेळ सप्टेंबर महिन्यांत होती, ती अतिशय गैरसोयीची असे. रत्नागिरी मुरुडाहून तीस कोस आहे. पावसाळ्याचे दिवस, व वाटेंत जिकडेतिकडे खाड्या; यामुळे रत्नागिरीस जाणें अशक्य असे. म्हणून मुरूडचे विद्यार्थी परीक्षेसाठी मुंबईस जात. विद्यार्थ्यांनी आपापल्या जिल्ह्यांत परीक्षेला बसलें पाहिजे, असा नियम पुढे झाला. या वेळीं विद्यार्थ्यांना वाटेल त्या ठिकाणीं परीक्षेला घेत. शिवाय मुंबईची परीक्षा रत्नागिरीपेक्षा सोपी, अशीहि विद्यार्थ्यांची समजूत असे. त्या वर्षी आम्ही पांच विद्यार्थी परीक्षेला जाणारे होतों. आंजर्ल्याच्या खाडींतील एक गलबत मुंबईस जावयाचें होतें, त्यांतून जाण्याचा आम्हीं बेत केला. गलबत रात्रीं बारा वाजतां निघणार होतें. आम्ही आवशीलाच खाडी-जवळच्या धर्मशाळेंत जाऊन बसलों. इतक्यांत पाऊस अतिशय जोराचा पडूं लागला व तो थांबण्याचें चिन्ह दिसेना. अर्थात् गलबत जाण्याचें राहिलें व आम्ही दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पावसाच्या टोंबांतून सहा मैल घरीं परत आलों. आमच्या गावांतील खाडीलाच इतकें पाणी झालें कीं, मोठ्या कष्टाने ती उतरून आम्ही पार पडलों. पायरस्त्याने मुंबईला जावयाचें म्हणजे रत्नागिरीसारखीच अडचण होती. जिकडेतिकडे उतार न होणाऱ्या खाड्या. आता आमचें परीक्षेला जाणें बहुतकरून राहतें, असें. सर्वांना वाटलें. सातारच्या परीक्षेला अजून चार दिवस होते. कसें तरी करून अठरा कोसांवर असणारें चिपळूण गाठतां आलें तर पुढील रस्त्यावर नद्यांना जिकडे तिकडे पूल होते. पाऊस फारसा कमी झाला नव्हता, म्हणून आमच्या कोणाच्याच घरची मंडळी आम्हांला परवानगी

देईना. शिवाय दीड कोसावर कंर्दे येथे राहणारा एक विद्यार्थी होता, त्याची परवानगी मिळवावयाची होती. आम्ही हट्ट करून परवानगी मिळविली आणि सर्वजण कंर्दे येथील मुलाच्या घरीं वस्तीला गेलों. आता पाऊस कमी झाला होता; पण तीन दिवसांत सातारा गाठावयाचा होता. सर्वांना हें अशक्य वाटलें. कंर्दे येथील मुलाच्या घरची परवानगी मिळेना. तेव्हा आम्हीच निघालों व तो मुलगा आम्हांला पोचवावयाला आला. सामानसुमानाशिवाय तूं आमच्या बरोबर चल, म्हणून आम्हीं त्याला म्हटलें, व तोहि आम्हांबरोबर आला. दोनप्रहरीं सहा कोसांवर कुंभें गावीं आम्ही दुपारच्या जेवणासाठी मुक्काम केला. इकडे या मुलाच्या घरच्या मंडळींनी ताडलें की, ज्याअर्थी हा परत आला नाही, त्याअर्थी हा परस्पर गेला असावा. तेव्हा त्याचा वडील भाऊ त्याचें सामानसुमान घेऊन निघाला व आमचीं जेवणें होऊन आम्ही पुढे जावयास निघणार, तों त्याने आम्हांला गांठलें. आम्ही सर्वांनी आपापलीं ओझीं* पाठीशीं बांधलीं व जेवल्याबरोबर पुढे जाण्यास निघालों. आठ कोसांवर आम्हीं रात्रीची वस्ती केली. पुनः पहाटेला उठून उजाडल्याबरोबर आम्हीं चिपळूण गाठलें. तेथे आमच्या गावचे एक गृहस्थ फौजदार होते, त्यांच्या घरीं आम्ही उतरलों. दोनप्रहरचीं जेवणें करून थोडी विश्रांति घेऊन आम्ही पुनः निघालों. फौजदारसाहेबांनी आम्हांला ओझ्यासाठी भाड्याचें एक घोडें करून दिलें. चिपळुणापासून पाटण

---

*आमच्या ओझ्यांत अगदी नेमकें सामान असे; म्हणजे नेसावयाचें व पांघरावयाचें धोतर, मुकटा, तांब्यापंचपात्री, अभ्यासाचीं पुस्तकें, व पोहे, दशम्या, थालीपीठ, फोडणीच्या मिरच्या, लोणचें वगैरे फराळाचें बरेंचसें सामान. वाटेंत जेवणें किती मिळतात आणि किती नाही, याचा नियम नसे. यामुळे ही सामुग्री बरीच घ्यावी लागे. याशिवाय बरोबरचें सामान म्हणजे एक घोंगडी व एक छत्री. पाऊस असला म्हणजे घोंगडीची खोळ करून घ्यावयाची. रात्रीला तिचा अंथरावयाला उपयोग होई. डोकीचा मोठा चौकोनी रुमाल रात्रीचा पांघरायाला उपयोगी पडे.

अठरा कोस व पाटणपासून सातारा अठरा कोस, इतकी मजल आम्हांला मारावयाची होती, व अवकाश काय तो दीड दिवस व दोन रात्री इतका होता. आम्ही कुंभार्ली घांटाच्या पायथ्याशीं जाऊन फराळ केला, व रात्रीची चारपांच तास झोप घेऊन पहाटेला दोन वाजतां घांट चढूं लागलों. इतकें नेटाने चालण्याची आम्हांला सवय नव्हती. यामुळे आम्ही थकलों होतों; तथापि कसेंबसें करून एक वाजण्याच्या सुमाराला पाटण गांठलें. तेथे एका गृहस्थाच्या घरीं वाटसरूंना भोजन मिळत असे. तेथे जाऊन आम्हीं स्नान करून जेवणखाण आटोपलें, तो तीन-साडेतीन वाजले. दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां परीक्षेसाठी हजर व्हावयाचें होतें, व अठरा कोसांचा प्रवास करावयाचा होता. परीक्षेला जाण्यासाठी विद्यार्थी आले आहेत अशी तेथील शाळामास्तरांना खबर कळली, तेव्हा ते आम्ही उतरलों होतों तेथे आले. त्या मंडळीने आम्हांला अशी सल्ला दिली की, मोठ्या रस्त्याने गेलें तर सातारा अठरा कोस आहे; परंतु पायवाटेने खिंडींतून धनगरसड्याच्या मार्गाने गेल्यास सहा कोसांचा हिसका वांचतो; आम्ही जलदी केली तर काळोख पडण्यापूर्वी धनगरसड्यावर जाऊं, व मग पुढील वाट तितकी वाईट नाही. आम्ही सर्वांनी लागलीच निघण्याची तयारी केली. या सर्व प्रवासांत एक आनंदाची गोष्ट एवढीच होती की, पहिल्या सहा कोसांच्या पुढे आम्हांला पाऊस बिलकूल लागला नाही. आम्ही पाटणहून निघाल्यानंतर दोनतीन मैल कसेबसे ठीक गेलों; परंतु पुढे घोडें अगदी थकलें. पाटणहून निघतांनाच घोडेवाल्याने खूप आढेवेढे घेतले; परंतु आम्ही त्याला जुलुमाने आमच्याबरोबर यावयाला लावलें. आम्हांला परीक्षेचा ध्यास लागला होता, त्यामुळे जरी आमचीं शरीरें थकलीं होतीं, तरी आमचीं मनें त्यांना जोर देऊन ओढओढून नेत होतीं. तसें उत्तेजन त्या बिचाऱ्या घोड्याला काय होतें! बोलूनचालून तें भाडेकरी घोडें. त्याला खाणें बेताचेंच मिळावयाचें. चिपळुणापासून पाटणपर्यंतच्या अठरा कोसांच्या प्रवासाने तें थकून गेलें होतें. एक काठी मारिली की,

चार पावलें चालावें व पुनः थबकून उभें रहावें, असा क्रम त्याने सुरू केला. आम्ही त्याला मारून चालविण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ. आम्ही अर्ध्या खिंडींत आलों व काळोख पडला. एका बाजूला उंच कडा व दुसऱ्या बाजूला खोल दरी आणि मध्ये दोनएक हातांची अरुंद वाट व जिकडेतिकडे किर्र झाडी ! अशा अडचणींत आम्ही सापडलों. घोडेवाला आमच्या मूर्खपणाबद्दल व आम्ही आपल्याबरोबर त्याला संकटांत घातल्याबद्दल आमचें शब्दांनी ताडण करीत होताच. मोठे धीट मनुष्यहि अशा वाटेने रात्रीला जाण्याचें धाडस करावयाचे नाहीत; पण आम्हांला त्या वाटेची कांही कल्पना नव्हती.आम्हीं घोड्याला मारमारून चालविण्याचा प्रयत्न केला. अखेरीला नाइलाज होऊन थकल्यामुळे तें घोडें खाली बसलें, तें कांही केल्या उठेना ! आम्ही त्या वेळीं स्वार्थ साधण्यासाठी अतिशय निर्दयपणाने वागलों ! आम्ही पांचजण व घोडेवाला पडला एकटा. त्यांतून तो तसा खाष्ट नव्हता. नाही तर तो इतक्या संध्याकाळीं खिंडींत शिरताच ना. किती मारलें तरी घोडें उठत नाही, हें स्पष्ट दिसून आलें. अशा अरण्यांत सबंध रात्र काढणे अशक्य होतें. घोडेवाल्याचें मन द्विधा होत होतें. घोड्याला टाकून जावें कसें व अरण्यांत थांबावें तरी कसें ? अखेरीला तो आमच्याबरोबर पुढे जाण्याला तयार झाला. आम्ही ओझीं पाठीगळीला मारलीं. घोडेवाला पुढे झाला. आम्ही मागोमाग निघालों. वाट बिलकूल दिसेना. पांचपंचवीस पावलें चालल्यानंतर मधून एखाद्या वेळीं आकाश दिसावें व पुनः झाडीमध्ये लपून जावें, असें होत होतें. घोडेवाला माहीतगार होता, त्यामुळे आम्ही मोठ्या कष्टाने दहाअकरा वाजतां खिंडींतून बाहेर पडलों. जवळच धनगरसड्याचा माळ होता, तेथे धनगरांच्या चारदोन झोपड्या होत्या. त्यांच्या शेजारीं माळावरच आम्हीं मुक्काम केला. पहाटेला अतिशय वारा सुटला आणि थंडीने आम्ही कुडकुडून गेलों. आम्हांला जर पुढील वाट माहीत असती, तर आम्ही तसेच पुढे चाललों असतों. आम्ही घोडेवाल्याला घेऊन पुढे गेलों असतों, पण तो येईना. दिसूं लागलें तेव्हा

आम्हीं पुढची वाट धरली. घोडेवाल्याला अधिक पैसे देऊन खूष करण्यालाहि आम्हांजवळ कांहीं नव्हतें ! सातआठ रुपये एकेकाजवळ होते. तेवढ्यांत परीक्षेची एक रुपया फी, साताऱ्यांत जितके दिवस राहावें लागेल तितक्या दिवसांची खाणावळ व प्रवासाचे सर्व खर्च भागवावयाचे होते. तेव्हा आम्हीं सातारपर्यंत ठरलेलें भाडें देऊन त्याला परत लावलें. त्या बिचाऱ्याचें घोडें त्याला परत मिळालें, की रानांतच त्याला कोणीं हिंस्र पशूने खाऊन टाकलें, की अतिश्रमानेच तें निजधामाला गेलें, ईश्वर जाणे ! या बरोबरीच्या चार विद्यार्थ्यांपैकीं दोघे अजून हयात आहेत. त्यांपैकीं कोणाची गांठ पडली की, त्या प्रसंगाची आठवण होऊन त्यावर संभाषण सुरू होतें, व अंगावर शहारे येतात !

आम्ही त्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां साताऱ्याला जाऊन पोचण्याची जी खटपट केली, ती व्यर्थ गेली ! आम्हांला साताऱ्याला पोचण्याला संध्याकाळचे पांच वाजले. आमचे एक ग्रामस्थ तेथे कलेक्टराच्या कचेरींत कारकून होते, त्यांजकडे आम्हीं बिऱ्हाड ठेवलें व जेवणाची सोय खाणावळींत केली. परीक्षेला दोनतीनशे विद्यार्थी होते. त्यांचीं नांवें नोंदण्यांतच तो दिवस गेला होता, व खऱ्या परीक्षेला सुरुवात झाली नव्हती. नांवें नोंदून झाल्यावर जर वेळ उरला, तर निबंध लिहावयाला देण्याची वहिवाट असे; पण या वर्षीं तसें झालें नव्हतें. हें ऐकून आम्हांला धीर आला. आमच्या ग्रामस्थांनी परीक्षेच्या अध्यक्षांची गांठ घेतली व आमची हकीगत त्यांच्या कानीं घातली, तेव्हा आम्हांला परीक्षेला घेण्याचें त्यांनी कबूल केलें. दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां आम्ही परीक्षेच्या ठिकाणीं गेलों. मी नांव नोंदून घेण्यासाठी पुढे झालों, तेव्हा माझी मूर्ति पाहिल्याबरोबरच त्या सर्वांना मी वय खोटें सांगतों, असें वाटलें. कमिटीने माझ्याबरोबरच्या चार विद्यार्थ्यांचीं नांवें नोंदलीं, व मला परीक्षेला बसूं दिलें नाही. मीं शाळेंतला वयाचा दाखलाहि नेला होता, पण त्याकडे कोणी पाहिलें नाही. मी इतका ठेंगणा व कृश दिसे, की पंधरा वर्षांहून अधिक वर्षे मला खास नाहीत, असें कोणालाहि वाटावें. परीक्षकांना परीक्षा

सुरू करण्याची घाई होती, तेव्हा त्यांनी मजकडे अधिक लक्ष न देतां "तुला परीक्षेला घेत नाही," असें मला सांगून ते पुढील उद्योगाला लागले !

झालें ! माझ्या सर्व आशेचा भंग झाला ! पुनः गावीं परत जाऊन रिकामटेकडें हिंडत राहणें माझ्या कपाळीं आलें. मी भित्रा, मुखदुर्बळ म्हणून मला या वेळीं परीक्षेला घेतलें नाही. हा माझा भित्रेपणा व मुखदुर्बळपणा मला माझ्या आयुष्यांत पुष्कळ ठिकाणीं नडला, व अजूनहि नडतो !

मी घरीं येऊन पुनः पूर्वक्रम सुरू झाला. त्यावेळचें माझ्या क्षितिजावरचें महत्त्वाकांक्षेचें अत्युच्च शिखर म्हणजे सहाव्या इयत्तेची परीक्षा देऊन ट्रेनिंगांत जाणें व तेथून पहिल्या प्रतीचें सर्टिफिकेट मिळवून मास्तर होऊन बाहेर पडणें, हें होतें. तेव्हा पुनः सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला वारी करण्यावाचून दुसरा मार्ग नव्हता. त्याप्रमाणे पुढील वर्षी कोल्हापुराला जाऊन मी परीक्षेला बसलों व पासही झालों.

प्रकरण सहावें

विद्यार्थीदशेंतील गोष्टी

इंग्रजी शिकण्याची संधि:—साताऱ्याला सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेला जाऊन परत आल्यानंतर सुमारें दोन महिन्यांनी मुरूडला लहानशी इंग्रजी शाळा सुरू झाली. त्या शाळेंत मी जाऊं लागलों. कोल्हापूरची परीक्षेची फेरी या इंग्रजी शाळेंत असतांनाच झाली. मी दोन वर्षांत तीन इयत्ता पदरांत पाडल्या, पण पुढे काय! तिसरी इयत्ता तीन महिन्यांनी संपणार, तोंच आम्ही पुढला विचार करूं लागलों. माझ्या शिक्षणासाठी जरूर पडल्यास मामांकडून थोडें कर्ज काढावें असा विचार करून वडिलांनी ऑगस्ट महिन्यांत रत्नागिरीस जाण्यासाठी माझी रवानगी केली. मी प्रथम रामभाऊ जोशी यांच्या ओळखीने वामनरावजी मोडक यांजकडेच उतरलों, व महिना पंधरा दिवस तेथे राहून नंतर दुसऱ्या कांहीं विद्यार्थ्यांच्या शेजारीं बिऱ्हाड केलें, व खाणावळींत जेवावयाला जाऊं लागलों. रत्नागिरीस मी सुमारें सहा महिने होतों. चवथ्या इयत्तेंत जाऊन दोनतीन महिने होतात, तों मी तापाने अजारी पडलों व घरीं आलों. रत्नागिरीस मला एक स्कॉलरशिप मिळूं लागली होती. दरमहा दोन रुपये मिळत, पैकी दीड रुपया फीला जाई. तापाने मला बरेच दिवस कुचंबवलें व त्यांतून बरा होतो, तों चातुर्थिक ज्वर सुरू झाला. माझें इंग्रजी शिकणें पुन: मागे पडलें, तरी तें मीं अगदी सोडलें नव्हतें. इतक्यांत मुरूडच्या मराठी शाळेंत शिक्षकाची एक जागा रिकामी झाली, ती मला मिळाली. पगार दरमहा पांच रुपये होता. माझा हेतु चार-पांच महिने काम करून कांहीं पैसे शिल्लक टाकावे व दिवाळीनंतर इंग्रजी शिकण्याला जावें असा होता. बरेच इंग्रजी शिकलेले एक गृहस्थ मुरुडास येऊन राहिले होते. सहा तास शाळेचें काम करून राहिलेल्या दोन प्रहरच्या वेळांत त्यांच्याजवळ मी इंग्लिश शिकत असे. अशा रीतीने मी घरींच

चवथी इयत्ता पुरी केली व माझे सहाध्यायी मुंबईंत रॉबर्ट मनी स्कुलांत शिकत होते त्यांजबरोबर मुंबईला जाऊन नवीन वर्ग सुरू होण्याबरोबर पांचव्या इयत्तेंत जाऊन बसलों. मुरूडची पुष्कळ मंडळी मुंबईला असत. मुरूडच्याच विद्यार्थ्यांनी मिळून एक खोली घेतली होती, तेथे राहून जेवावयाला मी खानावळींत जात असें.

स्वाभिमान व स्वावलंबन:—आमची गरीबी असल्यामुळे पैशाची ओढाताण होत असे. ही स्थिति आमच्या गावांतील एका सुस्थितींतल्या सुशिक्षित गृहस्थांना चांगली माहीत होती. त्यांचे मुंबईला पुष्कळ मित्र होते. त्यांनी असं सुचविलें की, मला वार मिळण्याला बिलकूल अडचण पडणार नाही. असें केलें असतां पैशाच्या अडचणींतून मी मोकळा होईन, असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय होता. या त्यांच्या सूचनेचा मी, दादा आणि आई अशा त्रिवर्गांनी विचार केला व ही गोष्ट करावयाची नाही, असें ठरविलें. घरचा संसार काटकसरीने करून त्यांतूनच दरमहा चार रुपये उरविण्याचा यत्न करावा, व आणखी मदत लागेल तिच्यासाठी मामांकडून कर्ज काढावें, असें आम्हीं ठरविलें.

हातांनी स्वयंपाक करण्याचा पहिला धडा:—मुरुडाला असतांना आम्हांला हातांनी स्वयंपाक करण्याचे प्रसंग येत, त्यावेळी, मी थोडासा अधिक आवडता असल्यामुळे, चुकारतट्टूपणा करीत असें व तो खपूनही जाई. कारण प्रथम वडील बंधु व मागून धाकटी बहीण हीं शिजवण्याचें काम संभाळीत, व थोडेसें किरकोळ काम काय तें माझ्या वांटणीला येई. अन्न शिजवण्याचें काम मजवर पडलें नव्हतें. मीं मुंबईला सुमारें सहा महिने खाणावळींत काढले. नंतर विशेष परिचयाचे एक मास्तर, त्यांचे बंधु व मीं मिळून हातांनी करून खाण्याचा बेत केला. आम्ही आळीपाळीने स्वयंपाक व इतर कामें करीत असूं. या ठिकाणीं मी आपल्या कामांत बिलकुल कसूर केली नाही व करून चाललीहि नसती. सुमारें एक वर्ष आम्हीं याप्रमाणें काढलें. नंतर त्या मास्तरांनी आपली बायको

आणली व त्यांच्या बिऱ्हाडांतच मी जेवूं लागलों. हा क्रम मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा होईपर्यंत चालला.

बाबांचें आकस्मिक मरणः—मी मुंबईला येऊन सातआठ महिने झाले नाहीत तोंच बाबांना मृत्यूने गाठलें. सुमारें पंधरा दिवस ताप आला व त्यांतच त्यांचा अंत झाला. दिवस पावसाळ्याचे असल्यामुळे भेटावयाला जावयाचें म्हणजे एवढा लांबचा प्रवास पायांनी करावयाचा. तेव्हा घरच्या मंडळींनी बाबांच्या आजाराचें त्यांच्या सांगण्यावरून मला कांही एक कळविलें नाही. एकदम त्यांच्या मरणाबद्दल पत्र आलें. मला फार दुःख झालें. विशेषतः शेवटची भेट झाली नाही, याबद्दल फार वाईट वाटलें.

शिकवण्याः—मुंबईला आल्यानंतर साधल्यास एखादी शिकवणी शिकवून पैशाची थोडी मदत मिळवावी, असें मनांत होतेंच. तशी संधि आपोआप मिळाली. मी पांचव्या इयत्तेंत असतांना वर्गांतील एका मुलाने 'तूं माझ्या भावाला शिकवशील काय ?' म्हणून विचारलें. मीं होय म्हटलें व कांही एक ठराव न करतां त्याच्या घरीं जाऊन दररोज एक तास त्याच्या भावाला शिकवण्यास सुरुवात केली. हा निदान दोन रुपये दरमहा तरी देईल, असें मला वाटलें होतें. परंतु महिना झाल्यानंतर एक रुपया त्याने माझ्या हातावर ठेवला; तेव्हा मी थोडासा विरस झालों. तथापि मुंबईस आल्यानंतर स्वतःच्या कष्टाने मिळविलेला हा पहिला रुपया होता, म्हणून मला आनंद झाला. तरी ती शिकवणी मी दुसऱ्या दिवसापासूनच सोडली. माझे बरेच वर्गबंधु ट्रेनिंग कॉलेजांतून मुंबईस मास्तर होऊन आले होते त्यांजकडे शिकवण्या येत व मधूनमधून दरमहा दोन अगर तीन रुपयांची शिकवणी ते मला देत. तेव्हा एक लहानशी शिकवणी मला लागली, ती मॅट्रिक्युलेशन पास होईपर्यंत टिकली. एक गृहस्थ दर रविवारीं मजबरोबर एक तास नवनीतांतला कांही भाग वाचीत, व त्याबद्दल मला ते दर

खेपेला दोन आणे देत असत. अशा रीतीने महिन्याचे आठ आणेच मिळत, तरी त्याबद्दल मला किती तरी आनंद होई !

परोपकाराचा पहिला धडा:—स्कॉलरशिपांचे अगर शिकवण्यांचे जे पैसे मला मिळूं लागले, त्यांतील दर रुपयाला एक पैसा याप्रमाणे मी धर्मादायासाठी काढूं लागलों. त्याशिवायहि विशेष कारणाने कांहीं अचानक मिळाल्यास तें मी यांत टाकीं. ही कल्पना माझ्या मनांत कशी आली, हें मला सांगतां येत नाही. पण पहिली स्कॉलरशिप हातीं पडल्यापासून मी हा नियम अमलांत आणूं लागलों. अशा रीतीने तीन रुपये जमतपर्यंत त्यांतून मीं कांहीं खर्च केला नाहीं. तीन रुपये जमल्यानंतर एक चांगली संधि आली. ज्यांच्या खाणावळींत मी जेवावयाला जात होतों ते नागोपंत दातार क्षयाने अजारी पडून मुरुड गावीं आपल्या घरीं आले होते, व सुमारें महिन्याच्या आंत मरणार इतकी त्यांची स्थिति आलेली होती. मुंबईस त्यांनी मजकडून पांच रुपये उसने घेतलेले होते. ते फेडण्याला त्यांना सवड झाली नव्हती. ते आणि त्यांची बायको व आई हीं त्यांच्या आजारामुळे खाणावळ बंद करून मुरुडास रहावयाला आलीं होतीं. मी सुट्टींत मुरुडास आलों असतां त्यांच्या समाचाराला गेलों. तीनहि माणसें कष्टी होऊन बसलीं होतीं. माझ्याकडे पाहून नागोपंतांना वाईट वाटलें. “ तूं पैसे मागण्यासाठी आलास काय ? ” असा त्यांनी मला प्रश्न केला. “ ते पैसे फिटले, असें तुम्ही समजा. तुमच्या अडचणींत मदत व्हावी म्हणून हे तीन रुपये तुम्हांला देण्यासाठी मी आलों आहे, ” असें म्हणून तीन रुपये मीं त्यांच्यापुढे ठेवले. नागोपंतांची चर्या एकदम पालटली, आणि त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु आले ! परोपकार करणाऱ्या मनुष्याला होणाऱ्या अवर्णनीय आनंदाचा थोडासा अनुभव त्या दिवशीं मला आला.

इंग्रजी पांचव्या इयत्तेची परीक्षा:—माझें इंग्रजी शिकण्याचें तारू कोठपर्यंत सुरक्षित जाईल व केव्हा कोणत्या खडकावर आदळून फुटेल, याबद्दल मी नेहमी साशंक असे. तेव्हा जेवढी परीक्षा पदरांत

फडेल, तेवढी पाडून घ्यावी, असें मला वाटे. म्हणून सहाव्या इयत्तेंत असतांना सेकंड क्लास पब्लिक सर्व्हिस अगर इंग्रजी पांचव्या इयत्तेची परीक्षा दर जिल्ह्याला व मुंबईला होत असे, त्या परीक्षेला मी बसलों व पासहि झालों. मला पांचव्या व सहाव्या इयत्तेंत नेहमीं पहिली स्कॉलर्शिप मिळत गेली. सातव्या इयत्तेंत मात्र एक वेळ दुसरी व बाकीच्या वेळां तिसरी मिळाली. मला इंग्रजी व इतिहास हे विषय शिवायकरून बाकीच्यांत पुष्कळ मार्क मिळत. इंग्रजीचा विषय माझा अखेरपर्यंत कच्चा राहिला. त्या विषयांत मी बहुतकरून बाउंडरी मारीत असे; अर्थात् ती खालची. परंतु मी सगळ्या परीक्षांना पहिल्याच वर्षीं बसून इंग्रजींत नापास न होतां त्यांतून पार पडून गेलों.

गणतीदाराचें काम:—हिंदुस्तानांतलि मनुष्यगणती १८८१ सालीं झाली, तेव्हा मी गणतीदाराचें काम केलें. दररोज एक रुपया याप्रमाणे मोबदला देऊन बारा दिवस काम करण्यासाठी पुष्कळ गणतीदार मुंबईत नेमण्यांत आले होते. यांचें काम तपासणारे वरचे अधिकारी वेगळे होतेच. मनी स्कुलांतले कांही विद्यार्थी हें काम करण्यास गेले होते. या वर्षाच्या अखेरीस मला मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेला जावयाचें होतें, तेव्हा अशा कामांत बारा दिवस फुकट दवडणें ठीक नव्हतें. तथापि पैसे मिळवण्याची सहजी आलेली संधि मीं साधून घेतली. मनुष्यगणतीच्या कामांत माझ्या वांट्याला सुदैवाने पाताणे प्रभूंची नवी वाडी व सभोवतालची वस्ती हा ब्लॉक आला होता, त्यामुळे मला विशेष त्रास झाला नाही.

प्रकरण सातवें

कॉलेजांतील तीन वर्षें

पुढील आयुष्यांत सार्वजनिक कामांत पडूं लागल्यावर अनेक संस्थांच्यासंबंधाने आपण अमुक करू, तमुक करू, अशा विषयी नानाप्रकारचे कल्पनातरंग मनांत उठून मनोराज्य करण्यांत मीं किती तरी वेळ घालविला आहे. पण विद्यार्थीदशेंत मी अमुक शिकेन, मी तमुक परीक्षा देईन, असे विचार माझ्या मनांत येत नसत. माझें शिकणें कोठवर तडीला जाईल याची अटकळ मला बिलकुल होईना. जितकें पदरांत पडलें तितकें मिळवलें, एवढेंच मला वाटत असे. माझे कॉलेजला पाय लागतील असा विश्वास मला मॅट्रिक्युलेशनचा निकाल कळल्यानंतर सुद्धा आला नव्हता. परीक्षेंत बराच वर नंबर आल्याचें जेव्हा मला कळलें तेव्हा आपल्याला कॉलेजांत जावयाला सांपडेल, असें वाटूं लागलें.

कॉलेजांतच नव्हे पण पुढेही कांही वर्षें ज्या मित्राचा सहवास मला फार उपयोगी पडला त्याची हकीकत येथे देणें जरूर आहे. मी सातव्या इयत्तेंत गेलों, तेव्हा नरहर बाळकृष्ण जोशी हेही त्याच वर्गांत होते. ते वास्तविक त्या वर्षीं कॉलेजांत असावयाचे; परंतु दुर्दैवाने मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत कोणाच्या तरी हलगर्जीपणामुळे त्यांचा इंग्लिशचा पेपर हरवला, त्यामुळे ते पास झाले नाहीत. तेव्हा ते पुनः सातव्या इयत्तेंत आले. माझा स्वभाव भित्रा व भिडस्त असल्यामुळे मीं कधी कोणाशीं स्नेह जोडण्याचा प्रयत्न केला नाही. परंतु नरहरपंतांनी मी बऱ्यापैकी मुलगा आहे, असें पाहिलें व मला आपल्याबरोबर अभ्यास करण्यासाठी बोलावलें. नरहरपंत हे माझ्यापेक्षाहि अधिक अडचणींतून बाहेर आले होते व आत्मबलाने त्यांनी येथपर्यंत मजल मारली होती. हे बुद्धीने तरतरीत असून एरव्हीहि त्यांची चलाखी फार होती व दुसऱ्यावर छाप पाडण्याच्या कामीं यांचा पहिला नंबर असे. मराठी सहाव्या इयत्तेच्या

परीक्षेंत रत्नागिरीला यांनी पहिला नंबर पटकावला होता. गरीबी असल्यामुळे घरचा एक पैसाहि न घेतां इंग्रजी शिकण्यासाठी ते मुंबईला निघून आले. त्यांच्या ओळखीचे एक गृहस्थ हायकोर्टांत बऱ्याच पगारावर नोकर होते; त्यांच्या घरीं ते राहिले. त्यांची बायको अजारी, वगैरे असल्यास स्वयंपाक करावा व नेहमी बाजाराची ने-आण करावी, हें काम त्यांना करावें लागे. यजमानाची बायको बाळंतपणासाठी गेली म्हणजे यजमानासाठी व स्वतःसाठी महिन्यांचे महिने यांना स्वयंपाक करावा लागत असे. एवढे कष्ट करून त्यांनीं विद्यार्जन केलें. मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा झाल्याशिवाय मी घरीं जाणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा यांनी केली होती, व ती तडीला नेली. यांचें आत्मसंयमन फार दांडगें आहे.

माझ्यापेक्षा नरहरपंतांची मनःस्थिति अगदी वेगळी होती. ते अतिशय बुद्धिमान् आणि उद्योगी असल्यामुळे त्यांना आपणाला कॉलेजांत जावयाला सापडणार, याविषयीं खात्री वाटे. शिवाय ते फार चौकस असत. त्यांनी कॉलेजांतल्या अभ्यासाची चांगली माहिती करून घेतली होती व कॉलेजांत शिकणाऱ्या वरच्या वर्गांतल्या कित्येक विद्यार्थ्यांची चांगली ओळख करून घेतली होती. जुन्या विद्यार्थ्यांकडून पुस्तकें मिळविणें व नसतील तीं नवीं घेणें वगैरे खटपटी त्यांनीच केल्या. कोणत्या कॉलेजांत जावयाचें, या प्रश्नाचा आम्हांला फारसा विचारच करावा लागला नाहीं. विल्सन् कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल डॉ. मॅकिकन् हे आपल्या कॉलेजसाठी हुषार मुलें युक्तिप्रयुक्तीने मिळवीत असत. मनीस्कुलांतील मिशनरी शिक्षकांना भेटून आम्हीं विल्सन् कॉलेजांत जावें असा सल्ला त्यांनी आम्हांला द्यावा अशी व्यवस्था मॅकिनन्साहेबांनी करून ठेवली होती. नरहरपंतांना दरमहा दहा रुपयांची व मला आठ रुपयांची स्कॉलरशिप देण्याचीहि आपली तयारी त्यांनी कळविली होती. नरहरपंतांना जगन्नाथ शंकरशेटची दुसरी स्कॉलरशिप मिळून त्यांचा नंबर सर्व विद्यार्थ्यांत तिसरा आला होता, व माझा सोळावा आला होता. विल्सन् कॉलेज त्या वेळीं हल्ली विल्सन् स्कूल आहे तेथेच म्हणजे गिरगावांतल्या पोलीस कोर्टासमोरच्या

रस्त्यावर होतें. तें जवळ असल्यामुळे आम्हांला सोईचें वाटलें, व आम्ही त्याच कॉलेजांत जाऊं लागलों. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव हे त्या वेळीं मराठी सहाव्या इयत्तेची परीक्षा पास होऊन तलाठ्याची नौकरी करीत बसले होते. त्यांना वर काढावें असें नरहरपंतांना वाटलें. त्यांची पत्नी आता मोठी झाली होती, तेव्हा मुंबईला निराळें बिऱ्हाड करण्याचा विचार त्यांनी केला. आंग्र्यांच्या वाडीसमोर गोपीनाथ खऱ्याच्या चाळींत अगदी वरच्या मजल्यावर दरमहा पावणेचार रुपयांची जागा त्यांनी घेतली. मी त्यांच्या बिऱ्हाडांतच येऊन राहिलों. या बिऱ्हाडांत आम्ही चार मनुष्यें होतों. आम्ही खर्च फारच बेताबाताचा करीत असूं. माणशीं दरमहा चार रुपयांत आम्ही अन्नखर्च भागवीत होतों. जिन्नस विकत घेण्याच्या कामांत नरहरपंतांची कसोशी असे. सर्व बाजार तेच करीत. मी जमाखर्च ठेवीत असें. महिन्यांतून तीन दिवस आम्ही आळीपाळीने स्वयंपाक करीत असूं.

पैशासंबंधाने नरहरपंतांची ददात नाहीशी झाली होती. त्यांना दोन स्कॉलरशिपा मिळत होत्या व ते क्वचित् एखादी शिकवणीहि शिकवीत. माझीहि पैशांची सोय चांगली झाली. आता मला दरमहा पांच रुपयांपासून आठ रुपयेपर्यंत एका तासाच्या शिकवणीचे मिळत. मी कधी दोन, कधी तीन, अशा शिकवण्या करीत असें. स्कॉलरशिपपैकी दरमहा पांच रुपये फी जाई, बाकी तीन रुपये राहत. माझ्या हायस्कूलच्या शिक्षणासाठी मामांकडून (रँगलर परांजपे यांच्या वडिलांकडून) मला दोनशे रुपये कर्ज काढावें लागलें होतें. हें कर्ज जितकें लवकर फिटेल तितकें फेडावें, असें मला वाटूं लागलें. शिकवण्यांत बराच वेळ गेल्यामुळे अभ्यासाचें नुकसान होई; परंतु लवकर कर्जमुक्त होण्याकडेच माझें लक्ष लागलें.

नरहरपंतांपासून मला अतिशय फायदा झाला. मला यांचा सहवास नऊ दहा वर्षे मिळाला. या मुदतींत आम्हीं कितीतरी संभाषणें केलीं, व कांही पुस्तकें एकत्र वाचलीं—किंवा यांनी मला शिकवलीं, असें म्हणणें

अधिक योग्य होईल ! मी अगदी एकमार्गी असल्यामुळे शाळेच्या अगर कॉलेजच्या अभ्यासापलीकडे माझें लक्ष दुसऱ्या कोठे जात नसे. पण हे चौकस आणि बहुश्रुत असल्यामुळे यांनी मला अनेक गोष्टींची माहिती करून दिली, व विशेषतः स्पेन्सरच्या ग्रंथांविषयी मजमध्ये अभिरुचि उत्पन्न केली. आपण कोणतीं पुस्तकें वाचावीं, वगैरे माहिती ते शिक्षकां-कडून अगर इतर गृहस्थांकडून मिळवीत, व अनेक खटपटी करून पुस्तकें पैदा करीत. सुधारणेच्या अनेक कल्पनाहि यांनी माझ्या मनांत बिंबवल्या. आगरकरांचे केसरींतील व सुधारकांतील लेख आम्ही अत्यंत प्रेमाने वाचीत असूं. सुधारकाच्या अगदी पहिल्या अंकापासून सर्व लेख आम्हीं वाचले.

पहिलीं चारपांच वर्षें आम्ही रात्रंदिवस एकत्र असूं. अशा वेळीं कधी-कधी एखादें नवीन पुस्तक वाचावयाचें व कधीकधी पाश्चात्य आणि पौर्वात्य विचारांची तुलना करावयाची. अंथरुणावर पडल्यानंतरसुद्धा आमचीं संभाषणें चालावयाचीं. कधीकधी आम्ही लहान तोंडीं मोठा घास घेऊन आमच्या व ख्रिस्ती धर्मांतल्या आचारविचारांवर कडक टीका करीत असूं. शाळेंत बायबल शिकावें लागे, त्यामुळे ख्रिस्ती धर्मांतील अनेक आचारविचार आमच्या परिचयाचे झाले होते. जें विचारशस्त्र आम्ही आपल्या आचारविचारांवर चालवूं लागलों, तेंच ख्रिस्ती आचारविचारांवर आम्हीं चालविलें. आम्ही केवळ कल्पनाक्षेत्रांत वावरत असल्याने आमच्या विचारांची भरारी निरंकुश असे. आमच्या चर्चेत त्या वेळचे सर्व प्रचलित विषय येऊन जात.

कॉलेजच्या तीन वर्षांत विशेष कांही घडलें नाही. विल्सन कॉलेजांत असतांना एक मोठा बक्षीससमारंभ झाला होता. त्या वेळीं प्रीव्हिअसच्या वर्गांत गणित व पदार्थविज्ञान या दोन विषयांतील मार्कांची बेरीज करून त्यांत पहिल्या येणाऱ्या विद्यार्थ्याला बक्षीस ठेवलें होतें तें मला मिळालें होतें. आम्ही दोघेही प्रीव्हिअसची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत पास झालों. नंतर आम्ही विल्सन् कॉलेज सोडून एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत गेलों.

एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतून जे विद्यार्थी फर्स्ट बी. ए. च्या परीक्षेला गेले होते, त्यांचे युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेचे मार्क आणविले होते, त्यांत गणित विषयांत माझा नंबर पहिला आला होता.

एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत आम्हांला कधी स्कॉलरशिप मिळाली नाही मी दोन्ही परीक्षांत दुसऱ्या वर्गात पास झालों. आम्हांला दोन्ही वर्ष फीची माफी मिळाली होती. नरहरपंतांनी इतिहास व अर्थशास्त्र ह ऐच्छिक विषय घेतला व मीं गणित विषय घेतला. पहिलीं अडीच वर्षे बिऱ्हाडाची व्यवस्था एकदा सुरू केली ती तशीच राहिली. कॉलेजच पुरा अनुभव मिळावा म्हणून नरहरपंतांनी शेवटले सहा महिने कॉलेज च्या रेसिडेन्सींत (वसतिगृहांत) राहून घालविण्याचा बेत केला त्यांच्या पत्नीलाहि बाळंतपणासाठी त्यांनीं घरीं पाठविलें होतें. तेव्ह मी आपली पत्नी राधाबाइ हिला आणलें आणि बिऱ्हाड तसेंच चाल ठेवलें. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव बिऱ्हाडांत होतेच. माझ्या पत्नी बरोबर आमचा अडीच वर्षांचा मुलगा रघुनाथ हाहि आला. अशा रीतीने सहा महिने निघून जाऊन माझा कॉलेजचा अभ्यासक्रम पुरा झाला.

याप्रमाणे विद्यार्जनाच्या काळांतच विवाहित स्थितीचा थोडथोडा अनुभव मीं घेतला, व त्यापासून मला कांही सुखहि झालें; परंतु खऱ्या गृहस्थाश्रमाला प्रारंभ १८८५ च्या जानेवारींत म्हणजे कुटुंबपोषणासाठी उद्योग करणें हें प्रधान कर्तव्य होऊन पुढील अभ्यास करणें गौण झालें. तेव्हापासून झाला. खऱ्या गृहसौख्यालाहि या वेळींच सुरुवात झाली. याच्या अगोदरचे विशेष सुखाचे प्रसंग म्हणजे राधाबाईला शिकवण्या-संबंधाचे होते.

प्रकरण आठवें

उदरनिर्वाहाची तरतूद

मी बी. ए. झालों व मला फार आनंद झाला. माझ्या खऱ्या गृहस्थाश्रमाला या वेळीं प्रारंभ झाला. पूर्वीच्या शिकवण्या चालू होत्या, व खर्चाची अडचण नव्हती; पण आता पुढे कायमचा उद्योग काय करावयाचा, हा प्रश्न लागलाच मजपुढे येऊन उभा राहिला. मला एम्. ए. चा अभ्यास करावा असें वाटलें; पण तें सवडीने करण्याचें मीं ठरविलें. मला सत्ताविसावें वर्ष लागलें होतें, तेव्हा थोडासा पैसा मिळवून घरची स्थिति थोडीशी सुधारावी, असें मनांत आलें. दोनशें रुपयांचें कर्ज फेडलें होतें. पण घरची साधारण हलाखीच होती. माझ्या स्वभावाला शिक्षकाचा धंदा बरा आहे असें मला वाटत होतें व तोच करण्याचें मीं योजलें. सुदैवाने एल्फिन्स्टन् हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल वामन आबाजी मोडक हे होते, व त्या शाळेंत दोन जागाहि रिकाम्या झाल्या होत्या. नरहरपंतांची व वामनरावजींची पूर्वीची ओळख नव्हती. तरी त्यांनी त्यांची एकदम गाठ घेतली व त्यांजवर छाप पाडून ' तुला एक जागा देतों, ' असें वचन त्यांजकडून त्यांनी घेतलें. रत्नागिरीला असतांना मी कांही दिवस वामनरावजींकडे राहिलों होतों व मुंबईला एकदोन वेळां मी त्यांना भेटलों होतों. मी स्वभावाने अगदी गरीब व भित्रा आहे, अशी माझ्या स्वभावाची पारख त्यांनी करून ठेवली होती. मी त्यांजकडे जाण्याला किती तरी भीत होतों. अखेरीला एकदांचा त्यांच्यापुढे जाऊन उभा राहिलों व भीतभीत मला जागा देण्याविषयी गोष्ट काढली. थोडेसें भाषण होऊन त्यांनी अखेरीला " तूं अगदी लहान दिसतोस, तुला वर्ग संभाळतां यावयाचा नाही, याकरता जागा देतां येत नाही, " असा जबाब दिला. तो ऐकून मला वाईट वाटलें; परंतु मीं यत्न सोडला नाही. एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतले गणिताचे अध्यापक प्रोफेसर हॉर्थॉर्न्थ्वेट, हे मला चांगले ओळखीत होते. हे

आपल्या विद्यार्थ्यांची शिफारस करण्यांत कसूर करीत नाहीत, असें मी ऐकलें होतें. म्हणून मीं त्यांची भेट घेतली व वामनरावजींजवळ झालेलें संभाषण त्यांना सांगितलें. 'माझ्याने कांही झालें तर मी पाहतों,' एवढें सांगून त्यांनी मला निरोप दिला. पुढे कांही दिवसांनी वामनरावजीं-कडून मला बोलावणें आलें, व मी गेलों तेव्हा "तुला जागा दिली आहे, तूं अमुक दिवशीं येऊन रुजू हो" असें त्यांनी मला सांगितलें. मजकडे चवथ्या इयत्तेचा एक वर्ग दिला होता. वर्गांत चाळीस विद्यार्थी होते. मीं तो वर्ग बऱ्या रीतीने संभाळला व शिकवला. या रीतीने माझ्या स्वतंत्र आयुष्यक्रमाला—खऱ्या गृहस्थाश्रमाला—सुरुवात झाली.

एल्फिन्स्टन् हायस्कुलांत ज्या गृहस्थांच्या बदली मला नेमलें होतें ते गृहस्थ परत आले तेव्हा मी मोकळा झालों. मी तेथे एक वर्ष काम केलें. तेथले बरेच शिक्षक एल्एल्. बी. च्या परीक्षेसाठी रजा घेत व पास झाले तर सोडून जात. मला जर सरकारी शाळाखात्यांत नोकरी करावयाची असती, तर या वेळीं चांगली संधि मिळाली होती. प्रिन्सि-पॉल मोडक यांचें माझ्यासंबंधाने बरें मत झालें होतें. प्रथम दुसरी एखादी बदली देऊन नंतर त्यांनी मला कायमची जागा दिली असती. परंतु सरकारी नोकरींत पडूं नये असा मीं बेत केला. दोनतीन बऱ्यांपैकी शिकवण्या ठेवून एम्. ए. च्या परीक्षेला जावें असें मीं ठरविलें. गणितविषय न घेतां पदार्थ-विज्ञान व रसायनशास्त्र हा विषय मीं घेतला. यावेळचें या विषयांतील शिक्षण बरेंचसें उपपत्तिप्रधान असे. प्रयोग अगदी नसत असें नाही, पण प्रयोगांकडे लक्ष फार कमी होतें. एम्. ए. च्या परीक्षेच्या वेळीं प्रयोगांच्या ज्ञानाची परीक्षा होतच नसे. प्रश्नांचीं लेखी उत्तरें दिलीं म्हणजे झालें. मी एकदांचा एम्. ए. च्या परीक्षेला गेलों इतकेंच. माझी तयारी चांगली नसल्यामुळे मी नापास झालों. पण पदार्थविज्ञानशास्त्र शिकल्याचा पुढे मला उपयोग झाला. एकदा सबंध वर्ष व एकदा सहा महिने फर्ग्युसन कॉलेजांत अडचण होती, त्यावेळीं इंटरमिजिएट क्लासाला तो विषय मला शिकवितां आला व बी. ए. च्या क्लासाला थोडीशी मदत करतां आली.

सन १८८४ च्या अखेरीला मी बी. ए. झालों व १८८७ च्या अखेरीला एम्. ए. नापास झालों. नंतर परीक्षेचा नाद मीं सोडून दिला. एल्फिन्स्टन् हायस्कूलमधील नोकरी सुटल्यानंतर पुण्यास येईपर्यंत सहा वर्षे मीं केवळ शिकवण्या करूनच काढलीं. त्यावेळचा माझा नित्यक्रम इतर मनुष्यांपेक्षा अगदी भिन्न झाला होता. वकील ज्याप्रमाणे पुष्कळ काम असलें तरी नवीन खटले आले असतां ते आपल्या हातांतून जाऊं देत नाहीत, अगर डॉक्टर लोकहि येईल तेवढें काम घेतच असतात, त्याचप्रमाणे काम अधिक झालें तरी चांगली शिकवणी मी आपल्या हातांतून जाऊं देत नसें. यामुळे मला पुष्कळ वेळां अतिशय काम पडे. माझी एक शिकवणी माजगावांत, तर दुसरी कोटांत, आणि तिसरी कुलाब्याला, असा प्रकार असे. जेथे ट्रॅमवेची सोय होती तेथे मी तिचा उपयोग करीत असें. पण जेथे ट्रॅम नसे तेथे मला पायांनीच जावें लागे, यामुळे दिवसांत बहुतकरून पांचसहा मैल चाल पडे.

माजगावांतील शिकवणीला सकाळीं बरोबर साडे सहा वाजतां सुरुवात होई. तेथे मी बरोबर वेळेवर जात असे. विद्यार्थीही प्रातर्विधि व अल्पाहार आटोपून तयार असत. थंडीच्या दिवसांत अर्धा तास दिवा लावून वर्ग चालवावा लागे. मला पहाटेला पाच वाजतां उठावें लागे. मी बहुधा मजूरलोकांप्रमाणे स्नान सकाळीं न करतां रात्रीं करीत असे. सकाळीं थोडा दहीभात खाऊन मी निघें. भात रात्रीचा ठेवलेला असे. गिरगावांतून माजगावच्या शाळेंत जाण्याला पंचेचाळीसपासून पन्नासपर्यंत मिनिटें लागत. त्या वेळीं माजगावाला ट्रॅमवेचा रस्ता नव्हता. साडेसात वाजतां तेथलें काम संपल्यानंतर तेथलीच एखादी लहानशी शिकवणी असली तर शिकवावी, नाहीं तर नऊ वाजेपर्यंत तेथेच कांहीं वाचीत बसावें, असें करीं. नंतर एका इराण्याच्या दुकानीं जाऊन चहा व पाव यांचा फराळ करीं, व मग प्रिन्सेसडॉकच्याजवळ ट्रॅमटर्मिनसपाशी येऊन ट्रॅमवेंतून टाऊन हॉलपाशी उतरे, व तेथून दोनतीन मिनिटांच्या

रस्त्यावर कॅथीड्रल् गर्ल्सस्कूल होतें, तेथील काम करावयाला लागें. हें काम आटोपल्याबरोबर अॅलेक्झांड्रा स्कुलांत जाई. एका शाळेंतून दुसऱ्या शाळेंत जाण्याला सुमारें पांच मिनिटें लागत. तेथलें काम संपलें म्हणजे बहुधा घरीं येई. पुन: मराठा हायस्कुलांत जावयाचें असे, म्हणून मध्ये वेळ अगदीं थोडा असे. तेव्हा पोशाख बदलणाच्या भानगडींत न पडतां, पायांत बूट ठेवून, अभ्यासाच्या टेबलाशींच खुर्चीवर बसून, टेबलावर ताट ठेवून, थोडा ताकाचा अगर दह्याचा भात राधाबाई कालवून तयार करून आणून देई, तो व दुपारची भाजी असा अल्पाहार करून तीन वाजायला मराठा हायस्कुलांत हजर असें. तेथलें काम आटपून ठाकूरद्वारजवळच्या एका इराण्याच्या दुकानांत पुन: थोडा पाव व चहा यांचा फराळ करून फोर्ट हायस्कुलांत जाई. तेथे एक तास काम करून घरीं येई. नंतर स्नान व जेवणखाण आटोपल्यावर रात्रींहि कधीकधी एखादी शिकवणी असे. नसल्यास थोडें मुलांना अगर राधाबाईला शिकवावयाचें व दहाच्या आधीच निजून जावयाचें, असा माझा नित्यक्रम असे.

माझ्या आयुष्यांतील सामान्य अगर विशेष गोष्टींसंबंधाने मीं कधीं कांहीं लिहून ठेवलेलें नाही. पण आपण किती काम करीत होतों, याची उत्तरवयांत कांहीं कल्पना व्हावी म्हणून माझ्या दोनतीन वर्षांच्या कामाचे कॅटलॉग मीं करून ठेवले होते, त्यांतून दोन कोष्टकें येथे दिलीं आहेत; त्यांवरून त्या वेळच्या माझ्या कामाचा अजमास होईल.

माझ्या शिकवण्यांचें

विद्यार्थ्यांचें अथवा शाळेचें नांव	तारखा													
ऑगस्ट १८८८	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
	तास					तास						तास		
मराठा हायस्कूल	१	१	१	२॥		१	१	१	१	१	...		१	१
कॅथीड्रल गर्ल्स् स्कूल	१।	१।	१।	...	रविवार	१।	१	१।	१।	१।	...	रविवार	१।	१
सेंटपीटर्स गर्ल्स् ,,	१॥	१॥	१॥	...		१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	...		१॥	१॥
फोर्ट हायस्कूल	१	...	...	...		...	...	...	...	...	...		...	...
मि. दस्तुर कामदिन	...	१	१	१	१	१	१		१	१	१	१	१	१
मिस् लँडर	॥	...	...	...		॥	...	॥	॥	॥	...		॥	॥
मिस् रॉब	॥	॥	॥	...		॥	॥	॥	॥	॥	...		॥	...
मि. पटेल. मि.बामजी	२	...	...	...	२	...	...	२	...	...	...	२	...	...
मि. एस्पेरॅन्स	१	१	१	१		१	१	१	१	१	१		१	१
मि. बर्नार्ड														
एप्रिल १८९०														
मराठा हायस्कूल	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	१	...	रविवार	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	...	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	१	रविवार	$\frac{3}{4}$
अलेक्झांड्रा स्कूल	२	२	...	...	२		...	२	२	२	२	२		२
सें. पटिर्स गर्ल्स् स्कूल	२।	२।	२।	...	...		...	...	२।	२।	२।	२		२।
,, ,, बॉइज् ,,	२।	२।	...	...	...		...	...	१॥	१॥	१॥	१॥		१॥
मि. सी. रूस	...	...	...	...	...		...	...	...	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	...		॥
मि. एडवर्ड्स्	...	...	...	...	...		...	...	१	...	...	१		१
ले. ए. सी. लव्हेट	१	...	...	१	...	१	...	१	...	...	१	...	१	...

वेळापत्रक

तारखा																	महिन्यांत आलेल्या पगाराची रक्कम
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	
						नाम						नास					रु. आ.
१	१	१	२॥		...	...	१	१	१	२॥		१	१	१	...	१	२० ०
१।	१।	१।	...	रविवार	१।	१	१।	१।	१।	...	रविवार	१।	१	१।	।	१।	२५ ०
...	१॥	१॥	...		१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	...		१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	३० ०
...	...	...	...		...	...	...	...	...	...		...	...	...	...	...	० ०
...	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१		१	१	२	१	१	२५ ०
॥	॥	॥	...		॥	...	॥	॥	॥	...		॥	॥	॥	॥	॥	१२ ०
॥	॥	॥	.		॥	...	..	॥	॥	...		॥	॥	॥	॥	॥	१२ ०
२	...	...	...	२	...	...	...	२	...	...	२	...	...	...	२	...	१५ ०
...	१	१	१	१	...	१	१	१	१	१	१	...	१	१	१	१	२० ०
१	...	१	...		१	...	१	...	१	...		१	...	...	...	१	७-८
																	१६६-८
																	रु. आ.
३/४	३/४	३/४	३/४	३/४		...	...	...	...	...	...		...	...	...		१२ १२
२	२	२	२	...	रविवार	२	२	२	...	२	...	रविवार	२	२	२		४५ ०
२।	२।	२।	२।	२		२।	२।	२।	२।	...	...		...	...	...		५० ०
१॥	१॥	१॥	१॥	१॥		१॥	१॥	१॥	१॥	१॥	...		...	...	...		३५ ०
॥	॥	॥	॥	...		...	...	...	...	.	...		...	१॥	...		१२ ०
१	...	१	१	...		१	१	...	१	१	...		...	१॥	...		१२ ०
१	...	...	१	...	२	...	...	१	...	...	१		१	...	१		२० ०
																	१८६-१२

प्रकरण नववें

गृहस्थाश्रम (पूर्वभाग)

माझें लग्न पंधराव्या वर्षी झालें. मुलगी शेजारचीच पाहिली. आमच्या वयांत अंतर सहा वर्षांचें होतें. त्या वेळीं मुलामुलींच्या लग्नाचा हाच योग्य काळ समजला जात होता. आमची परस्परांची चांगलीच ओळख होती. आमच्या घरांमध्ये फारसें अंतर नसल्यामुळे आम्ही कधीकधी खेळायलासुद्धा एकत्र जमत असूं. आमची पूर्वीची इतकी ओळख होती, तरी आमचें लग्न झाल्याबरोबर आम्हांला ती विसरून जाणें भाग पडलें, जनरीतीप्रमाणे आमचें परस्पर बोलणें, हंसणें, खेळणें, अगदी बंद झालें.

तथापि आमच्या घरीं इतरांच्याइतका प्रतिबंध नव्हता. आमची आई फार चांगल्या स्वभावाची असल्यामुळे ती मुलीप्रमाणेच सुनांना वागवीत असे, व घरांतील मनुष्यांचें एकमेकांशी वागणें अधिक प्रेमाचें व मोकळेपणाचें असे. मुंबईंत शिकावयाला गेल्यावर मे महिन्याच्या सुट्टींत मी घरीं गेलों, त्या वेळीं पत्नी राधाबाई व बहीण अंबाताई या उभयतांना लिहिणेंवाचणें शिकवण्याचा प्रारंभ केला. आईने या कामीं बिलकूल अडथळा केला नाही. बाबांनाहि ही गोष्ट कळली, पण त्यांनी देखील नाखुषी दर्शविली नाही.

बी. ए. होण्याच्या आधीच सहा महिने माझ्या संसाराला आरंभ झाला होता. इतक्या लवकर गृहस्थाश्रमांत शिरण्याचें कारण म्हणजे नरहरपंतांची संयुक्त कुटुंबाची कल्पना. भाऊभाऊ मुलांबाळांसह एकत्र राहिल्याचीं उदाहरणें बरींच असतात, परंतु ज्यांचा आप्तसंबंध अगदी नाही असे गृहस्थ एक कुटुंब करून राहिल्याचीं उदाहरणें फारशीं आढळत नाहीत. कुटुंबांतील मनुष्यांचा एकमेकांना थोडाफार उपसर्ग झाला असतां तो सोसण्याची तयारी पुष्कळांची झालेली असते.परंतु आप्तांव्यतिरिक्त इतर मनु-

ऱ्यांचा उपसर्ग सोसण्याची मनाची तयारी होत नाही. वास्तविक पाहतां ज्यांमध्ये आप्तसंबंध अगदीं नसतो, अशा मनुष्यांनी एकत्र राहणें बरेंच फायद्याचें आणि सोईचें असतें. खर्चाची वांटणी परस्परांच्या विचाराने हिस्सेरशीने करतां येते, व आप्तांमधील भांडणाचें एक मुख्य बीज अजीबात नाहीसें करितां येतें.

नरहरपंतांनी मॅट्रिक्युलेशन झाल्याबरोबरच आपला संसार मांडला, व मी बी. ए होण्याच्या पूर्वीच सहा महिने संसार सुरू केला होता. परंतु उभयतांच्या बायका एका वेळीं एका ठिकाणीं नव्हत्या. कॉलेजांत असतांना मी एकदा सुट्टींत त्यांच्या घरीं म्हणजे देवरुखला गेलों होतों, व त्यांच्या आईबापांशी माझा चांगला परिचय झाला होता. आमच्या कुटुंबांतील मनुष्यांशींहि नरहरपंतांची चांगली ओळख झालेली होती. तेव्हा त्यांच्या व आमच्या मंडळींनी एका बिऱ्हाडांत एका कुटुंबाप्रमाणे राहावें, असें आम्हीं ठरवलें. ही कल्पना नरहरपंतांची. त्यांनी सांगितल्याबरोबर मला ती लागलीच पटली. हें उभयतांना व आमच्या एका मित्रालाही फार सोयीचें झालें. आमच्या बायका वांटणीप्रमाणे घरांतील कामें करीत. शिवाय माझी विधवा मेहुणी, जी पुढे अनाथबालिकाश्रमाच्या कामीं फार उपयोगी पडली, तीहि राधाबाईजवळ रहावयाला आली होती. तिचाहि पुष्कळ उपयोग होई. बाजार करण्याचें काम नरहरपंत अगर त्यांचे बंधु वामनराव करीत. या कामीं मी अगदीं निरुपयोगी असें. जमाखर्चाची व पैशाची व्यवस्था मी करीत असें. आरंभीं बिऱ्हाडाची जागा पावणेचार रुपये दरमहाची होती; तिच्या शेजारीच आणखी सव्वाचार रुपये दरमहाची घेतली. येवढ्या जागेंत आम्ही बारापासून पंधरापर्यंत मंडळी राहत असूं. कधींकधी आम्हांपैकी कोणाचे पाहुणेहि असत. नरहरपंतांचे बंधु वामनराव हे पुढे वकिलीच्या अभ्यासासाठी मुंबईतच नोकरी धरून राहिले, तेव्हा तेहि या संघांत सपत्नीक येऊन दाखल झाले. भांडणें अगर बोलाचालीचे प्रसंग अगदीच

नसत असें नाहीं; परंतु ते कधीं विकोपाला गेले नाहीत. या कुटुंबा संबंधानें जमाखर्च वगैरे नीट ठेवलेले असत.

ह्या कुटुंबांत मजकडे अभ्यासासाठी असणारे विद्यार्थीसुद्धा माझींच आठनऊ माणसें होतीं. सुट्टींत मंडळी गेली म्हणजे संख्या कमी होई. १८८९ सालचा सरासरीच्या मानाचा खर्च दरमहा दरमाणशीं पांच रुपये एक आणा आला. यांत खोलीचें भाडेंहि धरलेलें आहे. त्या वेळीं हल्लीइतकी महागाई नव्हती, ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. सन १८९१ च्या आरंभीं नरहरपंत मुंबई सोडून गेले, तेव्हा ते संघांतून सुटले. नंतर त्याच वर्षाच्या अखेरीला मी पुण्याला आलों, तेव्हा पाठीमागे वामनराव एकटेच राहिले, व संयुक्त कुटुंबाची समाप्ति झाली.

हें आमचें संयुक्त कुटुंब एकंदर सात वर्षे टिकलें. पुरुष आपापल्या कामांसाठी बहुतेक बाहेर असल्यामुळे व त्यांचीं कामें वेगवेगळीं असल्या-मुळे त्यांचा तितका निकट संबंध येत नाहीं. पण एका कुटुंबांत राहणाऱ्या स्त्रियांचा संबंध पदोपदीं येतो. त्यांचीं सर्व कामें एकाच ठिकाणीं कराव-याचीं असतात. तशांत मुंबईतल्या आकुंचित जागेंत तर तो विशेष यावयाचा. अशा स्थितींत सात वर्षे आम्ही गुण्यागोविंदाने राहूं शकलों, याचें सर्व श्रेय आमच्या बायकांना आहे. त्यांनी जर परस्पर घस सोस-ण्याच्या कामीं मोठें मन केलें नसतें तर हा प्रयोग यशस्वी झाला नसता.

राधाबाई शांत व सोशिक आणि आज्ञाधारक बायको होती. तिच्या सहनशीलतेमुळेच भिन्न कुटुंबांतील मनुष्यें एकत्र राहणें शक्य झालें. आमचा उभयतांचा समागम आम्हांला फार आनंददायी झाला. विशेषतः तिला मुंबईला आणीपर्यंत जेव्हा मी सुट्टींत मुरुडास जात असे, तेव्हा तिच्या शिकविण्यांत मी बराच वेळ घालवीत असे. आमचे विशेष आनंदाचे तेच दिवस होते. तिला मुंबईस आणल्यापासून आम्हां दोघां-नांहि भरपूर काम असे; यामुळे राधाबाईच्या शिक्षणाकडे मला फारसें लक्ष देतां आलें नाहीं. तथापि तिने कांहीं मराठी पुस्तकें वाचलीं व इंग्रजी तिसरें पुस्तक ती शिकत होती.

बऱ्याच गोष्टींत रुळलेल्या मार्गानें न जातां नवीन प्रयोग करून पाहणें, हा माझा स्वभावच झाला. लहान मुलांना एकसारखें पुष्कळ तास शाळेंत बसवून ठेवणें बरें नव्हे, असें मला वाटत होतें; म्हणून आमचा मुलगा रघुनाथ याला शाळेंत न घालतां घरींच कांहीं शिकवावें, असें आम्हीं ठरवलें. राधाबाई मधल्या वेळीं त्याला शिकवीत असे. पुढे एकदोन वर्षें दररोज एक तास शिकविण्यासाठीं घरींच मास्तर ठेवला. रघुनाथाच्या मुंजीची वेळ आली त्या वेळीं लोकांच्या अपेक्षेप्रमाणे बराच खर्च करून ती मीं केली नाही. मी माझ्या एका बालमित्राचेंही मन वळवलें व आम्ही दोघांनी मुंबईजवळच्या एका उपनगरांत एका मित्राच्या घरीं जरूर ते विधि अतिशय थोड्या खर्चांत करून माझे दोनशे व मित्राचे शंभर मिळून तीनशे रुपये, व्याजाचा उपयोग शिक्षणाकडे करण्यासाठी मुरूड-फंडाला दिले.

आपण, आपली बायको आणि आपलीं मुलें येवढेंच काय तें आपलें कुटुंब, आणि इतक्यांचें सुख साधलें की इहलोकींच्या आपल्या कर्तव्याची सीमा झाली असें ज्यांच्या कृतींत दिसून येतें, असे मनुष्यप्राणी या जगांत किती तरी आढळतात, आणि सुशिक्षितांमध्ये देखील अशांचें प्रमाण असावें त्यापेक्षा कितीतरी अधिक आढळतें. सुदैवाने माझ्या मनावर बरे संस्कार होऊन माझी बुद्धि इतकी आकुंचित राहिली नाही.

कॉलेजचें शिक्षण पुरें होईपर्यंत शिकवण्यांचे जे पैसे मला मिळत, त्यांपैकी रुपयाला पैसा याप्रमाणे धर्मादायासाठी काढून ठेवण्याला मी कधी विसरलों नाही. पुढे एल्फिन्स्टन् हायस्कुलांत जेव्हा मीं नोकरी धरली, तेव्हा या प्रमाणाने माझें समाधान होईना. यासाठी प्राप्तीचे शेकडा पांच टक्के अशा कार्यासाठी मी काढून ठेवूं लागलों. या फंडाला ‘ धि मराठा फाइव्ह पर्सेंट (शेंकडा पांच) फंड ’ असें नांव मीं दिलें होतें. पुढे माझा धर्मादाय किती तरी अधिक प्रमाणावर आपोआपच होऊं लागला व हा फंड मीं बंद केला.

धर्मादायासाठी काढून ठेवलेल्या वरील फंडाशिवाय दुसऱ्या एका कामीं आपल्या प्राप्तीचा बराच भाग खरचण्याचा मीं निश्चय केला. माझ्या शिक्षणाच्या कामांत आलेल्या अडचणी नेहमी माझ्या लक्षांत असल्यामुळें मला पैसे मिळूं लागल्याबरोबर कांहीं विद्यार्थ्यांच्या अडचणी दूर कराव्या असें मला वाटूं लागलें. या कामांत प्रथमतः मीं आपल्या आप्तांपासूनच आरंभ केला. माझे मामेभाऊ (रँगलर परांजपे) हे आठनऊ वर्षांचे असतांनाच त्यांना इंग्रजी शिकण्याला पाठविण्यासाठी त्यांच्या वडिलांचें मन मीं वळवलें. दुसरे विद्यार्थी दादांचे जावई व तिसरे माझे मेहुणे म्हणजे राधाबाईचे बंधु. हे शेवटले दोघे अल्पायुषी निघाले. चवथ्या एका विद्यार्थ्यालाही मजकडून थोडीशी मदत झाली. या विद्यार्थ्याचा माझ्याशी आप्तपणा कोणताहि नव्हता. होतकरू विद्यार्थ्यांना मदत करावी या हेतूनेच मीं त्याला तीन वर्षे मदत केली. हे सर्व आमच्या संयुक्त कुटुंबांत आले. मी मजकडे असलेल्या सर्व मुलांना मराठा हायस्कुलांत घातलें होतें. मी मुंबई सोडली तेव्हाच परांजपे मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाले व तींत त्यांचा पहिला नंबर आला.

राधाबाई फार थोर मनाची बायको होती. बिऱ्हाडाची जागा अगदी लहान आणि घरांत मंडळी पुष्कळ यामुळे तिला निवांतपणा अगदी मिळत नसे. दगदगीला ती कंटाळली नाही, व कोणत्याहि गोष्टीबद्दल तिने कधी कुरकुर केली नाही. तिला थोडें स्वास्थ्य द्यावें, असें माझ्या मनांत होतें; पण तसा योग येण्यापूर्वीच बिचारीला हा लोक सोडून जाणें भाग पडलें. ती एकदोन वेळां अजारी पडली, तेव्हा तिला मुरुडाला ठेवलें. त्यावेळी लांबलचक पत्रें लिहून आम्ही एकमेकांना संतुष्ट करण्याचा यत्न करीत असूं. नंतर ती चांगली बरी होऊन मुंबईला आली, परंतु पुनः कांहीं महिन्यांनी तिला दुखण्याने पछाडलें, तेव्हा तिला मुरुडाला पाठवलें. ही आता जगत नाही, असें कळल्यावर मी तिला परमार्थपर पत्रें लिहून तिचें मन मरणाला तयार व्हावें, असें करीत होतों, व त्या प्रसंगासाठी स्वतःच्या मनाचीहि तयारी करीत होतों. आमच्या कुटुंबांतील मनुष्यांमध्ये अशा प्रसंगीं मन

कठोर बनविण्याचा गुण विशेष प्रमाणांत आहे. बाबा वारले त्या वेळीं आईने विशेष प्रकारचें धैर्य दाखविलें होतें. शेवटच्या दोन दिवसांत शुश्रूषेसाठी जरूर तेवढें त्यांच्याजवळ बसून बाकीचा वेळ तिने देवांपुढे बसून आपलें मन तयार करण्यांत घालविला होता. जेव्हा अखेरचा वेळ आला, तेव्हा कोणत्याहि प्रकारचा आरडाओरडा न करतां ज्या गोष्टी करावयाच्या त्या तिने निमूटपणें केल्या. पतिमरणोत्तर ब्राह्मणस्त्रियांवर जो अत्यंत हिडिस प्रसंग येतो त्यालाहि तिने निमूटपणें मान वाकविली. बाबांच्या मरणाच्या वेळीं मी मुंबईला होतों. त्या वेळीं माझें वय एकवीस वर्षांचें होतं. मला सर्व कांहीं चांगलें कळूं लागलें होतें, व बाबांच्या मरणाने माझ्या शिक्षणावर गदा येते की काय, हेंहि भय होतें. तथापि ते आजारी असल्याची वार्ताहि नसतां एकदम त्यांच्या देहावसानाबद्दल पत्र आलें, तरी मी घाबरून हताश होऊन बसलों नाही. राधाबाईच्या मरणाच्या वेळीं माझ्या मनाची चांगलीच तयारी झालेली होती. तिच्या मरणाचा प्रसंग पावसाळ्यांत आल्यामुळे व पावसाळ्यांत कोंकणचा प्रवास पुष्कळ वेळ खाणारा व कष्टाचा असल्यामुळे मला शेवटीं तिला भेटावयाला जाण्याला सांपडलें नाही. श्रावण शुद्ध ५ शके १८१२ रोजीं तिचा अंत झाला. तिच्या मरणाची वार्ता मी नित्याप्रमाणे संध्याकाळीं बाहेरून आलों तेव्हा मला पत्रद्वारें कळली. त्या रात्रीचा कांहीं भाग झोंपेवाचून विचारांत गेला असेल, पण मीं पहाटेला रोजच्याप्रमाणे कार्यक्रम सुरू केला, व संध्याकाळीं घरीं आलों. जणू काय विशेष कांहीं घडलेलेंच नव्हतें ! असल्या प्रसंगीं मनुष्यें निरुद्योगी होऊन बसतात, व समाचारगला येणाऱ्या आप्तांशी त्याच त्या गोष्टींची चर्चा करीत राहतात, यामुळे त्यांना निष्कारण कितीतरी त्रास होतो. नित्य कृत्यांत व्यग्र होऊन जाणें यासारखा दुःखांचा विसर पाडण्याला दुसरा उपाय नाही. रघुनाथाची या वेळीं मुंज झालेली होती. तेव्हा उत्तरक्रियेचे अति जरूरीचे शेवटचे भाग मी रघुनाथाकडून अगदी थोड्या खर्चांत करवले, व यासंबंधाचें माझें लौकिक कर्तव्य मी निराळ्या प्रकारें केलें. राधाबाई

स्मारकफंड म्हणून पांचशे रुपयांची रक्कम मुरूडफंडांत कायम ठेवून तिच्या व्याजाचा उपयोग मुरूड गावांत इंग्रजी शिक्षण आणि स्त्रीशिक्षण यांना उत्तेजन देण्याच्या कामीं करावा म्हणून अट घालून दिली. मुरूडफंड लयाला जाईल, तर त्या वेळीं ही रक्कम स्त्रीशिक्षणाच्या संबंधाने जी चांगली संस्था वाटेल तिच्या हवालीं करण्याविषयींहि दुसरी अट घालून ठेविलेली आहे.

प्रकरण दहावें

पुण्यास येण्यापूर्वींचीं सार्वजनिक कामें

देशकार्याचें बाळकडूः—हें बाळकडू मला पाजणारे माझे गुरुजी सोमण मास्तर होत. आमच्या गावीं एक मोठे हुषार, कर्तबगार व सरकारीदरबारी कामांत शहाणे असे गृहस्थ असत. त्यांजकडे बरींच वर्तमानपत्रें येत. त्यांचा व गुरुजींचा फार स्नेह जमला. मी रिकामा असल्यामुळे वर्तमानपत्रें वाचणें हा एक माझा वेळ घालविण्याचा मार्ग झाला. वर्तमानपत्रांतील कांही निवडक भाग गावांतील लोकांना वाचून दाखविले असतां त्यांना सार्वजनिक प्रश्नांची बरीच माहिती करून देतां येईल असा विचार गुरुजींच्या मनांत आला, व या कामावर त्यांनी माझी योजना केली. गुरुजींचा मी अगदी आवडता शिष्य होतों. ते सांगतील तें काम मी बिनहरकत करावयाचा. या आमच्या संबंधामुळे लोक व इतर विद्यार्थी मला थट्टेने 'कल्याण' म्हणत. गुरुजींना अर्थात् 'रामदास' म्हणत. पुढे आमचे आम्हीच परस्परांमधील पत्रव्यवहारांत त्या नांवांनीच सह्या करूं लागलों. श्रीदुर्गादेवीच्या देवालयांत लोकांची दर्शनाला जाण्याची वेळ सायंकाळीं पांच वाजल्यापासून दिवे लावण्या-पर्यंतची असे. पण या वेळीं मीं वर्तमानपत्रें घेऊन देवळांत बसावें आणि वाचनाला सुरुवात करावी, व येणाराजाणारांनी वाटल्यास कांही वेळ बसून ऐकावें, असा क्रम असे. हा क्रम महिन्यादोनमहिन्यांपलीकडे चालला नाही पण हा माझा सार्वजनिक कामांतला पहिला धडा होता!

मुरूडफंडः—ही एक लहानशी नमुनेदार संस्था आहे. मुरूड गावांत सहकार्याच्या बळावर कांही सार्वजनिक कामें व्हावीं या हेतूने हिची स्थापना झाली. ह्या संस्थेसाठी मीं आरंभापासून बरीच खटपट केली व बरीच झीज सोसली.

मुरुडांत जन्मलेल्या अगर स्थायिक झालेल्या कोणत्याहि ब्राह्मण गृहस्थाला फंडाचा वर्गणीदार होतां येतें. प्रत्येक वर्गणीदाराने प्राप्तीच्या दर रुपयाला पैप्रमाणे वर्गणी द्यावी असा आरंभीं नियम होता. या नियमामुळे या फंडाला शेजारपाजारच्या गावची मंडळी 'पैफंड' असेंहि म्हणतात. या संस्थेचें काम फारच शिस्तवार चाललें आहे. वर्षांतन कमेटीच्या सभा चारपांच होतात. वार्षिक रिपोर्ट अगदी नियमितपणे तयार होऊन वर्गणीदारांना वांटले जातात. आज सत्तेचाळीस वर्षे हा क्रम अबाधित चाललेला आहे. अधिक उपयोगाच्या मोठ्या संस्थांशीं माझा संबंध जडला आहे. पण माझ्या गावच्या या संस्थेवरील माझें प्रेम कमी झालेलें नाही. ती दीर्घ काळ टिकावी यासाठी माझे प्रयत्न चालू आहेत. सध्या ह्या फंडाची शिलक सुमारें चौदा हजार रुपये आहे. ह्यांपैकी बारा हजार दर्शनी किमतीच्या सरकारी प्रॉमिसरी नोटा असून त्यांचें व्याज दरसाल खर्च होत असतें.

मुरूडचें शाळागृह:—सन १८८९ सालीं मुरूडच्या मराठी शाळेचें जुनें घर अगदी मोडकळीला आल्यामुळे नवीन शाळागृह बांधण्याची योजना सरकारकडून झाली. प्रथम २५०० रुपयांचा अंदाज होऊन सव्वासहाशे रुपये ग्रामस्थांनी दिले पाहिजेत, तर सरकारकडून पुढील व्यवस्था होईल, असें ग्रामस्थांना कळविण्यांत आलें. शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टर आपला आग्रह सोडीनात. एवढी रक्कम या भिकार गावांत जमणार कशी, ही आम्हांला मोठी काळजी पडली. शाळागृहावांचून तर गति नव्हती. तेव्हा इतर कांही गृहस्थ व मी मिळून या कामासाठी कंबर बांधली. मुरूड गावांत घरोघर हिंडून वर्गणी जमवली व बाहेरगावीं असणाऱ्या मुरूडकर नोकरलोकांनी आपल्या पगाराच्या अष्टमांश वर्गणी दिली पाहिजे, असा आम्हीं आग्रह धरला. मीं स्वतः पन्नास रुपये दिले. अशा रीतीने मोठ्या प्रयासाने ५८५ रुपये वर्गणी जमली. इतक्यांत 'खर्चाचा अंदाज ४५४४ रुपये झाला आहे, पैकी चतुर्थांश म्हणजे ११३६ रुपये ग्रामस्थांनी भरल्याशिवाय शाळागृह बांधण्यास सुरुवात करतां येत

नाही,' असा हुकूम शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांकडून आला. या वेळीं शाळेचे कांही वर्ग देवळांत वगैरे बसवावे लागत होते. मला मुरूड गावाबद्दल अत्यंत प्रेम व अभिमान वाटत असे. आता याला काय उपाय करावा, म्हणून मी विचार करीत बसलों. मुरूडच्या शाळेला जोडून एक खोली बांधून तींत सरकारने मुलींचा वर्ग सुरू करावा व खोलीसाठी मी अडीचशे रुपये देतों, असा पत्रव्यवहार मी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, दक्षिण भाग, यांजकडे अगोदरच सुरू केला होता. सदर रक्कम ग्रामस्थांच्या हिश्यांतच धरली जावी व सवडीने मुलींचा वर्ग सुरू करावा, हें म्हणणें इन्स्पेक्टरसाहेबांना पटलें, तरी अजून ३०१ रुपयांची रक्कम पाहिजे होती. तीपैकी पाऊणशे मुरूडफंडाने उसनवार देऊन, राधाबाई स्मारक फंडाच्या व्याजाचे येतील तसतशी फेड करून घ्यावी, व बाकीचे दोनशेसव्वीस मुरूड-फंडाने द्यावे, अशी सूचना करण्यांत आली व ती पसंत होऊन मुरूडच्या शाळेला चांगलें घर मिळालें. ज्याकरिता मी अडीचशे रुपये दिले, तो मुलींचा वर्ग मात्र मुरूडच्या शाळेंत कधीच निघाला नाही. याचें कारण पुढे लवकरच मी पुनर्विवाहाच्या भानगडींत पडलों व त्यामुळे मुरूडच्या स्त्रीशिक्षणाने पीच्छेहाट खाल्ली, हें होय. या वेळीं बहुतेक लोकांनी आपल्या मुली शाळेंतून काढून घेतल्या. मुलींच्या शाळेची खोली मुलांच्या शाळेने घेतली येवढेंच नव्हे तर वाचनालयासाठी शाळेशेजारी बांधलेली एक वर्ग बसण्याजोगी स्वतंत्र खोलीही शाळेने घेतली व आता वाचनालय एका गैरसोईच्या लहानशा खोलींत न्यावें लागलें आहे.

पुढे माझ्या सूचनेवरून मुरूडफंडाने १९१७ च्या मे महिन्यांत आपल्या जबाबदारीवर मुलींची शाळा सुरू केली. पंधरा महिने शाळा चालवून नंतर ती सरकारी शाळाखात्याच्या स्वाधीन करण्यांत आली. आता ती इतर शाळांप्रमाणे लोकलबोर्डाकडे गेली आहे.

मुरूड येथील इंग्रजी शाळाः—इंग्रजी शिकण्याला संधि मिळाली नाहीं म्हणजे होतकरू मुलांचें कसें नुकसान होतें व पुष्कळ प्रसंगीं त्यांच्या अंगचे गुण जन्मभर मुग्धावस्थेंत कसे रहातात, याची मला कल्पना झाली होती. यामुळे आपल्या गावांतील मुलांची थोडें तरी इंग्रजी शिकण्याची कांहीं सोय करावी, असे विचार वारंवार माझ्या मनांत येत असत. या कामीं आपण प्रयत्न करावा, असें मनांत येऊन मुरूडफंडाच्या मदतीने तो तडीला नेण्याचें मीं योजलें व फंडाच्या चिटणिसांना एक पत्र लिहिलें.

या पत्राचा विचार होऊन ता. १ जानेवारी १८९१ रोजीं मुरूड फंडाने शाळा सुरू केली. आरंभीं तेरा विद्यार्थी जमले. दुसऱ्या वर्षी शाळेंत मुलें तेवीस झालीं, व सरकारी मदतीसाठी शाळा नोंदविण्यांत आली. अशा रीतीने इंग्रजी शाळेची हळूहळू भरभराट होत गेली. पण पुढे १९०४ सालीं मुरूड गावांत प्लेगचा त्रास होऊन ती शाळा बंद करण्यांत आली.

या शाळेसाठी मजकडून द्रव्याची मदत काय ती १०५ रुपयेच झाली; पण इतर खटपट मीं शक्त्यनुसार केली. पुनर्विवाहामुळे माझें मुरूड गावीं जाणें जर अगदी बंद झालें नसतें, व सार्वजनिक कार्यासाठी खर्च होणाऱ्या अल्प द्रव्यसामर्थ्याला जर निराळ्या दिशा लागल्या नसत्या, तर कदाचित् मुरूडच्या इंग्रजी शाळेला वेगळें स्वरूप आलें असतें. अलीकडे ३ वर्षांपासून मराठी शाळेंतच ग्रामस्थांच्या खर्चाने इंग्रजी शिक्षणाचे वर्ग लोकलबोर्डामार्फत सुरू झाले आहेत.

शिक्षणोत्तेजक मंडळः—या संस्थेशीं माझा म्हणण्यासारखा संबंध नव्हता; पण तिच्या पुनर्घटनेच्या कामीं मीं बराच पुढाकार घेतला होता, व नंतर तींत मी बरेंच मन घातलें होतें, म्हणून या संस्थेचा येथे उल्लेख करीत आहे. महिन्यांतून एक वेळ तालुक्यांतील कोणत्या तरी एका गावीं तालुक्यांतील

शाळांचे हेडमास्तर व शिक्षक मंडळी जमत, उपयुक्त विषयांवर निबंध वाचीत, शिक्षणविषयक प्रश्नांची चर्चा करीत आणि शिकवतांना आलेल्या शंकांचें समाधान करून घेत. अशा रीतीने ही संस्था बरीच वर्षें चालल्यावर देशांत राजकीय वातावरण क्षुब्ध झालें व ह्या मंडळीच्या सभा डेप्युटी किंवा आसिस्टंट डेप्युटी इन्स्पेक्टर अध्यक्ष असल्याशिवाय भरूं नयेत असा शाळाखात्याकडून हुकूम आल्यामुळे ती हळूहळू बंद पडली. या मंडळाचा कांही फंड अजून तसाच पडला आहे, तो बाहेर येऊन सत्कारणीं लागावा म्हणून मी व माझ्या मित्रांनी रत्नागिरीच्या डे. ए. इन्स्पेक्टरांकडे यासंबंधाने चौकशी करण्याबद्दल अर्ज केला होता; पण त्याचा उपयोग झाला नाही. सदर फंड एका मोठ्या शाळेच्या हेड-मास्तरांकडे होता. बरींच वर्षें पेन्शन घेतल्यावर ह्या फंडाची कांही व्यवस्था न करतां ते वारले. सार्वजनिक फंडासंबंधाने आम्ही लहान-मोठीं सर्वच माणसें आपली जबाबदारी बिलकूल ओळखीत नाही. आपल्याजवळ सार्वजनिक वित्त असेल, तर त्याची व्यवस्था लावणें आपलें कर्तव्य आहे, असें आम्हांला वाटतच नाही. ही स्थिति आहे तोपर्यंत आमचें डोकें वर निघणें अशक्य आहे !

स्नेहवर्धक मंडळी:—मी पुण्याला येण्यापूर्वी आपला गाव व तालुका यांच्यापलीकडे माझी दृष्टि फारशी गेली नव्हती. मुरूडफंड व्यवस्थित रीतीने चालूं लागला. फंडाची काम करण्याची पद्धत नियम-बद्ध होती. या कामांत चांगलें यश आलें. त्याचप्रमाणे शिक्षणोत्तेजक मंडळीच्या कामाला चांगली दिशा लागली तेव्हा आपल्या तालुक्यासाठी आपण कांही करावें, अशी कल्पना मनांत आली, व त्या उद्योगाला मी लागलों. तालुक्यांतील सुशिक्षित लोकांच्या परस्पर भेटी होऊन त्यांजमध्ये स्नेहभाव उत्पन्न होऊन तो वाढावा, व एखाद्या सत्कार्याच्या कामीं त्याचा उपयोग करितां यावा, हा या मंडळीचा हेतु होता. या मंडळीला ‘ मित्र-मेळा ’ असेंहि नांव पडलें होतें. हिच्या पहिल्या बैठकीचा खर्च मींच सोसला. मुरूडफंड हा केवळ ब्राह्मण मंडळीचा आहे, तशी ही संस्था न

होतां ब्राह्मणेतरांचा तींत समावेश व्हावा अशी माझी इच्छा होती; पण दुसऱ्या मंडळींचें पाठबळ मिळेना, पुढे एक दोन वर्षें भरलेल्या सभेंतहि माझ्या या म्हणण्याला कोणाचा दुजोरा मिळाला नाही. पुढे माझा पुनर्विवाह झाल्यामुळे मीच अस्पृश्य गणला जाऊं लागलों व माझी ही कल्पना तितकीच राहिली. कोणी पुढाकार न घेतल्याने एक दोन वर्षांनी ही संस्था लयास गेली.

प्रकरण अकरावें

अकल्पित भाग्य

मुंबई हेंच माझें कायमचें राहण्याचें ठिकाण झालें, असें मला बरींच वर्षें वाटूं लागलें होतें, व त्याप्रमाणे कामाचा जमहि मीं बसविला होता. घरीं पैसे पाठवावयाचे असतील तोंपर्यंत थोड्याशा ठळक शिकवण्या ठेवाव्या, व तें कारण नाहीसें झालें म्हणजे मराठा हायस्कूलकडेच आपलें बहुतेक सामर्थ्य खर्चीं घालावें, असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले होते. परंतु कित्येक वेळां मनुष्य एकपरी विचार करीत असतो, व भवितव्यतेच्या उदरांत दुसरेंच कांहीं तरी असतें. तसा प्रकार या वेळीं झाला.

प्रोफेसर गोखले हे एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत माझे सहाध्यायी होते, व आम्हां उभयतांचा गणित हाच ऐच्छिक विषय होता. एल्फिन्स्टन् कॉलेज सुटल्यानंतर त्यांची माझी गांठ क्वचितच पडली असेल. ध्यानीं-मनींहि नसतां एके दिवशीं प्रोफेसर गोखले यांचें पत्र माझ्या हातीं पडलें; त्यांत मजकूर कीं, फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये गणिताच्या अध्यापकाची जागा मला देण्याचें लाइफमेंबरांच्या मनांत आहे, तेव्हा ती पत्करण्याचा माझा मानस असल्यास मीं सर्वांच्या भेटीसाठी पुण्याला यावें. मी वाचतों हें खरें की स्वप्न, असें कांहीं वेळ मला होऊन गेलें. शिकस्तीचे प्रयत्न करून जी जागा मिळणें शक्य झालें नसतें ती आपणांकडे चालून येत आहे, तर ती जरूर पत्करावी, असें एकदा वाटे; पण हें काम झेपलें नाही तर आपली फजीती होईल याची वाट काय, अशी भीतीहि वाटे. तथापि ही संधि घालवूं नये, असें अखेरीस ठरवून मी पुण्याला मंड-ळींच्या भेटीसाठी आलों. भेटींत असें ठरलें की, माझें काम पसंत पडलें नाही तरी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने मला दोन वर्षेपर्यंत दरमहा शंभर रुपये पगार देऊन कामावर ठेवलें पाहिजे व मला पुढे रहावयाचें

नसलें तरी दोन वर्षेंपर्यंत सोसायटीची नोकरी सोडतां यावयाची नाही. त्याप्रमाणे १५ नव्हेंबर १८९१ रोजीं पुण्याला येऊन कामावर हजर झालों.

पुण्यांत आल्यानंतर माझ्या एकमार्गी स्वभावाप्रमाणे आपलें घर व कॉलेज यापलीकडे मीं पाहिलें नाही. कोणत्याहि सभेला अगर व्याख्यानाला गेलों नाही, किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याची ओळख करून घेतली नाही. आपला विषय घरीं तयार करावा आणि कॉलेजांत जाऊन शिकवावा, हा माझा क्रम असे. लवकरच कामाचा जम बसला, आणि दोन वर्षांची वाट न पाहतां साडेचार महिन्यांनीच म्हणजे एप्रिल १८९२ पासून मला डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या लाइफमेंबरांनी आपणांपैकी एक करून घेतलें.

पहिलीं दोन वर्षें मी फर्ग्युसन कॉलेजचें काम उत्साहाने केलें. स्वतःचें ज्ञान वाढविणें व विद्यार्थ्यांच्या उपयोगीं पडणें हेच विचार मुख्यत्वें-करून माझ्या मनांत असत. नंतर विधवाविवाहाच्या कार्यासाठी मंडळी स्थापन करण्याचे विचार प्रबल झाले व माझा फुरसतीचा बराच वेळ या कामीं खर्च होऊं लागला. पुढे आणखी अनाथबालिकाश्रमाची उभारणी करण्याचे विचार मनांत येऊं लागले व या दोन संस्थांनी माझ्या अंतः-करणांतील बरीच जागा अडवली. अर्थात् डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी-संबंधाने माझें कर्तव्य माझ्या मनाला समाधान वाटण्यासारखें होईना. वेळच्यावेळी शाळेंत अगर कॉलेजांत जाऊन तेथला कार्यभाग यथाशक्ति उरकण्यांत मीं कसूर केली नाही. मजकडे दिलेलें शिकवण्याचें काम मी काळजीपूर्वक करीत होतों. पण लाइफमेंबरचें सोसायटींतील काम सरकारी नोकरीप्रमाणे नाही; रात्रंदिवस सोसायटीच्या प्रगतीसंबंधाचे विचार मनांत वागवून तिच्या कल्याणासाठी झटणें, हें कळकळीच्या लाइफमेंबरचें कर्तव्य आहे. तें मजकडून नीट होत नाही ही गोष्ट माझ्या मनाला खाई. शिवाय ज्या दुसऱ्या कामांत मी पडलों त्यांत यश येण्याला, सोसायटीच्या कामामुळे मला समाजांत जी योग्यता मिळाली,

नी बऱ्याच अंशीं कारण झाली, ही जाणीव मला होती. यामुळे सोसायटीचें उतराई कसें व्हावें, हा विचार पुष्कळ वेळां माझ्या मनांत येई.

या संस्थेला प्रत्येक जुन्या विद्यार्थ्यानें आपली एक महिन्याची प्राप्ति द्यावी व अशा रीतीनें एक मोठा फंड करून त्याचा उपयोग न्यू इंग्लिश स्कूलच्या उपयोगासाठीं करावा, अशी योजना मीं केली व तिला ' स्टूडंट्स फंड ' असें नांव दिलें. व्याज मुद्दलांतच मिळविलें जात असे; सहकारी लाइफमेंबर कृ. पां. लिमये यांच्या मदतीनें हें काम केलें. तें व्हावें तितक्या नेटानें झालें नाहीं. १९०१ सालीं हा फंड रु. ८२६ झाला. तो न्यू इंग्लिश स्कूलच्या सुपरिंटेंडेंटांच्या स्वाधीन केला व त्यांच्या खटपटीनें १९०५ च्या अखेरीस तो रु. १४८५ झाला. नंतर तो मीं पुन्हा आपल्याकडे घेतला.

१९०५ सालापासून या फंडाचा शिस्तवार जमाखर्च मीं ठेवला. आपण डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची नोकरी करीत आहों व दरमहा ७५ रुपयेप्रमाणे आपणाला वेतन मिळत आहे तोपर्यंत दरमहा दहा रुपयेप्रमाणे या फंडाकडे आपण देत जावें, असें मीं ठरविलें व तारीख १ जुलई १९०६ पासून हा विचार अमलांत आणला. आपलें मन बदलण्याचा मोह आपणाला पडूं नये, म्हणून व कांहीं विद्यार्थ्यांवर परिणाम व्हावा, यासाठीं मॅट्रिकच्या मुलांना जमवून या फंडाची माहिती सांगतांना तो मीं बोलून दाखविला. पुढें इतरांकडून मदत मिळविण्याचें काम फारसें झालें नाहीं पण संकल्पाप्रमाणें झालेली मदत व व्याज मिळून ३१८६ रुपये मी सेवानिवृत्त झालों तेव्हां म्हणजे १९१४ च्या अखेरीस डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या चिटणीसांच्या स्वाधीन केले. सदर रक्कम व्याजासह सात आठ हजार झालेली आहे. १९३४ सालीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा ज्युबिली समारंभ होणार आहे त्यावेळीं ज्युबिलीच्या निमित्तानें एक मोठा फंड जमविण्यांत येणार आहे त्यांत ही रक्कम सामील केली जाईल.

रँग्लर परांजपे विलायतेंतून परत येतपर्यंत म्हणजे १९०१ सालापर्यंत फर्ग्युसन कॉलेजांतील गणितविषय मजकडेच होता. नंतर जरूरीप्रमाणे फर्ग्युसन कॉलेजांत कांहीं तास व न्यू इंग्लिश स्कुलांत कांहीं तास, असें काम मी करीत असें. १९१२ सालचे अखेरीस माझीं वीस वर्षें पुरीं झालीं होतीं व तेव्हाच पेन्शन् घेण्याचा माझा विचार होता. परंतु कॉलेजांत गणित शिकविण्याला पुरेशी मंडळी नव्हती म्हणून मला १९१३ व १९१४ ह्या सालीं मुद्दाम ठेऊन घेतलें, आणि १९१४ च्या अखेरीस डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींतील कामाचा संबंध सुटला.

प्रकरण बारावें

पुनर्विवाह

पुनर्विवाहासंबंधानें विष्णुशास्त्री पंडित यांनी लिहिलेले लेख व इंदुप्रकाश पत्र हीं मुरुडाला येत. मी बहुतकरून मास्तरांच्या बरोबर असावयाचा, तेव्हा या विषयासंबंधाचीं बरींचशीं संभाषणें माझ्या कानीं पडत. पहिला पुनर्विवाह घडून आला त्यावेळीं मी अकरा वर्षांचाच होतों, पण अभ्यासांत मी माझ्याहून तीन चार वर्षांनी वडील मुलां-बरोबर असें, व माझी विवेचकशक्ति बरीच वाढलेली होती. वर्तमानपत्रां-तून आलेल्या या पुनर्विवाहाच्या हकीकतीची चर्चा आमच्या गावींहि सुरू झाली होती व त्याचें इंदुप्रकाशांतील चटकदार वर्णन वाचून त्याचा माझ्या मनावर फार परिणाम झालेला होता. मुरूड गावांत या पहिल्या पुनर्विवाहासंबंधाने विशेष चर्चा सुरू होण्याला कारण होतें. त्या पुनर्विवाहांतील वधू वेणूबाई व तिचे दोघे बंधु (पैकीं ज्यांनी पुढा-कार घेतला त्यांचें नांव वामनराव) हीं मुरूडचीं असून तीं तेथे पुष्कळ दिवस राहिलेलीं होतीं; पण या लग्नाच्या अगोदर बरींच वर्षे त्यांनी मुरूड गाव सोडला होता. आता या पुनर्विवाहाचा प्रत्यक्ष संबंध मुरुडाशीं पोंचण्याचा संभव नसल्यामुळे 'दूरतः पर्वता रम्याः' या न्यायाने मुरुडांत शिळोप्याच्या वेळीं या पुनर्विवाहावर संभाषण पुष्कळसें होत असे. तेव्हापासूनच पुनर्विवाहाचें कार्य हें एक सत्कार्य आहे, असें माझ्या मनाने घेतलें.

आणखी एक कारण, माझे बालमित्र व ग्रामस्थ श्रीयुत रामभाऊ जोशी यांनी या कामीं दाखवलेलें विशेष प्रकारचें धैर्य होय. त्यांनी आपल्या गतभर्तृका भगिनीचा विवाह आपल्या जबाबदारीवर मोठ्या धारिष्टाने करून दिला होता. मी पुनर्विवाहाकडे वळलों, याला सामान्यतः स्त्रीजातीविषयी सहानुभूति, हें एक कारण होतें. स्त्रीजातीच्या दुःखाने

माझें मन कळवळण्याला माझ्या लहानपणीं घडलेलें व मराठी सहाव्या इयत्तेची परीक्षा आटोपल्यानंतर कोल्हापुराहून परत फिरल्यावर नरसोबाच्या वाडीला असतां विशेष रीतीने नजरेपुढे आलेलें एक उदाहरण कारण झालें.

नृसिंहवाडीचें नांव निघालें की, अंतःकरणाला चटका लावणाऱ्या, एका गोष्टीचें स्मरण होतें. मी नृसिंहवाडीला गेलों, तेव्हा तेथे सेवेकऱ्यांच गर्दी होती. मीं स्नान करून दत्ताचें दर्शन घेतलें व प्रदक्षिणेला निघालों त्या वेळीं हातांत माळ घेऊन प्रदक्षिणा घालीत असणारी एक बाई माझ्या नजरेला पडली. मी तिजकडे पाहिलें, व तिनेहि मजकडे पाहिलें. एकदाच काय ती आमची दृष्टादृष्ट झाली. पुनः परस्परांकडे पाहण्याचें धैर्य दोघांनाहि होईना. एक चकार शब्दहि न बोलतां मी परतलों. यापुढे या बाईची गाठ कधी पडली नाही.

माझ्या थोड्याशा परिचयांतलें वयोवृद्ध भिक्षुकाचें एक सुशील घराणें होतं. वरील बाई कांही आप्तपणामुळे त्या घरीं राहत असे. तिचा नवरा नाहीसा होऊन फार वर्षें झालीं होतीं. नवरा मेला की जिवंत होता हें कांहीच न कळल्यामुळे ती सुवासिनीच्याच वेषाने राहत असे या बिचारीचें चुकून वाकडें पाऊल पडलें. असल्या पापाचें बाह्यस्वरूप बहुधा आजूबाजूला राहणाऱ्या बायकांच्याच लक्षांत आधी येतें. तसें होऊन शेजारींपाजारीं कुजबूज सुरू झाली, व ती या बाईच्या घरच्या मनुष्यांच्याहि कानीं गेली. अर्थात् हिला घर सोडावें लागलें. सभोवती जिकडेतिकडे चळवळ उडून गेली. या वयोवृद्ध भिक्षुकाच्या घरावर बहिष्कार घालण्यासाठी देवळांत गावकी जमली. जो पापात्मा या कृत्याचा मुख्य चालक तो उघडकीला आला नाही, आणि येता तरी त्याचें कोण काय करणार होते! त्या वृद्ध भटजींनी ‘अशी बाई आपल्या घरीं कांही महिने राहिली, या पापाच्या क्षालनार्थ गावकी ठरवील ती शिक्षा भोगायाला मी तयार आहे,’ असें कबूल केलें, व गावकीने एक मण तेल देवाच्या उत्सवाच्या प्रसंगीं त्याने द्यावें, ही शिक्षा ठरविली. अशा रीतीने

या प्रकरणाचा येथे वरवर निकाल लागला, पण या कृत्याचे परिणाम ज्या एका अगर दोन जीवांना जन्मभर भोगावे लागले, त्याचा योग्य विचार करणारी गावकी अगर देशकी कोठे आहे काय ? नसली तर अशी कोठे उत्पन्न होईल काय ?

कित्येक वेळां मनुष्यावर दुःखाचे प्रसंग येतात ते बरे की वाईट, हें ठरविणें मोठें कठीण असतें. प्रसंगाचा मनुष्य ज्याप्रमाणे उपयोग करून घेईल त्याप्रमाणे त्याला बरा किंवा वाईट म्हणावा लागेल. वैधव्य प्राप्त होणें याहून अधिक दुःखदायक प्रसंग हिंदु स्त्रियांच्या आयुष्यांत नाही, ही गोष्ट कोणीहि कबूल करील, पण शहाण्या स्त्रियांनी त्या प्रसंगाचा सुद्धा स्वतःच्या व इतरांच्या उन्नतीच्या कामीं उपयोग करून घेतला आहे. याचें ठळक उदाहरण पंडिता रमाबाई होत. हा प्रसंग जर त्यांजवर न गुदरता तर जी अमोलिक लोकसेवा त्यांच्या हातून घडली ती कधी घडली नसती. जो प्रसंग एकाला अधोगतीला नेण्याला कारण होतो तोच दुसऱ्याला उन्नतीप्रत नेऊं शकतो, अशीं उदाहरणें पुष्कळ सापडतील.

राधाबाईच्या मृत्यूनंतर विधवांच्या हालअपेष्टांसंबंधी सर्व गोष्टी मनांत मूर्तिमंत उभ्या राहत. जेव्हा जेव्हा पुनर्लग्नाविषयी विचार मनांत येत तेव्हा तेव्हा विवेकबुद्धि मला विचारी की, ‘ तूं सामान्य माणसाप्रमाणे भ्याड मनाने जनरूढीला बळी पडणार की, मनाला पवित्र वाटणाऱ्या व कांही थोर विभूतींनी घालून दिलेल्या नवीन मार्गाचें धैर्याने अवलंबन करणार ? आनंदाची गोष्ट येवढीच की, अखेरीस सद्विचारांचा जय झाला !

विधवाविवाहाचा प्रश्न चाळीस वर्षांपूर्वी हल्लीच्या इतका सोपा नव्हता. माझी वृद्ध मातुःश्री व वडील बंधु हीं मनुष्यें अत्यंत प्रेमळ होतीं, आणि आमचें परस्परांवर अकृत्रिम प्रेम होतें. विधवेशीं लग्न करणें म्हणजे या उभयतांच्या परंपराप्राप्त धर्मबुद्धीला जबरदस्त धक्का देऊन त्यांना दुःख-सागरांत लोटून देण्यासारखें होतें. माझ्यायेवढ्या वयाच्या मनुष्याने लहानशा कुमारिकेशीं लग्न करणें म्हणजे केवळ पशूच्याहि खालच्या पायरीवर जाणें होय, असें मला वाटत होतें. एकदा मन एकीकडे

ओढलें जावें व पुन: तितक्याच जोराने दुसरीकडे ओढलें जावें, असें होऊन कधीकधी अंत:करण क्षुब्ध होऊन जाई.

अखेरीला मीं असा निश्चय केला की, मातु:श्री व वडील बंधु यांची अनुमति न मिळेल, तर पुन: विवाहपाशांतच पडावयाचें नाहीं ! हा निश्चय मीं अत्यंत सौम्य वृत्तीने मातु:श्री व वडील बंधु यांना कळविला. ही अत्यंत थोर व कोवळ्या मनाचीं होतीं. त्यांनी माझ्या मनाची स्थिति ओळखली, व "आम्हांला आमच्या परिस्थितींत सोडून देऊन तुझ्या मनाला योग्य दिसेल तें तूं कर," अशी त्यांनी मला मोकळीक दिली.

पुढे लवकरच लग्नसराई आली, तेव्हा कांहीं मुलींचे पालक दुरूनदुरून मजविषयी चौकशी करूं लागले. आता कुमारिकेशीं लग्न करावयाचें नाहीं हा माझा निश्चय मजकडे विचारावयाला येणाऱ्या मनुष्यांना मी स्पष्टपणें कळवीत असे. पुढे लवकरच मजकडे कोणी येईनासें झालें. बहुधा कोणत्याहि मोठ्या जबाबदारीच्या कामांत मी दुसऱ्याच्या सल्ल्यावर फारसा अवलंबून नसतों. आपल्या मनाची बळकटी आपणा स्वत:ला जितकी कळते तितकी दुसऱ्याला कळण्याचा संभव नसतो. या कामीं मीं कोणालाहि न विचारतां निश्चय केला, व जेव्हा तो तडीला नेण्याच्या कामीं दुसऱ्याच्या मदतीची जरूर लागली तेव्हा मी आयत्या वेळीं त्यांजकडे गेलों. या कामीं मला किती तरी मनुष्यांनी सल्ला विचारला आहे. त्या सर्वांना माझें एकच उत्तर असतें; 'कोणाहि मनुष्याला यत्किंचित् दोष न लावतां अडचणींना तोंड देण्याचें जर तुमच्यांत सामर्थ्य असेल तर जरूर या कामीं पडा; तसें नसेल तर या वाटेला जाऊं नका.'

नरहरपंतांचे वडील बाळकृष्ण केशव जोशी (ह्यांना आम्ही 'बावा' म्हणत असूं) व त्यांची आई यांच्याशी माझा चांगलाच परिचय झालेला होता. हीं अगदी जुन्या विचारांचीं माणसें होतीं. तेव्हा त्यांना दुखवून त्यांच्या मुलीशीं लग्न करावें हा विचार मला कधी शिवलाही नाही. परंतु बावा सहजी पुण्यास आले असतां आमच्या येथे बसावयास आले व आमच्या सुखदु:खाच्या गोष्टी सुरू झाल्या. त्यावेळीं नरहरपंत

विधुरावस्थेंत होते व मीही त्याच स्थितींत होतों. " तुम्ही दोघेही लग्ना-वाचून तसेच राहिलां आहां तेव्हां तुमच्या मनांत तरी काय आहे ? " असा प्रश्न त्यांनी मला केला. मी त्यांना मोकळ्या मनाने सांगितलें, " बाबा नरहरपंतांच्या मनांत काय आहे, हें मला सांगतां येत नाही कारण त्यांची भेट झाल्याला पुष्कळ दिवस झाले आहेत व त्यांचें माझें या संबंधाने बोलणें झालेलें नाही. मी मात्र विधवेशींच लग्न करावयाचें, असें ठरविलें आहे. " बाबा थोडा वेळ स्तब्ध राहिले व मग म्हणाले, " असें असेल तर शोध करावयाला तुम्ही दूर कशाला जातां ? " हे त्यांचे उद्गार ऐकून मी थक्क झालों. " बाबा, मी तुमच्या म्हणण्याचा आशय समजलों, पण हें तुम्ही विचार करून मनापासून बोलतां काय ? " ' होय ' असा त्यांचा जबाब मिळाल्यावर मीं त्यांना म्हटलें, " तर मग तुम्हींच शारदासदनांत जाऊन गोदूबाईची भेट घेऊन तिच्या मनाची तशी तयारी आहे काय म्हणून विचारा. " एकदोन दिवसांनी ते तिला जाऊन भेटतच असत. त्यांनी तिच्याजवळ ती गोष्ट काढून तिची कबुली घेतली व मला त्याप्रमाणे कळवलें. अर्थात् मला अतिशय आनंद झाला.

आपल्या विधवा मुलीच्या लग्नाला—गुप्तपणें का होईना—संमति देणारे जुन्या विचारांचे बाप आजच्या घटकेला तरी किती सापडतील ? मग ४० वर्षांपूर्वी ह्या गोष्टीबद्दल केवढा गहजब होईल याची कल्पना असतां जुन्या विचारांच्या, खेडेगावांत राहणाऱ्या वृद्ध गृहस्थाने आपण आपल्या मुलीच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न तिच्याजवळ काढावा व तिला त्या मार्गाला प्रवृत्त करावें ह्यावरून त्याचें हृदय किती कोवळें असलें पाहिजे व मन किती थोर असलें पाहिजे ह्याची कल्पना होईल.

या ठिकाणीं गोदूबाईचें (हिचें नांव पुढे मीं आनंदीबाई ठेविलें) थोडें पूर्ववृत्त दिलें असतां बरें होईल. हिचें पहिलें लग्न हिच्या वयाच्या आठव्या वर्षी झालें. हिला हिच्यापेक्षा १७ वर्षांनी मोठ्या अशा बिजवराला दिलें होतें. हा चांगला विद्वान् असून पुढे नांवलौकिकाला येण्याचा संभव

होता, एवढीच गोष्ट त्यांत बरी होती. थोड्या महिन्यांनींच तिला वैधव्य आलें. देवरुखाला तिचें माहेर आणि माखजनाला सासर. दोन्ही ठिकाणीं बायकाहि पुरुषांप्रमाणे शेतांत राबत असत. हिला घरच्या व शेतांतल्या सर्व कामांचा अभ्यास होता. यामुळे सर्व प्रकारचे शरीरकष्ट हिच्या अंगवळणीं पडलेले होते. मुंबईत शारदासदन निघणार असें प्रसिद्ध होण्याच्या आधींच नरहरपंतांनी तिला आमच्या मुंबईच्या बिऱ्हाडीं आणलें होतें व तिची घरींच शिकण्याची सुरुवातहि झालेली होती. मीहि तिला पुष्कळ वेळां शिकविलेलें होतें. तिच्या शिक्षणाची काय व्यवस्था करावी, ही नरहरपंतांना काळजी होतीच. इतक्यांत मुंबईला शारदासदनाची सुरुवात झाली व १८८९ सालीं लोकापवाद सोसून मातापितरांच्याहि मर्जीविरुद्ध नरहरपंतांनी गोदूबाईला पहिली विधवा विद्यार्थीण दाखल केली. गोदूबाई शारदासदनांत चार वर्षे होती. हा पुनर्विवाहाचा योग विलक्षण रीतीने जुळून आला नसता, तर हिचा अभ्यासक्रम असाच पुढे चालून हिने एखादें स्त्रीशिक्षणाचें काम हातीं घेतलें असतें.

आम्हां उभयतांचा निश्चय झाल्यानंतर पुढील व्यवस्थेचें काम मीं माझे मित्र रामभाऊ जोशी यांजवर सोंपविलें व तारीख ११ मार्च १८९३ रोजीं हें कार्य उरकून घेतलें. हा विवाह म्हणजे पुण्यांत प्रसिद्धपणें झालेला पहिलाच पुनर्विवाह होय.

विवाहांत कन्यादान करण्याची चाल केव्हा कशी पडली असेल ती असो! कन्येचें दान करणें ही गोष्ट विवेकबुद्धीला कशीशीच वाटते. त्यांत प्रौढ वधूचें दान फारच चमत्कारिक दिसतें. प्रौढ वधूवरांचे विवाह स्वयंवराच्या स्वरूपाचे होत. स्वयंवर या नांवाला शोभेल असा कांही तरी विधि यासंबंधाने असावा, असें माझें मत आहे. पुनर्विवाहाच्या विधींतही कन्यादान करण्याची वहिवाट आहे. आमच्या विवाहांत वधूचें कन्यादान न होतां तिने आत्मदान करावें, असें आम्हीं उभयतांनी ठरविलें, व कन्यादानाचा विधि न करतां आत्मदानाचा केला.

प्रकरण तेरावें

पुनर्विवाहानंतर

दर मे महिन्यांत मुरूड गावीं जाऊन महिनापंधरा दिवस तेथे राहण्याची जी माझी वहिवाट होती ती तशीच चालू ठेवण्याचा मीं विचार केला. मुरूड गावाबद्दल मला अतिशय प्रेम वाटत असे. सगळ्या तालुक्यांत जिकडेतिकडे माझा पुनर्विवाह हाच विषय होऊन गेला होता. नोकरीवर असणाऱ्या इतर लोकांप्रमाणे पांचचार वर्षांनी एकदा आठपंधरा दिवस राहून कोणत्याहि भानगडींत न पडतां परत जाणारा मी असतों, तर माझ्या वाटेस कोणी गेलें नसतें; पण या महिन्यांत तेथे ज्या अनेक चळवळी होत त्यांशी माझा विशेष संबंध जडला होता. ह्यामुळे त्या प्रसंगीं मला कसें वागवावें, हा प्रश्न लोकांपुढे होता. मानापमानाचा विचार न करतां लोक जसे वागवतील तसें वागवून घेण्यास मी तयार होतों. शूद्र लोकांत पुनर्विवाहाची चाल आहे त्या लोकांप्रमाणेच मला तुम्ही वागवा, असें मी ग्रामस्थांना स्पष्ट सांगितलें होतें; पण मला खड्यासारखें उचलून टाकण्याचाच त्यांनी बेत केला. मी मुरुडास केव्हा येणार याबद्दल कोणास कांहीं न कळवतां आनंदीबाईसह एकदम एके दिवशीं सायंकाळीं मुरुडास जाऊन दाखल झालों, व आपल्या घरीं बाहेरच्या पडवींतील खोलींत उतरलों. मी आल्याची बातमी हां हां म्हणतां सर्व गावभर पसरली. ताबडतोब ठिकठिकाणीं दहादहा पांचपांच लोकांचे थवे जमून मला वागविण्यासंबंधाचे नियम गावकींत करून ते सर्वांना जाहीर करण्याच्या विचारांचा खल होऊं लागला. दुसऱ्या दिवशीं गावभर गावकीचें निमंत्रण होऊन रात्रीं गावकी जमली. अठरा वर्षांवरील प्रत्येक ब्राह्मण ग्रामस्थ त्या दिवशीं गावकीला हजर होता. महत्त्वाचा एखादा प्रश्न गावकींत यावयाचा असला तर बहुधा त्यासंबंधाने गावांत दोन पक्ष असावयाचे. पण या प्रश्नासंबंधाने तसें कांहीं होण्याचा संभव नव्हता. नव्या सुशि-

क्षित मंडळींपैकी बरेच लोक त्या वेळीं गावांत होते; पण एकालाहि अशा रीतीनें पुनर्विवाहित मनुष्याला वागविणें योग्य नव्हे, असें म्हणण्याचें धैर्य झालें नाहीं व तें होऊन उपयोगहि नव्हता. एखाद्या गावकुटाळ मनुष्यानें वाटेल तें बोलावें व त्याविरुद्ध कोणीं ब्र काढूं नये असा प्रकार बहुधा अशा गावकींत असतो. कोणी नेता अगर अध्यक्ष नसल्यामुळे अशा सभेच्या कामाला आवर घालणें कठिण असतें. गावकींत कोणीहि मनुष्य विरुद्ध न बोलतां ठराव झाले ते येणेप्रमाणें:—

१. धोंडोपंतांना एका बैठकीवर घेऊन बसूं नये.

२. ते ज्या सभेंत असतील त्या सभेला कोणीं जाऊं नये.

३. या मे महिन्यानंतर ते पुनः येऊन आपले कवाडींत पाऊल टाकतील तर त्यांचे बंधू भिकाजीपंत यांना बहिष्कार घालावा.

पहिल्या दोन बंधनांचें मला कांहीं वाटलें नाहीं; पण तिसरें बंधन मात्र माझ्या काळजाला झोंबलें! यापेक्षा माझा शारीरिक छळ झाला असता, तर तो मी मोठ्या आनंदानें सोसला असता. परंतु प्रियजनांमधील प्रेमपाश छेदणारा हा नियम मला असह्य झाला. आम्ही कुटुंबांतील सर्व माणसें अतिशय एकोप्यानें व प्रेमळपणानें वागणारीं होतों. आई,दादा,वहिनी,अंबाताई,राधाबाई व मी अशीं सर्व मनुष्यें एकत्र बसून सुखदुःखाच्या गोष्टी कराव्या, असे प्रसंग मी घडवून आणीत असे. आता आईजवळ व अंबाताईजवळ माझेंहि बोलणें अशक्य झालें,मग आनंदीबाईनें बोलण्याची गोष्ट तर विचारावयालाच नको. ग्रामस्थांनी अशा प्रकारें शस्त्र उचललेलें पाहून आई व अंबाताई यांची मनःस्थिति अत्यंत शोचनीय झाली. त्यांच्याशीं संभाषण करण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे त्यांच्या दुःखावर डाग देण्यासारखें मला वाटूं लागलें. शिवाय, शेजारी आपखुषीच्या स्त्रीडिटेक्टिव्हांची कमतरता नव्हती. शिजवलेले कांहीं पदार्थ घरांतून मला देण्यांत येतात कीं काय, वगैरे गोष्टींवर नकळत पहारा होता. या मे महिन्यांत माझें आईशीं अगर अंबाताईशीं भाषण झालें नाहीं, व

माझें पाऊल घरांत पडलें नाहीं. मी त्यांच्या प्रेमाला अंतरलों, याबद्दल तर वाईट वाटलेंच; पण तीं माझ्या प्रेमाला अंतरलीं, एवढेंच नव्हे, पण कुलाला कलंक लावणारा मी निघालों, याबद्दल त्यांना जाचणी व्हावी, व वेळोवेळीं मान खालीं घालण्याचा प्रसंग यावा, हें दुःख मला शल्यासारखें झालें. दादा स्वभावाने अतिशय गरीब, यामुळे हा लोकापवाद त्यांना दुःसह झाला. दादा हे धीराचे पुरुष, पण या प्रसंगाने उत्पन्न झालेल्या दुःखावर त्यांना आवर घालतां येईना. कांहीं दिवसांनी त्यांना भ्रमिष्टासारखें झालें, व ते वेड्यासारखें करूं लागले. सुमारें तीनचार महिने त्यांची स्थिति अत्यंत शोचनीय होती. आईच्या व अंबाताईच्या दुःखाचा तर कळस झाला. मी त्यांच्या दुःखाचा वांटेकरी होणें अशक्यच होतें. या सर्व गोष्टींनी माझ्या मनाची स्थिति काय झाली, हें माझें मलाच ठाऊक ! मला तरी त्या स्थितीचें शब्दांनी वर्णन करतां येत नाहीं. इतक्या थरावर हें प्रकरण जाईल, असा माझा अंदाज नव्हता. इतका अंदाज असता तर मीं ही उडी घेतली असती की नाहीं, याची मला शंका आहे.

आनंदीबाईची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली. मला बोलाचालायला पुष्कळ मंडळी होती, पण तिच्याशीं सहानुभूतीने वागणारें एकहि मनुष्य तेथे नव्हतें. तिचें बोलणें, चालणें व वागणें कसें आहे, हें सर्व मनुष्यें डिटेक्टिव्हाच्या नजरेने पाहत होतीं. स्नेहवर्धक मंडळीच्या सभेसाठी आलेल्या दापोलीच्या एका गृहस्थांना मुरुडास झालेले प्रकार पाहून फार आश्चर्य वाटलें, व थोडीशी चीडही आली. त्यांनी आम्हा उभयतांना दापोली येथे आपल्या घरीं चार दिवस राहण्यासाठी बोलावलें. त्यांचें निमंत्रण मोठ्या आनंदाने स्वीकारून आम्ही तेथे गेलों. सदर गृहस्थांच्या आईने व बायकोने आनंदीबाईला फार सहानुभूतीने वागवलें. जेवणाच्या वेळीं निराळ्या पंक्तीला बसावें व अन्नाला आणि पिण्याच्या पाण्याला स्पर्श करूं नये, एवढाच भेद काय तो त्यांनी ठेवला होता.

अशा रीतीने अनेक प्रकारचे सुखदुःखाचे अनुभव घेऊन व तालुक्यांतील लोकांना महिना दोन महिने संभाषणाला पुरतील असे विषय उत्पन्न होण्याला कारणीभूत होऊन आम्ही परत पुण्याला येऊन नित्य कृत्यांना लागलों.

यानंतर दोन तीन वर्षें मीं मुरूड गावाची वास्तपुस्त सोडून दिली. पुढे दोनतीन वर्षांनी एकदा जावें व दोन दिवस राहून परत यावें, असा क्रम आरंभला. या सर्व प्रसंगीं चुलत बंधु गंगाधरपंत यांच्या रिकाम्या घरांत मी उतरत असे, व दादांची किंवा अंबाताईची कुमारिका मुलगी आमच्या घराहून माझ्यासाठीं अन्न घेऊन येई तें मी खात असे. आठ-दहा वर्षांत मी माझ्या घराच्या आवारांत पाऊल टाकलें नाही. तसें केलें असतें तर लोकांकडून घरच्या मंडळींला त्रास झाला असता. या प्रसंगीं आई व अंबाताई या मला एखाद्या वेळींच भेटत. मध्यरात्रीं त्यांनी मी असें त्या घरीं यावें, व भीतभीत माझ्याशीं चार शब्द बोलावे. आठदहा वर्षें गेल्यानंतर ग्रामस्थांचा राग शांत झाला व मी घरीं जाऊन उतरूं लागलों, आणि मला मुरूड फंडाच्या सभेला जातां येऊं लागलें. तरी सभेला मी असलों म्हणजे कांही मंडळींनी येऊं नये, असा प्रकार होत असे. आता तो नाहीसा झाला आहे.

माझा पुनर्विवाह झाल्यावर त्यासंबंधीं अनेक अनुकूल प्रतिकूल मतें प्रसिद्ध झालीं. तीं सर्व येथे देण्याचें कारण नाही. ता. २३ मे १८९३ च्या केसरींत माझ्या मुरुडाला जाण्यासंबंधीं एक स्फुट लेख आला होता. त्यांतील कांही वाक्यांनी माझ्याबद्दल निष्कारण गैरसमज होण्याचा संभव होता. त्याला मीं जें उत्तर लिहिलें तें पुढे दिलें आहे. त्यावरून कोणतीहि सुधारणा करणाऱ्या माणसाने बहुजनसमाजाशीं वागतांना काय धोरण ठेवावें, याविषयी माझें मत कळून येईल.

“ रा. रा. केसरीकर्ते यांसः—

“सा. न. वि. वि.—गेल्या केसरींत आपल्या हातून व्यक्तिसंबंधाने माझ्यावर आरोप झाला आहे. त्यासंबंधाने दोन शब्द लिहिणें जरूर

वाटल्यावरून लिहीत आहें. तरी या पत्रास येत्या अंकीं स्थळ देण्याची कृपा करावी.

"बहुजनसमाजाच्या मताविरुद्ध मीं एक गोष्ट केली आहे, व तिजबद्दल मला जो त्रास होईल तो भोगण्यास मीं तयार असलें पाहिजे. तरी मनुष्य स्वभावाप्रमाणे तो होईल तितका कमी करण्यासहि झटलें पाहिजे. करिता माझ्याबद्दल ज्यांना प्रत्यक्ष माहिती नाही अशा आपल्या वाचक-समुदायाचा, आपल्या लेखाने माझ्याबद्दल होणारा गैरसमज दूर करण्या-विषयी यत्न करतों.

आपल्या लिहिण्यावरून वाचणाराची अशी समजूत होते की, मला 'गडबड' अत्यंत प्रिय असून ती (पुणें) येथे झाली नाही म्हणून ती इच्छा तृप्त करून घेण्याकरिता मीं............मुरूडकर धर्माभिमान्यां-वर हल्ला केला; अर्थात् केवळ मुरूड येथील लोकांना खिजविण्याच्या उद्देशाने मी तेथे गेलों. परंतु वास्तविक प्रकार तसा नाही. मुरुडास माझें घर आहे व आप्तइष्ट आहेत. आज दहा वर्षांपर्यंत वर्षांतून दोनदा निदान एकदा तरी, आपल्या जन्मभूमीस जाऊन तिच्या हिताकरिता आपल्या हातून होण्यासारखे अल्पस्वल्प यत्न करावे व आप्तइष्टांस भेटून विश्रांतीचे दिवस तेथे घालवावे, असा माझा परिपाठ आहे. त्यास अनु-सरूनच यंदा मी तेथे गेलों. मला तेथे 'गडबड' करावयाची नव्हती,... ....मुरूड येथे असतां मीं कोणाकडे जेवणाचा अगर पाणी पिण्याचाहि प्रसंग आणला नाही. ज्यांस आवडणार नाही अशा गृहस्थांकडे बसाउठावयासहि मी गेलों नाही. कांही गृहस्थांकडे जाऊन निराळया बैठकीवर बसण्याचा प्रसंग आला असताहि, त्यांस शब्दाने अथवा कृतीने दुखविलें नाही. ज्या गृहस्थांकडे पांचचार वेळां तरी गेल्याशिवाय व चारदोन घटका बोलत बसल्याशिवाय वर्ष गेलें नाही, अशा कित्येक गृहस्थांना माझ्या कृत्यापासून वाईट वाटलें असें पाहून, मी त्यांजकडे गेलों नाही; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्याशीं बोलल्याने देखील त्यांच्या मनास वाईट वाटेल, असें जाणून तोहि प्रसंग टाळला.

ज्या धर्माभिमानी लोकांनी मला चांगल्या तऱ्हेने वागवलें नाहीं, असें आपणांस वाटतें, ते गृहस्थ देखील माझ्यावर वरील आरोप करणार नाहीत. व्यक्तीसंबंधाने मला एकाहि माणसाकडून यत्किंचित्‌हि त्रास झाला नाहीं. मी तेथे गेल्यावर लोकांस माझ्याशी बसण्याउठण्याचा तरी प्रसंग येणारच, हें जाणून धर्मदृष्टीने लोकांनी माझ्याशीं कसें वागावें याबद्दल गावकींत ठराव होणें साहजिक होतें. त्या ठरावावरून आपलें वरील मत झालें असल्यास नकळे. मुरूड ही माझी जन्मभूमि व विश्रांतीची जागा आहे. तेव्हा तेथे अगदींच न जाणें माझ्या हातून होणार नाहीं; परंतु तेथे गेल्यावर कोणाचेंहि मन दुखवलें जाणार नाहीं, अशाविषयी मीं योग्य काळजी घेतली होती. ज्या समाजांत रूढ व्हावी अशा हेतूने मी ही गोष्ट केली, त्या समाजाशीं होईल तितका संबंध ठेवण्याचा मला यत्न केला पाहिजे. मात्र तसें करतांना समाजाला डिवचतां कामा नये. समाज ज्या रीतीने वागवील त्या रीतीची वागवणूक सहन केली पाहिजे. म्हणजे कालांतराने समाजालाच आपल्या कडकपणाबद्दल वाईट वाटून तो मला बऱ्या रीतीने वागवूं लागेल. वरील तत्त्व आपणांसहि कदाचित् कबूल असेल, व या तत्त्वास अनुसरूनच माझें वर्तन होतें. असें असूनही वरील आरोप माझ्यावर होत राहतील तर निरुपाय म्हणून स्वस्थ बसावें लागेल.

इतका पाल्हाळ करण्याची गरज नव्हती; परंतु माझ्या वर्तनावर अनेक लोकांचे डोळे लागलेले असण्याचा संभव आहे, तेव्हा वेळींच पूर्ण खुलासा करणें जरूर वाटलें. तसदीची माफी व्हावी. कळावें, लोभ असावा, ही विनंति. ”

आमचा पुनर्विवाह झाल्यावर आम्हांला बरे वाईट असे बरेच अनुभव आले. कित्येक वृद्ध धर्माभिमानी लोक तर आम्हांला समोर बसवून आमची यथास्थित पूजा करीत. अर्थात् तें त्यांचें करणें त्यांच्या दृष्टीने पाहिल्यास योग्यच होतें. आमचें लग्न होऊन तीनचार महिने झाले

नाहीत तोंच आमचें पटत नसून आमचीं भांडणें होतात, व आम्ही विभक्त होण्याच्या खटपटींत आहोंत अशा बातम्या उठूं लागल्या, व त्या वरच्या दर्जाच्या मंडळींत देखील पसरूं लागल्या. कांहीं कारणानें नरहरपंत पुण्याला आले होते, तेव्हा आमचें भांडण मिटविण्यासाठीच हे आले आहेत असा तर्क कित्येकांनी केला व तो चहूकडे पसरला. वेडा-वाकडा प्रसंग आला असतां आनंदीबाई व तिची संतति यांची कांहीं-तरी तरतूद असावी म्हणून माझ्या पश्चात् तिला विम्याच्या पॉलिसींतून वगैरे एकंदर तीन हजार रुपये मिळावे अशी व्यवस्था करून तो कागद राजिष्टर करण्याचें काम याच सुमाराला चाललें होतें, त्यानेंहि वरील कल्पनेला चांगली पुष्टी मिळाली. अशा भुमका मधुनमधून बरींच वर्षें उठत असत. आरंभीच्या अनेक पुनर्विवाहित दंपत्यांसंबंधानें लोकांमध्ये अशा बातम्या वारंवार उठत.

प्रकरण चौदावें

विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळी

माझ्या हातून हिंदी स्त्रीसमाजाची जी अल्प सेवा घडत आहे, तिचें मूळ कारण पुनर्विवाहाच्या कामांत मीं पुढे पाऊल टाकलें हें होय. मीं अतिशय मोठ्या जबाबदारीची गोष्ट केली आहे व आता मला माझ्या आयुष्याचा उपयोग ही जबाबदारी ओळखून केला पाहिजे, असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. जी गोष्ट मीं केली, तिने मी कृतकृत्य झालों नसून माझ्या कार्याला केवळ प्रारंभ झाला आहे असें मला वाटूं लागलें. ज्या महत्कार्याशीं मी निगडित झालों आहे, त्याला उज्ज्वल स्वरूप येईल असें माझ्या हातून कांही तरी घडावें, अशी इच्छा मला उत्पन्न झाली. विधवा-विवाहाच्या कार्यासाठी आपणाला काय करतां येईल, हे विचार एकसारखे मनांत घोळूं लागले. दक्षिणी लोकांत विधवा विवाहाच्या कार्यासाठी झटणारी संस्था त्या वेळीं मुंबई, महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रांत या कोणत्याही ठिकाणीं नव्हती. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी स्थापन केलेली पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी त्यांच्या मागे लवकरच लयाला गेली.

अशा स्थितींत आपण या कार्यासाठी एक संस्था स्थापन करावी, असें माझ्या मनांत आलें, व जातिभेदाचा अत्यंत बिकट प्रश्न बाजूला ठेवून निर्भेळ पुनर्विवाहाच्याच कार्यासाठी झटण्याचा मीं निश्चय केला.

पुण्यामुंबईकडे पुनर्विवाहाच्या जुन्या पद्धतीचा पुरस्कार करणारे वजनदार पुनर्विवाहित गृहस्थ कोणी नव्हते. तेव्हा मध्यप्रांतांत जाऊनच आपण या कार्याचा पाया घालावा असें मला वाटलें. म्हणून १८५६ च्या कायद्याअन्वयें पुनर्विवाहाचा प्रचार करूं इच्छिणाऱ्या मध्यप्रांतांतील पुनर्विवाहित गृहस्थांच्या विचारें ता. ३१ डिसेंबर १८९३ रोजीं वर्धा येथे सभा भरविण्यांत आली.

ह्या सभेंत आमच्या प्रयत्नांना व्यवस्थित स्वरूप येऊन 'विधवा-विवाहोत्तेजक मंडळी' ह्या नांवाची एक मंडळी स्थापन झाली व तिचे नियम वगैरे ठरून सर्व व्यवस्था लागली. होईल तितकें जातिबंधन व पूर्वापार चाली यांचें उल्लंघन न करतां विधवाविवाहाला उत्तेजन देणें, हा ह्या मंडळीचा उद्देश असून फक्त पुनर्विवाहित स्त्रीपुरुष अगर त्यांच्याशीं उघडपणें पंक्तिव्यवहार करणारे स्त्रीपुरुष यांनाच या मंडळीचे सभासद करून घ्यावें आणि पंक्तिव्यवहार न करतां केवळ सहानुभूति दाखविणारे स्त्रीपुरुष मंडळीचे हितचिंतक समजले जावे, असें ठरलें.

अशा रीतीने संस्थेची घटना होऊन तिचें धोरण आखलें जाऊन आम्ही पुण्यास परत आलों व व्यवस्थित रीतीने कामाला सुरुवात केली. विधवाविवाहाचें कार्य जितकें लोकमताला न दुखवतां करणें शक्य असेल तितकें करावें, असें मीं योजलें होतें. याच धोरणाला अनुसरून या संस्थेचें नांव 'विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी' असें होतें, तें 'विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक-मंडळी' असें पुढे बदलण्यांत आलें.

सार्वजनिक कामांत जेथे जेथे माझा पैशाशीं व्यवहार येतो, तेथे तेथे हिशोब अगदी चोख ठेवून ते वेळच्या वेळीं रिपोर्टांत प्रसिद्ध करण्याचें काम मी अगदी नियमितपणें करीत आलों आहे. मंडळीच्या पहिल्या वर्षाच्या कामाचा रिपोर्ट १३ एप्रिल १८९५ रोजीं भरलेल्या सभेपुढे सादर करण्यांत आला, त्यांत पुढील मजकूर आहे:—

"आपल्या लोकांच्या अनेक संस्था अल्पायुषी होण्याला जीं कारणें आहेत, त्यांपैकी जमाखर्चाची अव्यवस्था व पैशाची अफरातफर, हें एक आहे. आमच्या संस्थेचा अंत होणें झाल्यास तो या कारणाने तरी होऊं द्यावयाचा नाही, असा तिच्या चालकांचा बेत आहे. मंडळीच्या पैशाचा जमाखर्च शिस्तवार ठेवलेला आहे व तो मंडळीच्या ऑफिसांत येऊन मागितल्यास कोणाहि सभासदाला कोणत्याहि वेळीं दाखविण्यांत येईल."

१८९९ सालपर्यंत मी मंडळीचा चिटणीस होतों व माझें काम प्रो. भाटे यांच्या हवालीं करतांना खर्चवेच वजा जातां रु. ३६५७–८–७

इतकी शिल्लक त्यांच्याकडे दिली. अलिकडे सार्वजनिक कार्यासाठी वर्गण्या देण्याची लोकांना संवय झाली आहे, तितकी त्या वेळीं ती नव्हती ही एक गोष्ट, व पुनर्विवाहाचें कार्य त्या वेळीं किती तरी अप्रिय होतें ही दुसरी गोष्ट लक्षांत आणली असतां हा फंड जमविण्याला किती खटपट लागली असेल याची कल्पना होईल.

शेवटल्या वर्षांत विष्णुशास्त्री पंडित मेमोरिअल फंडाचे एक हजार रुपये जमा आहेत. या फंडाचे पैसे हातीं येण्याला फारशी खटपट करावी लागली नाही ही गोष्ट खरी; पण त्या फंडाविषयीची आठवणसुद्धा बहुतेक बुजून गेली होती. आम्हां सुशिक्षित लोकांमध्येसुद्धा अजून कर्तव्य-दक्षता उत्पन्न झाली नाही, हें दर्शविणारें विष्णुशास्त्री मेमोरियल फंडाचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. विष्णुशास्त्री पंडित वारल्याला सुमारें पंचवीस वर्षें झालीं होतीं, ते वारल्यानंतर वर्तमानपत्रांत दुखवस्याचे लेख येऊन मुंबईला एक व पुण्याला एक असे दोन स्मारकफंड सुरू झाले. पण एखादी गोष्ट नवीन आहे तो तिचें वाटेल तेवढें स्तोम माजवून ती जरा डोळ्यांआड झाली की, तिला अगदीच विसरून जावयाचें, ही जी मुलांची प्रवृत्ति तीच आम्हां थोर मुलांमध्ये असल्यामुळे यासंबंधाचें आपलें कर्तव्य आम्ही सर्व विसरून जातों. मुंबईचा फंड सुमारें सातशे रुपये जमला होता. हा फंड ज्यांच्याकडे होता ते वारल्यालाही पुष्कळ वर्षें झालीं होतीं. पण त्यांच्या चिरंजीवांनी जुन्या यादी वगैरे काढून पाहिल्या व जमलेल्या पैशांत आणखी थोडीशी भर घालून एक हजाराची प्रॉमिसरी नोट माझ्या स्वाधीन केली. हे गृहस्थ फार थोर असल्यामुळे कांही अडचण पडली नाही. परंतु आम्हांला कांही माहीत नाही असा जबाब त्यांनी दिला असता तर काय करावयाचें होतें ? सदर फंड पुण्याच्या विधवा-विवाह-प्रतिबंध-निवारक मंडळीच्या स्वाधीन करावा व त्याचें व्याज पुनर्विवाहेच्छु विधवांना मदत करण्याच्या कामीं लावावें, असें ठरवलें. विष्णुशास्त्री पंडित मेमोरियल फंडाचे सातआठशे रुपयेच जमावे, व वीस पंचवीस वर्षेंपर्यंत त्या रकमेची विल्हेवाट लावण्याचें कोणाच्या मनांत

येऊं नये, यावरून काय निष्पन्न होतें तें पहा! आम्हां सुशिक्षित लोकांमधील दानत व कर्तव्यदक्षता अजूनही त्याच स्थितींत आहेत.

लिहितांलिहितां मी कोणीकडे तरी वहावलों. आम्हां सुशिक्षित लोकांच्या हलगर्जीपणाबद्दल वाटणारी मनाची तळमळ एकदांची ओकून बाहेर पडली, हेंहि बरेंच झालें.

आपले दोष लपवून ठेवण्यांत अर्थ नाही. आत्मपरीक्षण होऊन आपणांत सुधारणा व्हावी या बुद्धीने हा मजकूर लिहिला आहे. वर सांगितलेल्या व इतरही कित्येक उदाहरणांत किती तरी सुशिक्षित व संभावित गृहस्थांचा समावेश होतो व त्यांजकडे थोडाफार कर्तव्यपराङ्मुखतेचा तरी दोष येतो. यावरून मला तरी असें वाटतें की, आमचा समाज अजून नीतिमत्तेंत फार मागे आहे. या गोष्टीची जाणीव ठेवून जर आपण धडपड केली नाही, तर जगाच्या चढाओढींत आपण मागे राहूं व आम्हांला लवकरच नामशेष होण्याची पाळी येईल!

अनाथ बालिकाश्रमाच्या कामाकडे माझा फुरसतीचा बहुतेक वेळ जाऊं लागल्यानंतर या मंडळीच्या कामांत मला लक्ष घालतां येईना. तरी १९०० सालीं भाटे व भाजेकर यांच्या बरोबर मीही व्याख्यानें देण्यासाठी हिंडलों. या आमच्या डेप्युटेशनचा मुख्य उद्देश पुनर्विवाहितांबरोबर उघडपणें पंक्तिव्यवहार करण्याला शंभर गृहस्थ तयार झाल्यास पहावें, व तितके मिळाल्यास त्या सर्वांचीं नांवें प्रसिद्ध करावीं, असा होता. या झालेल्या कामांत साठ गृहस्थ मिळाले होते. हा उद्योग तितक्या नेटाने आणखी चालला असता तर कदाचित् शंभर लोक मिळाले असते. तसें होऊन शंभर नांवें प्रसिद्ध झालीं असतीं तर लोकमतावर बराच परिणाम घडला असता; पण या उद्योगाबद्दल पुढे कोणी नेट धरला नाही. जरी उद्दिष्ट हेतु सफळ झाला नाही, तरी लोकांमध्ये जागृति करण्याच्या कामीं या आमच्या डेप्युटेशनचा बराच उपयोग झाला.

आमच्या लोकांत निरनिराळ्या सार्वजनिक कामांना वाहून घेतलेल्या मनुष्यांची अतिशय उणीव आहे. त्याच व्यक्तींना वेगवेगळीं अनेक कामें

करावीं लागतात, त्यामुळे कोणतेंच काम चांगलें होत नाही. सुट्टी संपल्याबरोबर आम्ही हें कार्य तसेंच ठेवून आपापल्या व्यवसायाला लागलों व हा उद्योग जो एकदा मागे पडला तो पुनः कोणी हातीं घेतला नाही. लोककार्याशीं एकरूप झालेल्या हजारो युवयुवतींनी ही भरतभूमि गजबजून जाईल तरच हें मृतप्राय राष्ट्र सजीव होण्याचो कांही आशा आहे.

या रीतीने पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठी सात वर्षें थोडेफार श्रम करून व विधवाविवाहाच्या मंडळीच्या आरंभापासून सहा वर्षें चिटणिसाचें काम करून अखेर मी त्या मंडळीच्या विशेष जबाबदारीच्या कामाचा निरोप घेतला; तथापि विधवाविवाहाच्या कार्याचा निरोप मीं घेणें अशक्य होतें. हें कार्य अत्यंत पवित्र आहे अशी माझी समजूत पूर्वी होती, तशीच त्या वेळीं होती व अजूनहि आहे; म्हणूनच तेव्हापासून आतापर्यंत मी विधवाविवाहप्रतिबंधनिवारकमंडळीच्या (ह्या मंडळीने आता ‘ विधवा-विवाह-मंडळी ’ असें आटोपशीर नांव घेतलें आहे.) कमेटीचा सभासद राहिलों आहे.

पुनर्विवाहाच्या कामीं पुढाकार घेणाऱ्या बऱ्याच गृहस्थांवर पत्नीवियोगाचे प्रसंग येऊन या कामीं स्वतः उदाहरण घालून देण्याची अनुकूल संधि त्यांना मिळाली. सभांतून अगर मित्रमंडळींत या कार्याची जोरदार तरफदारी करून स्वतःवर प्रसंग आला असतां मागे सरले, अशींही उदाहरणें पुष्कळ घडलीं व अजूनहि घडत आहेत. पत्नीवियोगाचा प्रसंग आला असतां विधवेशीं लग्न करावें, की कुमारीशीं करावें, अशा बुचकळ्यांत ज्याचें मन पडलें नाही, असे गृहस्थ सुशिक्षितांमध्ये हल्लीं फार थोडे सापडतील. असें असतां शेकडा दहापांचहि विधुर पुनर्विवाहाला तयार होत नाहीत, ही स्थिति अजून असावी ही गोष्ट अत्यंत निराशेची आहे. आम्हांमध्ये अशा कामीं लागणाऱ्या धैर्याचा अभाव आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पुष्कळ लोक, विनाकारण अशा अडचणींत पडून आपणांला त्रास कशासाठी करून घ्यावा, या केवळ स्वार्थाच्या

बुद्धीनेच या कार्यापासून दूर राहतात हें अगदी खरें आहे. परंतु कित्येक धीराच्या उदारधी गृहस्थांनाहि दुसऱ्या एका कारणाने पुनर्विवाहाच्या कामीं स्वतः उदाहरण घालून देतां येत नाही, ही गोष्ट खोटी नव्हे.

अगदी जुन्या चालीचे वृद्ध आईबाप, वडील बंधु अगर वडील बहीण यांचीं मनें दुखलीं जाऊन आपल्यामुळे त्यांना पदोपदी खाली मान घालण्याचा प्रसंग यावा, ही गोष्ट विचारी मनुष्यालाहि बुचकळयांत पाडणारी आहे. एकीकडे निर्दोष वाटणारी व समाजहित आणि खरें स्वहित यांच्या दृष्टीने आवश्यक अशी गोष्ट आचरणांत आणण्यासंबंधाची मनाची उचल व दुसरीकडे अत्यंत प्रिय आप्तांचे प्रेमपाश तोडणाऱ्या या कृतीपासून मागे ओढणारी मनोवृत्ति, या दोहोंची झुंज सोडवणें फार कठिण आहे. कित्येक अशा वेळीं मागे सरणाऱ्या लोकांवर फार कडक टीका करितात, पण ती करणें योग्य नाही, असें मला वाटतें.

यासंबंधाने मला स्वतःला फार कडू अनुभव आले. लोकापवादामुळे माझ्या आईला आपल्या पोटच्या मुलाला घरांत घेतां येईना, व परक्या घरीं राहिलेल्या आपल्या मुलाची गाठ मध्यरात्रीला काळोखांतून जाऊन घ्यावी लागे. पंढरपूरच्या यात्रेला जातांना आई व दादा हीं पुण्याला आलीं; पण मी पुण्याला असून त्यांना उतरण्याची सोय दुसऱ्या ठिकाणीं करावी लागली. अंतकाळीं आपल्या मुलाने आपल्याजवळ असावें, असें कोणत्या आईला वाटणार नाही ? पण मी गेलों असतां लोक विनाकारण नांवें ठेवतील, तेव्हा हा न आलेला बरा, असें वाटून अगदी अखेरची वेळ येईपर्यंत तिने आपल्या दुखण्याविषयी मला बिलकूल कळूं देऊं नये, व अखेरीला जेव्हा पत्र पाठविण्याला सांगावें तेव्हा तें निरुपयोगी व्हावें, व मला पत्र पोचल्याबरोबर क्षणाचाहि विलंब न लावतां मीं निघावें, पण ती हा लोक सोडून गेल्यानंतर एका दिवसाने घरीं जाऊन पोचावें, यापेक्षा सांसारिक माणसाला अधिक दुःख देणारी कोणती गोष्ट असणार ? जी अनाथबालिकाश्रमाची संस्था पाहण्याकरिता फार

दूरदूरचीं माणसें अनेक गैरसोयी सोसून येतात, ती संस्था पाहण्याचा सहजी योग आला असतां माझ्या अगदी जवळच्या आप्तांनी तो लोकापवादासाठी टाळावा, ही गोष्ट मनुष्याच्या अंत:करणाला झोंबल्यावाचून कशी राहील? असल्या भावी प्रसंगाचें चित्र मनुष्याच्या मन:पटावर उठून जर तो या कामीं पुढे पाऊल टाकण्याला कचरला, तर त्याला दोष तरी कसा द्यावा? रूढिपिशाचिके! तूं कसल्या श्रृंखलांनी या हिंदु समाजाला जखडून टाकलें आहेस? वरून धर्माचें पांघरूण घेऊन अधर्म हाच धर्म असें तूं अज्ञ हिंदुसमाजाला भासवीत आहेस! डोळे असून तूं त्याला आंधळें करून सोडलें आहेस! हातापायांतील श्रृंखलांना हीं हस्तपादभूषणें म्हणून तो कवटाळीत आहे, व हें पाहून आपल्या पराक्रमाचें कौतुक करीत तूं आनंदसागरांत डुलत आहेस! धिक्कार असो या तुझ्या कृतीला!

अशा प्रसंगीं जें खरें मनोधैर्य लागतें, तें स्वत:वर व संततीवर येणाऱ्या अडचणी व गैरसोयी सोसण्यासंबंधाचें नव्हे, तर आपणाला अप्रत्यक्ष रीतीनें जिव्हाळ्याच्या माणसांना दुःखसागरांत लोटून देणें भाग पडतें, तें मन घट्ट करून सहन करण्यासंबंधाचें होय. शेकडा ९० मनुष्यें या प्रश्नाचा केवळ स्वार्थाच्या दृष्टीनें विचार करतात व पहिल्या प्रकारच्या अडचणींना भिऊनच माघार घेतात. पण शेकडा दहा मनुष्यें वरच्या दर्जाचीं असतात तीं या दुसऱ्या प्रकारच्या विचारांना महत्त्व देऊन कचरतात. ज्या ठिकाणीं मन कुसुमापेक्षाहि मृदु करावयाचें, त्याच ठिकाणीं तें वज्रापेक्षाहि कठोर करणारे शेकडो कन्यापुत्र भरतभूमीच्या उदरीं निपजतील, तरच या रूढिव्याघ्रीच्या जबड्यांतून समाजधेनूची सुटका होऊं शकेल!

प्रकरण पंधरावें

अनाथबालिकाश्रम

पाश्चात्य विद्येने नवीन विचारांची जागृति झाल्याबरोबर विचारी मनुष्यांचें लक्ष हिंदु विधवांच्या कष्टमय स्थितीकडे वळलें, यांत नवल नाही. त्या वेळीं त्यांची स्थिति सुधारण्याचा एकच मार्ग सर्वांना दिसू लागला. तो मार्ग म्हणजे विधवांना पुनर्विवाहाची मोकळीक करून देणें हा होता. इसवी सन १८५६ सालीं जेव्हा पुनर्विवाहाचा कायदा पास झाला, तेव्हा देशाच्या एका टोकापासून तो दुसऱ्या टोकापर्यंत जिकडे तिकडे चळवळ उडून गेली. रत्नागिरीसारख्या मागासलेल्या ठिकाणाहूनहि हा कायदा पास होऊं नये यासाठी किती तरी सह्यांचा अर्ज गेला होता सुशिक्षित लोकांमध्येहि फार थोडे लोक या कार्याला अनुकूल होते. बाकी सर्व या कायद्याला विरुद्ध होते. परंतु या कामीं लोकमताकडे लक्ष न देतां सरकारने कायदा पास केला. सामान्यतः स्त्रियांच्या व विशेषतः विधवांच्या उन्नतीच्या कार्याचा हा कायदा आधारस्तंभ होय.

त्या वेळीं विधवाशिक्षणाच्या कार्याकडे कोणाचें लक्ष गेलें नाहीं, हें साहजिकच झालें. पुरुषांच्याच शिक्षणाला ठिकाणा नव्हता, तेव्हा स्त्रियांच्या व विशेषतः विधवांच्या शिक्षणाची कल्पना मनांत यावी कशी? महाराष्ट्रांत विधवाशिक्षणाच्या इमारतीचा पाया घालण्याचें अत्यंत श्रेष्ठ कार्य पंडिता रमाबाई यांनी केलें. यांचा जन्म मंगळुराकडे झाला. यांच्या वडिलांनी कुटुंबासह देशपर्यटन करण्यांत वर्षांची वर्षें घालविलीं. त्या मुदतींत त्यांनी पंडिताबाईंना संस्कृत-मध्ये तरबेज केलें. प्रवासांतच वडील मातोश्री वारल्यावर त्या आपल्या भावाबरोबर कलकत्त्याला गेल्या. तेथील पंडितांच्या सभेने त्यांना सरस्वती ही पदवी दिली. तेथेच त्यांनी लग्न केलें पण लवकरच त्यांना वैधव्य आलें. नंतर त्या अमेरिकेंत गेल्या व तेथील थोर स्त्री-

पुरुषांच्या मदतीने मुंबईस शारदासदन ही संस्था त्यांनी १८८९त स्थापली व लवकरच ती पुण्याला आणली. १८९३ च्या जुलैपर्यंत ती चांगल्या रीतीने चालून तींत ६५ पासून ७० पर्यंत विद्यार्थिनी जमल्या होत्या. रमाबाई जरी ख्रिस्ती झालेल्या होत्या तरी सदनांतील विद्यार्थिनींची व्यवस्था हिंदुधर्माप्रमाणेच ठेवली जाईल असें ठरलें होतें व म्हणूनच भांडारकर, रानडे वगैरे मंडळींची त्यांना सहानुभूति मिळाली होती. परंतु सदनांतील बारा विद्यार्थिनी एकदम ख्रिस्ती झाल्या तेव्हा पुढाऱ्यांनी त्या संस्थेंतून आपलें अंग काढून घेतलें व सदनांतील बहुतेक उच्चवर्णीय हिंदु विधवा तेथून निघाल्या. पुढे त्यांनी आपली संस्था पुण्यांतून काढून केडगावांस नेली, व बाईंनी आपले प्रयत्न मुख्यत्वें हीन वर्णाच्या उन्नतीकडे वळवले.

पुनर्विवाहाच्या कार्यासाठी खटपट करीत असतां माझ्या हें लक्षांत येऊन चुकलें की, पुनर्विवाहाचा प्रश्न धार्मिक समजला गेल्यामुळे ह्या कामीं प्रत्यक्ष कृति करण्याला फार धैर्य लागतें व ह्यामुळे फारच थोडे लोक पुढे येण्यास धजतात. विधवा शिक्षणाचा प्रश्न धार्मिक नसल्यामुळे ह्या कामीं पुढे येण्याला लोक तितके कचरणार नाहीत. शारदा सदनाच्या प्रयोगाने हें सिद्ध झालें होतें. तेव्हा योग्य रीतीने प्रयत्न झाला असतां विधवाशिक्षणाचें कार्य यशस्वी होऊं शकेल असें मला वाटूं लागलें व त्या दिशेने प्रयत्न करण्याकडे मनाचा कल होऊं लागला.

विधवाशिक्षणविषयीच्या आपल्या कल्पना कृतींत उतरवण्याची तळमळ उत्पन्न झाल्याबरोबर त्यासाठी आपणाला काय करतां येईल या विचाराला मी लागलों. प्रथम असें मनांत आलें की, पुनर्विवाहाची संस्था आयती बनलेली आहे, तिच्या आश्रयाखालीच विधवागृह काढण्याची खटपट करावी. परंतु पुढे लवकरच मला असें वाटूं लागलें की, पुनर्विवाहाच्या संस्थेच्या आश्रयाखाली विधवागृह निघालें तर ही संस्था पुनर्विवाहासाठीच आहे असा लोकांचा गैरसमज होईल, आणि शिक्षणाचा फायदा घेण्यासाठी लोक आपल्या विधवा मुलींना पाठवण्याला कचर-

तील. यासाठी विधवागृह काढणें तें अगदी स्वतंत्रपणें निराळी संस्था म्हणून काढावें.

हा विचार कायम झाल्यावर मी नवीन योजनेला लागलों. विधवागृह चालवणें हें मोठ्या खर्चाचें काम होतें. स्वतः कांही तरी केल्यावाचून दुसऱ्याजवळ वर्गणी मागण्याचा आपणाला हक्क उत्पन्न होत नाही, या विचारानें मी आपली स्वतःची सर्व शिल्लक म्हणजे एक हजार रुपये या कार्याला अर्पण केले. किरकोळ देणग्या मिळाल्या तर जमवण्याचें व वार्षिक वर्गण्यांचे आंकडे घेण्याचें काम चालवलेंच होतें, व कांही गृहस्थांनी वार्षिक वर्गण्यांचे बरेचसे आंकडे घातलेहि होते. पण वर्गणीचे आंकडे व वसूल यांमध्ये हिंदुस्थानांत तरी अंतर फार असतें व चाळीस वर्षांपूर्वी तर तें फारच असे! कांही झालें तरी हें काम हातीं घ्यावें व त्यासाठी कमालीचा प्रयत्न करावा, असा मीं निर्धार केला, व या कार्याला अनुकूल होतील असें वाटलें त्या गृहस्थांच्या मीं गाठी घेतल्या, व तारीख १४ जून १८९६ रोजीं 'अनाथबालिकाश्रमाची मंडळी' स्थापन करण्यांत आली. मला त्या मंडळीचे चिटणीस नेमलें, व डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर यांची अध्यक्षांच्या जागीं योजना केली. द्रव्यबलावाचून पुढे पाऊल पडणें शक्य नाही, हें मला स्पष्ट दिसत होतें. यासाठी आश्रमाची स्वतंत्र स्थापना करण्याच्या भानगडींत न पडतां, ज्या विधवा मदतीसाठी अर्ज करतील, त्यांची राहण्याची व शिकण्याची सोय फीमेल हायस्कूलच्या बोर्डिंगांत करून द्रव्यबल संपादन करण्याच्या मार्गाला लागावें, असा निश्चय करून तो क्रम मीं सुरू केला.

वर्गण्यांसाठी मी दूरदूरच्या ठिकाणीं जाई, त्यासंबंधाने एक विशेष गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. ते दिवस प्लेगच्या आरंभाचे होते आणि बरींच वर्षें प्लेगप्रतिबंधक उपाय ठिकठिकाणीं फार कडक रीतीने अमलांत येत असल्यामुळे प्रवास करणारांना त्यांपासून अतिशय ताप होत असे. क्वॉरंटाइन, सर्व्हेलन्स, कपडे वाफाळणें, जन्तुनाशक द्रव्यें घालून तयार केलेल्या पाण्यांत स्नान करणें वगैरे सर्वांचा अनुभव मीं पुष्कळ वेळां

घेतला. अत्यंत काटकसरीने खर्च करण्याची माझी सवय असल्यामुळे मी नेहमी रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गानेच प्रवास करीत असें. दुसऱ्या वर्गातील उतारूंना असा त्रास होत नसे. अशा प्रसंगीं तिसऱ्या क्लासने प्रवास करणें ही वेडेपणाची काटकसर होय असें माझें मलाहि कधी कधी वाटे. पण सवयीचा जोर जबर आहे. वेळ आली की, मी तिसऱ्या वर्गानेच जावयाचा, व जो काय त्रास होईल तो मुकाट्याने सोसावयाचा.

१८९८ सालीं वर्गणी जमवण्याचें काम बऱ्याच नेटाने होऊन वर्षअखेर मंडळीची शिल्लक ९८७१ रु. झाली. याच वर्षी ऑक्टोबर महिन्यांत ही संस्था १८६० च्या २१ व्या ॲक्टाप्रमाणे नोंदविण्यांतही आली. तेव्हा आता स्वतंत्र विधवा गृह सुरू करण्यास हरकत नाही असें वाटून ता. १ जानेवारी १८९९ रोजीं सदाशिव पेठेंत पेरूच्या गेटाजवळ गोरे यांच्या वाड्यांत, हल्ली 'ब्राह्मण कार्यालय' आहे, तेथे आश्रमाला सुरुवात केली. सुरुवातीच्या वेळीं एकच विधवा होती.

स्वतंत्र आश्रमाला सुरुवात झाली त्यावेळीं सात आठ विद्यार्थिनी संस्थेच्या खर्चाने फीमेल हायस्कूल व फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज ह्या शाळांत शिकत होत्या व तेथल्याच बोर्डिंगांत राहत होत्या. त्यांच्या आयुष्यक्रमांत कोणत्याहि प्रकारचा फेरबदल न करतां ज्यांचे नवीन अर्ज येतील, त्यांना मात्र स्वतंत्र आश्रमांत घ्यावयाचें, असें ठरविलें. आमच्या–माझी पत्नी व मी यांच्या–देखरेखीखालीच या आश्रमाला सुरुवात झाली.

आश्रमाच्या विस्तारासाठी मी काय करू आणि काय न करू, असें मला केव्हा केव्हा होत असे, व आपलें बळाबळ न पाहतां व दूरवर विचार न करतां लहान मुलासारखें मी कांही बोलून अगर लिहून जात असे. अजूनहि माझी बहुतेक तीच स्थिति आहे.

एकदा नागपूर येथें वर्गणीचें काम करीत असतां एकदम एक कल्पना मनांत आली. आपण किती जगतों, व आश्रमाचें काम आपल्या

हातून किती होतें, याचा काय नियम आहे. तरी आश्रमाला स्थैर्य आणण्यासाठी आपली पांच हजाराची विम्याची पॉलिसी संस्थेला देऊन टाकावी. सद्विचार उत्पन्न व्हावे परंतु ते लवकरच विलयाला जावे, असें बहुतेक मनुष्यांचें होतें. या सद्विचारासंबंधानें आपली अशी स्थिति होऊं नये, असें मला वाटलें म्हणून नागपूर येथील एका लहानशा सभेंत मीं आपला हा बेत मुद्दाम बोलून दाखविला, व त्यावेळीं मीं असेंहि सांगितलें कीं, जर ही गोष्ट माझ्या हातून घडली नाही, तर तुम्ही माझी फटफजीती करून मला लाजविल्यावाचून राहूं नका. नंतर १९ एप्रिल १८९९ रोजीं सदर पॉलिसीवर कायदेशीर लेख लिहून ती आश्रमाच्या ट्रस्टींच्या नांवें करून दिली.

अनाथबालिकाश्रम ही संस्था केवळ शिक्षणाची असावी व पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासंबंधानें तिनें तटस्थ वृत्ति स्वीकारावी, असें धोरण मीं अगदी आरंभापासून ठेवलें होतें व त्यासाठीं जरूर ती काळजी घेतली होती. अधिकारी मनुष्यांनी अगर शिक्षकांनी या प्रश्नासंबंधानें अनुकूल अगर प्रतिकूल मतें विद्यार्थिनींजवळ प्रदर्शित करूं नयेत, अशी व्यवस्था ठेवलेली होती. एकदा आश्रमाच्या लायब्ररीसाठी करमणूक वर्तमानपत्र सुरू करण्याचें माझ्या मनांत आलें; परंतु सुरू करणार तोंच नवीन वर्षापासून त्या पत्रांत पुनर्विवाहाची गोष्ट देण्याला सुरुवात झाली, तेव्हा मी आपला बेत एक वर्ष तहकूब ठेवला. पुनर्विवाहासंबंधाचें हल्लींचें लोकमत, आणि हे उपाय मी योजीत होतों त्या वेळचें लोकमत, यांत फार अंतर आहे! बहुजनसमाजाचें मत संस्थेविषयी प्रतिकूल होऊं देऊं नये, यासाठी मी फार जपत होतों. या माझ्या वागण्याचा परिणाम असा झाला कीं, पुनर्विवाहाची पक्षपाती मंडळी मजवर फार रुष्ट झाली. मला पुनर्विवाह केल्याबद्दल पश्चात्ताप वाटूं लागला आहे व शक्य असतें तर प्रायश्चित्त घेऊनहि मी मोकळा झालों असतों, अशा प्रकारचे उद्गार काढण्यालाहि कित्येकांनी कमी केलें नाही व यासंबंधी कांही वर्तमानपत्रांतून माझ्या धोरणासंबंधी विरुद्ध असे लेख आले.

अशा रीतीने लोकमताला अगदी न दुखवितां संस्था चालविण्याचा जरी आम्हीं उपक्रम केला, तरी लोकांचा आमच्यावर विश्वास बसेना. आमच्या ताब्यांत मुली दिल्या असतां पुनर्विवाहासाठी आम्ही त्यांचीं मनें वळवूं, अशी भीति लोकांना वाटे. यामुळे आरंभीं विद्यार्थिनींची वाढ फारच सावकाश झाली. स्वतंत्र आश्रमांत पहिल्या वर्षाच्या अखेरीला ४ विधवा होत्या. दुसऱ्या वर्षाच्या अखेरीला त्या ७ झाल्या. तिसऱ्या, चवथ्या व पांचव्या वर्षाच्या अखेरीला ही संख्या अनुक्रमें ११, १४ व २१ अशी झाली. आश्रमाची वाढ सावकाश झाली, ही गोष्ट एक प्रकारें फार चांगली झाली. तिजमुळे चालकांच्या धिम्मेपणाची पारख झाली, व चालू खर्च एकदम फार न वाढतां स्थायिक फंड वाढून बऱ्याच गोष्टींचा हळूहळू जम बसत गेला.

आश्रमाची सुरुवात पुण्यांतच केली खरी. परंतु ही स्त्रियांची नाजूक संस्था, तेव्हा ती शहरापासून दूर असणेंच बरें, असें वाटत होतें. शिवाय बाहेर स्वच्छ हवेंत राहणें आणि शिक्षणाला निर्वेध एकांत, हा फायदा होताच. आणखी एक मोठा फायदा म्हणजे प्लेगच्या संकटापासून बचाव. ईश्वरीकृपेने आजपर्यंत आम्हांला प्लेगपासून बिलकूल ताप झाला नाही.

१८९९ सालीं पुण्यांत प्लेग आला, तेव्हां रा. ब. ग. गो. गोखले यांची मंडळी आपल्या बागेंतल्या लहानशा घरांत रहावयाला गेली. रा. ब. गोखले यांना आश्रमाविषयी अत्यंत प्रेम वाटत असे व त्यासंबंधाने कांहीं करण्यास ते एका पायावर तयार असत. त्यांनी आपली बरीच अडचण करून आश्रमाच्या विद्यार्थिनींना राहण्यासाठी आपल्या घरांत जागा दिली व या ठिकाणीं कायमचा आश्रम बांधावयाचा झाल्यास आपण ६ एकर माळजमीन फुकट देऊं, असें सांगितलें. या ठिकाणीं चार महिने राहिल्यानंतर येथेच कायमचा आश्रम करावा असें मीं ठरविलें. तथापि इतक्या दूर राहणें आम्हांला निभेल की नाही, याची अटकळ करतां येण्यासाठी या ठिकाणीं वेगळें लहानसें घर बांधून त्यांत कांही दिवस राहून चांगला अनुभव घ्यावा व नंतर कायमची इमारत बांधण्याचा विचार

करावा, असें ठरवून रा. ब. गोखले यांच्याच देखरेखीखाली पांचशे रुपये खर्चून दगड मातीचें एक झोपडें बांधलें, व १९०० सालच्या जून महिन्यांत आश्रम हल्लीच्या जागीं नेला.

यापुढील दोन वर्षें आम्हां सर्वांना फार कष्टाने काढावीं लागलीं. तेथे जाण्याला चांगला रस्ता तर नव्हताच, पण खटारगाडी जाण्यासारखीहि वाट नव्हती. त्यामुळे नेहमीच्या उपयोगाचे सर्व जिन्नस मनुष्यांना वाहून न्यावे लागत असत. शिवाय, सर्व व्यवहार अगदीं काटकसरीने चालला होता, त्यामुळेहि थोडा अधिक त्रास होई. या सर्व अडचणींना तोंड द्यावयाला आम्ही तयार झालों. माझी मेहुणी (पहिल्या कुटुंबाची बहीण) फारसें लिहिंण्यावाचण्याला शिकलेली नव्हती; परंतु, तिचा माझ्यावर विश्वास होता, आणि मजबरोबर अडचण सोसण्याला तिची तयारी होती. मुलींवर देखरेख करणें, स्वयंपाक वगैरेंत त्यांना मदत करणें व त्यांचें कमजास्त पाहणें, हीं कामें तिने पतकरलीं व आश्रमाला सुस्थिति येईपर्यंत तीं पुष्कळ वर्षें बिनबोभाट चालविलीं. मुली प्रथम आठच होत्या. मला कुटुंबासह तेथे येऊन राहणें शक्य नव्हतें. याचें एक कारण पुरेशी जागा नव्हती; व दुसरें कारण तथून मुलांना शाळेंत जाण्याची सोय नव्हती. अशा ठिकाणीं बायकांनी एकटे राहणेंहि इष्ट नव्हतें. मी दररोज कॉलेजांतील काम आटपून संध्याकाळीं आश्रमांत जात असे, व पुनः सकाळीं पुण्यांत परत येत असे. अवशीला व पहाटेला वरच्या वर्गांतील कांही विद्यार्थिनींना शिकविण्याचें कामहि मला करावें लागे. एक पेनशनर मास्तर ठेवले होते, ते सकाळीं येऊन संध्याकाळीं पुण्याला जात असत. पावसाळ्यांत तर वाट फारच वाईट व चिखलाची असे. पण होतां होईल तो मी तेथे जाण्याचें चुकवीत नसे. त्या सर्व मंडळीचे डोळे माझ्या वाटेकडे लागलेले असत, व मी नजरेला पडलों, म्हणजे त्यांना मोठा आनंद होई. मी तिकडे जाऊं लागलों, म्हणजे बहुधा पायली दोन शेरांचें कांही तरी ओझें मजबरोबर असे. पावसाळ्यांत आम्हां सर्वांना बराच त्रास होई. घर वाईट पुणेरी कौलांनी

शाकारलेलें असल्यामुळे तें बरेंच ठिबकत असे, व अंथरुणें सुकीं ठेवण्यासाठी हांतऱ्या पांघरून आम्हांला निजावें लागे. सभोवार चहूकडे चिखल, खड्डे व बाभळीचे कांटे यांची समृद्धि असे. येवढें सर्व होतें तरी आम्ही सर्व मोठ्या आनंदाने राहत असूं. हें सर्व हौसेचें काम असल्यामुळे शरीरकष्टाचें मला कांहीं वाटलें नाही. परंतु, माझ्या मनाला असह्य वाटण्यासारखे प्रसंग कधीकधी येत. घरांत कुटुंब अगर मुलांपैकीं कोणी अजारी असलें तरी घरच्या मंडळीला तसेंच सोडून देऊन मला हिंगण्याला यावें लागे. अंतःकरण भरून आलेलें आहे, डोळ्यांतून अश्रु गळताहेत, व कठोर वृत्तीनें पावलें हिंगण्याच्या वाटेकडे खेचलीं जात आहेत, अशा प्रसंगांची आठवण झाली म्हणजे अजूनहि माझें मन मला खातें. पण माझ्या संस्था मला माझ्या आप्तांहून अगर प्राणांहूनहि प्रिय वाटत, व ज्या वेळीं कर्तव्यांचा झगडा उत्पन्न होई त्या वेळीं बहुधा संस्थेच्या बाजूचाच जय होत असे.

एकीकडे अंगीकृत कार्याची ओढ व दुसरीकडे संसारांतील कर्तव्य ह्यांच्यामध्ये मन घोटाळून जाण्याचे कांहीं प्रसंग आले, त्यांतला एक दयद्रावक ठळक प्रसंग मला चांगला स्मरतो. कॉलेजला सुट्टी झालेली होती. विधवांच्या शिक्षणासाठी संस्था काढण्याचे विचार मनांत घोळत होते व तीसाठी वर्गणी मिळवण्याकरता फिरतीवर जावयाचें होतें. इकडे आनंदीबाईच्या दुसऱ्या प्रसूतीचा काळ फार दूर नव्हता. अशा वेळीं मी घरीं राहणें फार जरूर होतें. पण निर्दयपणाने मी आनंदीबाईला एकटीला टाकून निघून गेलों. सुदैवाने प्रसूतीच्या वेळीं आनंदीबाईचे बंधु नरहरपंत सहजी आलेले जवळ होते. त्यावेळीं झालेला मुलगा चोवीस तासांतच हा लोक सोडून गेला. पुढील सर्व भाग नरहरपंतांनीच केला. मी पुष्कळ हळहळलों पण उपयोग काय ! किती तरी दिवस माझें मन मला खात होतें. काळाच्या पोटांत सर्वच गडप होतें व बरे वाईट प्रसंग मनुष्य विसरून जातें.

माझ्या हयगयीमुळे कुटुंबाला व मुलांना त्यांचा कांहीं एक अपराध नसतां त्रास पडलेला पाहिला म्हणजे मला अतिशय वाईट वाटे. परंतु माझी मनोवृत्तीच अशी कांहीं बनून गेली होती की, बहुधा अशा प्रसंगीं माझ्या हातून स्वार्थीपणाचें वर्तन घडत नसे. विशेष काळजीचे असे दुसरेहि प्रसंग कधीकधी उत्पन्न होत. आश्रमांतील कोणी मुलगी बरी-चशी अजारी पडली म्हणजे अडचण पडे. त्या आरंभींच्या दिवसांत जर का एखादा वाईट प्रसंग गुदरला असता, तर संस्थेला मोठाच धक्का बसला असता. पण ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड ! हे कष्टाचे दिवस निघून गेले, व त्याच जागेवर आश्रमाची कायमची इमारत बांधण्याचें ठरलें.

१९०२ च्या उत्तरार्धांत ही इमारत पुरी झाली, आणि नंतर मी कुटुंबासह तेथे राहावयाला गेला. या सुमाराला बैलाचा छकडा जाण्याला तेथें वाट झाली, ह्यामुळे मला नित्य नेमाने दररोज आठ मैल चालण्याचें कारण पडेनासें झालें, व हिंगण्यालाच राहावयाला सांपडल्यामुळे कुटुं-बाची फारशी गैरसोय न करतां आश्रमाच्या कामाकडे विशेष लक्ष देतां आलें. ही व्यवस्था बरींच वर्षे चालली होती. पुढे आश्रमाचें बहुतेक काम स्त्रियांनी अंगावर घेतल्यानंतर मी कुटुंबासह पुण्याला राहावयाला आलों, व जरूरीप्रमाणे आठवड्यांतून दोनतीन वेळां तेथे जाऊन व्यवस्था पाहूं लागलों.

प्रकरण सोळावें

आश्रमाचा विस्तार

पहिलीं चार वर्षे आश्रमाचें काम मी, माझी पत्नी आणि माझी पहिली मेहुणी इतकीं मिळून कसेंबसें चालवीत होतों. आपलें सर्व लक्ष त्या कामांत घालणारी कोणी स्त्री अजून आश्रमाला लाभली नव्हती. परंतु मोठ्या भाग्याने १९०२ च्या अखेरीला श्रीमती पार्वतीबाई आठवले आश्रमाला येऊन मिळाल्या. पार्वतीबाई आठवले यांचें नांव आता महाराष्ट्रांत चांगलें ठाऊक झालेलें आहे. यांची हकीगत बरीच मनोवेधक असून ती त्यांनी 'माझी कहाणी' या पुस्तकांत लिहून ठेवली आहे.पंचवीस वर्षांचें वय होईपर्यंत यांची पाटीपुस्तकांशीं गाठ नव्हती. आमचा विवाह झाल्यानंतर माझ्या पत्नीचें पहिलें काम म्हणजे शिक्षणाच्या मार्गाला लावण्यासाठी आपल्या बहिणीचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करणें हें होतें. हें करण्याला बरींच वर्षे लागलीं. पार्वतीबाईवर त्यांच्या मुलाची जबाबदारी असल्यामुळे इकडे येण्याला त्यांचें मन घेईना. अखेरीला मनाचा धडा करून मुलासह त्या आमच्या येथे येऊन दाखल झाल्या. आल्या दिवसापासूनच त्यांच्या शिक्षणाला सुरुवात झाली. त्यांनी अतिशय कष्टाने अभ्यास करून ट्रेनिंग कॉलेजचें पहिल्या प्रतीचें म्हणजे २५ रुपयांचें सर्टीफिकेट मिळविलें.

पार्वतीबाई पुण्यांत आल्यापासूनच आश्रमाकडे त्यांचा फार ओढा लागला.आश्रमाचें काम अखेरीला बायकांचें बायकांनीच हातीं घेतलें पाहिजे, व तुम्हीं या कामांत पुढाकार घेतला पाहिजे, असें मी वारंवार त्यांच्याजवळ म्हणत असे,व आपला अभ्यास संपल्यानंतर आपणाला आश्रमांतच काम करावयाला यावयाचें, असें त्यांचें त्यांनाहि लवकरच वाटूं लागलें. माझ्यावर त्यांचा अतिशय विश्वास बसला, व माझ्या आशेचा अंकुर काय त्या या बाई होत्या. माझे डोळे एकसारखे त्यांच्या अभ्यासक्रमाकडे

लागले होते. पार्वतीबाई येतात केव्हा आणि माझा भार हलका करतात केव्हा, असें मला होऊन गेलें होतें. सरतेशेवटी तो सुदिन एकदाचा उगवला आणि त्या आश्रमांत काम करूं लागल्या. त्या ट्रेनिंग कॉलेजांत असल्यापासूनच आश्रमाच्या किती तरी उपयोगी पडत असत. त्या आपल्या नेहमीच्या व प्लेगच्या मोठ्या सुट्या आश्रमांतच घालवीत, व लहानपणापासून सर्व प्रकारच्या कामांची संवय असल्यामुळे पडेल तें काम करीत. धान्याच्या व भाजीपाल्याच्या मोटल्या आश्रमांत नेण्याच्या कामीं पुष्कळ वेळां त्या माझ्या भागीदार होत्या. हिंगण्याच्या वाटेने त्यांचे व माझे बरोबर जाण्यायेण्याचे प्रसंग पुष्कळ येत. यावेळीं आम्ही भावी गोष्टींविषयी किती तरी मनोराज्य करीत असूं.

पार्वतीबाई आश्रमांत आल्यावरोबर त्या आश्रमाच्या लेडी सुपरिंटेंडेंट झाल्या. पण त्यांच्यासंबंधाने ईश्वरीयोजना कांही निराळीच होती. लेडी सुपरिंटेंडेंटच्या कामाला अधिक योग्य स्त्रिया पुढे मिळाल्या. नंतर आश्रमासाठी वर्गणी मिळवण्याचें काम आपणांला साधतें की काय, तें पाहण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला व त्यांत त्यांना कल्पनेबाहेर यश आलें. ६३ वर्षांचें वय झालेलें असूनहि त्या अजून तें काम करीत आहेत. द्रव्यबळाच्या दृष्टीने पार्वतीबाई या आज अनेक वर्षे आश्रमाचा आधारस्तंभ आहेत.

श्रीमती वेणूबाई नामजोशी व काशीबाई देवधर या १९०४ सालीं आश्रमाला येऊन मिळाल्या. प्रथम वेणूबाई लाइफमेंबर झाल्या. वेणूबाईंना संस्थेंत आणण्याची खटपट १८९७ सालापासून, त्यांचें शिक्षण पुरें होण्यापूर्वीच करण्यांत आली होती. त्यांचे आतेभाऊ प्रि. गो. ग. आगरकर यांनी लोकापवाद सोसून त्यांना शारदासदनांत आणून ठेवलें होतें. तेथे व फीमेल हायस्कूलमध्ये त्यांचें मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिक्षण पुरें झाल्यावर त्या आश्रमाला येऊन मिळाल्या. नंतर सहा महिन्यांनी काशीबाईंनीहि आपला निश्चय केला. या दोघींनी आपलें सर्व सामर्थ्य

आश्रमाच्या कामीं खर्ची घातलें. आश्रमाला आज जी उन्नतावस्था आली आहे तिचें बरेंचसें श्रेय या दोघींना आहे.

काशीबाईंचा आश्रमाशीं संबंध स्वतंत्र आश्रमाच्या बहुतेक आरंभापासून होता. हिंगण्याच्या चालचलाऊ घरांत सर्वांनी आनंदाने व धैर्याने ज्या अडचणींना तोंड दिलें त्यांत काशीबाईंची मदत होती. काशीबाईंवर वैधव्याचा प्रसंग अल्पवयांत आला व त्यांच्या वडिलांनी त्यांना एकदम शारदासदनांत नेऊन घालण्याचें मोठें धैर्य केलें. त्या दिवसांत विधवा मुलीला शिकवणें म्हणजे समाजाचा मोठा अपराध करणें होतें. अशा कामीं पडणाऱ्या मनुष्याला लोकनिंदेचे बरेच प्रहार सहन करावे लागत असत. वडिलांनी दाखविलेल्या धैर्याचें काशीबाईंनी चीज केलें. काशीबाईंनी मधूनमधून आश्रमासाठी वर्गण्या जमविण्याचें काम केलें, तेंहि फार चांगलें झालें.परंतु त्यांची सर्वांत मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांचें आश्रमांतील लेडी सुपरिंटेंडेंटचें काम होय. या कामांत हिंदी मनुष्यांमध्ये क्वचित् आढळणारे त्यांच्या अंगचे गुण प्रत्ययाला आले. त्यांनी विशेष प्रकारचा स्वार्थत्याग दाखविला. अशा अत्यंत गुणी स्त्रीच्या सहवासाला मुकण्याचा प्रसंग आश्रमावर यावा, हें त्याचें मोठें दुर्भाग्य होय ! कांही मतभेदामुळे त्यांनी आश्रमाचा संबंध १९१३ सालीं सोडला.

काशीबाईंच्या मागून दोन वर्षें आश्रमाच्या कामाचें सर्व ओझें वेणूबाईंवरच पडलें. अशा अडचणीच्या प्रसंगीं आमचा सर्वांचा भार हलका करण्याला कुमारी कृष्णाबाई ठाकूर (सौ. सरलाबाई नाईक) या आल्या. कुमारी कृष्णाबाई या मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एम्. ए. च्या परीक्षेचा मान मिळवलेल्या पहिल्या हिंदु बाई आहेत. यांचें जिकडेतिकडे कौतुक होत असतां व सरकारी अगर संस्थानांतील पुष्कळ पगाराच्या नोकऱ्या त्यांच्याकडे चालून येण्यासारख्या असतां त्यांनी आमच्या ‘ फूल नाही फुलाची पाकळी ’ या न्यायाने दिलेल्या अल्प वेतनांत संतुष्ट राहून या संस्थांच्या सेवेला दाखल झाल्या, ही गोष्ट त्यांच्या थोर मनाची साक्ष देत आहे. पुढे गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्याकरता

त्यांनी आमची संस्था सोडली. तथापि निरनिराळया शिक्षणसंस्थांस आश्रमाप्रमाणेच आपल्या ज्ञानाचा फायदा त्यांनी दिला आहे. हल्ली या पुण्यामध्ये सेवासदनाचें कार्य करीत आहेत. यानंतर बऱ्याच वर्षांनी श्री. वेणूबाई याही गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्याकरता गेल्या.

अनाथबालिकाश्रमाचीं पहिलीं सातआठ वर्षे जवळजवळ अज्ञातवासांत गेलीं, असें म्हटलें तरी चालेल. १९०५ सालापासून ही संस्था प्रसिद्धीला येऊं लागली व दूरदूरचे पुष्कळ लोक ती पाहण्यासाठी येऊं लागले. दरसाल सुमारे एक हजार स्त्रीपुरुष ही संस्था पाहून जातात. नामांकित स्त्रीपुरुषांनी आश्रम पाहून आनंद प्रदर्शित केला, म्हणजे मला समाधान वाटे ही गोष्ट खरी; पण दोन प्रसंगीं मला जो आनंद झाला, त्याची कशानेही बरोबरी होणार नाही! १९०२ सालीं माझी वृद्ध मातुःश्री व वडील बंधु हीं पंढरपूरच्या यात्रेसाठी गेलीं होतीं; तेव्हा परत जातांना त्यांनी पुण्यांत दोन दिवस मुक्काम केला होता. तुम्हीं माझ्या घरीं उतरावें याबद्दल माझा आग्रह नाहीं; परंतु कसेंहि करून येवढा आश्रम पाहून जा, म्हणून मीं त्यांना गळ घातली, व त्यांनीहि माझें मन मोडलें नाहीं. आश्रम पाहून झाल्यावर उभयतांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु गळालेले पाहून मला धन्यता वाटली.

विशेष आनंदाचा दुसरा प्रसंग १९१४ च्या मार्च महिन्यामध्ये आला. माझे वृद्ध मामा व मामी—म्हणजे रँगलर परांजपे यांचे वडील व मातुःश्री हीं उभयतां पुष्कळ वेळां पुण्यांत येऊन गेलीं होतीं; परंतु त्यांनी आश्रम पाहण्याचें हा वेळपर्यंत टाळलें होतें. याच वेळीं माझी बहीण अंबाताई व वडील बंधु हींहि सहज एकदोन दिवसांच्या फुरसतीने पुण्याला आलीं होतीं. कांहीएक संभव नसतां अकस्मात् या चौघांच्या गाठी आश्रमांत पडल्या, व सर्वांना अतिशय आनंद झाला. रँगलर परांजपे हेहि या आनंदाचे वाटेकरी होते. वृद्ध व पुण्यशील मामामामींच्या तोंडून निघालेले धन्यवाद ऐकून कोणत्या भाच्याचें अंतःकरण गहिवरल्यावाचून राहील! त्याचप्रमाणे प्रेमळ बंधुभगिनींना झालेला आनंदा-

तिशय पाहून कोणत्या भावाची चित्तवृत्ति उचंबळेत होणार नाही !' या दोन प्रसंगांचा विसर मला कधी पडणार नाही !

आश्रमाने किती मुलींना शिक्षण दिलें, त्यांचा काय फायदा झाला याची यादी देण्याची गरज नाही. पण आश्रमापासून झालेला मोठा फायदा म्हटला म्हणजे खुद्द विधवावर्गाच्या अंतःकरणांत त्याने जो आशेचा नवा अंकुर उत्पन्न केला, तो होय. हिंदूंच्या ज्या जातींत विधवाविवाह रूढ नाही त्या जातींतील अल्पवयस्क विधवांना शिक्षण देऊन त्यांचीं मनें सुसंस्कृत करून त्यांना स्वावलंबी होतां येईल असें साधन त्यांच्या हस्तगत करून देणें व आपलें जीवित उपयोगी असून तें कोणत्या तरी कार्याला लावतां येईल असा विश्वास त्यांच्यामध्ये उत्पन्न करणें, हे आश्रमाचे उद्देश आहेत, व ते चांगल्या रीतीने तडीला जात आहेत. आमच्या समाजाचा विधवांसंबंधाने एकंदर रोख असा आहे की, 'आता आपणांला जगून काय करावयाचें आहे ? स्वतःला व दुसऱ्याला भार अशा या जीविताचा एकदा शेवट होईल तर बरें !' असे विचार वैधव्याचा अनुभव घेणाऱ्या स्त्रियांच्या मनांत यावे. अशा स्त्रिया आश्रमांत आल्यानंतर लवकरच त्यांची वृत्ति प्रफुल्लित होते व आपलें जीवित म्हणजे स्वतःच्या व देशाच्या उपयोगी पडण्यासारखी एक मूल्यवान चीज आहे, असें त्यांना वाटूं लागतें. विधवा स्त्रियांच्या विचारांत व मनोवृत्तींत फरक पाडण्याच्या कामीं आश्रमाने बरीच महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे.

प्रकरण सतरावें

महिलाविद्यालय

महिलाविद्यालय हें झाडावर रुजलेलें झाड आहे. अनाथबालिकाश्रमाच्या वृक्षावर हें रुजलें, तेथून कुंडींत घालून त्याला पुण्याला नेण्यांत आलें, व तेथे त्याने चांगला जीव धरल्यावर आश्रमाशेजारी आणून तें लावण्यांत आलें. आश्रम बाल्यावस्थेंत असतांनाच या संस्थेचें बीज न कळत पेरलें गेलें. आरंभीं आश्रमांत फारशा विद्यार्थिनी येत नसत. तेव्हा विधवा विद्यार्थिनींच्या मुली फुकट घ्याव्या, व त्यांच्या बहिणींनाहि कांही सवलत द्यावी अशी योजना केली होती.

त्या वेळीं रत्नागिरी जिल्ह्यांतल्या एका खेडेगावच्या धाडसी गृहस्थांनी मला पत्र लिहिलें की, " माझ्या १४,१२ व १० वर्षांच्या तीन मुली आहेत. वडील मुलगी विधवा असून दुसऱ्या कुमारिका आहेत. या सर्वांना शिक्षणासाठी आश्रमांत पाठवावें, अशी माझी इच्छा आहे. मजकडून द्रव्याची मदत फारशी होऊं शकणार नाही व तीनहि मुलींचा बहुतेक भार आश्रमावरच पडेल. विधवा मुलीला एकटीलाच पाठवावें, तर ही गोष्ट केल्यानंतर इकडील परिस्थितींत दुसऱ्या मुलींना स्थळें मिळणें शक्य नाही. या सर्व गोष्टींचा विचार करून काय तें कळवावें. " म्हणून मी मुद्दाम या कुटुंबाला पाहण्यासाठी तिकडे गेलों. मुलींची तरतरी पाहून त्या सर्वांना आश्रमांत घ्यावें असें वाटलें, व अठरा वीस वर्षांचें मुलींचें वय होईपर्यंत त्यांच्या लग्नाची गोष्ट काढणार नाही, असें कबूल करीत असल्यास सर्वांना आश्रमांत पाठवावें, असें मी त्या गृहस्थांस सांगितलें. ती अट मान्य करून १९०० सालाच्या आरंभींच त्या गृहस्थांनी आश्रमांत मुली पाठविल्या. हा महिलाविद्यालयाचा खरा आरंभ होय.

आरंभीं विधवा विद्यार्थिनींच्या कुमारिका मुली आणि बहिणी एवढ्यां-नाच आश्रमांत घेतलें जात असे; पण पुढे खर्च देऊन येणाऱ्या इतर कुमारिका व सुवासिनी विद्यार्थिनींना घेण्याची सुरुवात झाली. आश्रमां-तील राहणी व अभ्यासक्रम लोकांना आवडूं लागल्यामुळे बरेच लोक आपल्या कुमारिका व सुवासिनी मुलींना आश्रमांत पाठवूं लागले, आणि अशा विद्यार्थिनींची संख्या दिवसेंदिवस वाढूं लागली.

अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या वाढत चालली, तेव्हा आश्रमाच्या कमिटीने असा नियम केला की, आश्रमांतील एकंदर विद्यार्थिनींच्या चतुर्थांशापेक्षा अशा विद्यार्थिनींची संख्या अधिक वाढूं देऊं नये. या नियमामुळे बऱ्याच अविधवा विद्यार्थिनींच्या अर्जांना नकाराचा जबाब देणें भाग पडे. ही स्थिति माझ्याने पाहवेना. तेव्हा अशा विद्यार्थिनींची बोर्डिंगाची वेगळी सोय झाल्यास आश्रमाने निदान त्यांना आपल्या शाळेंत तरी घ्यावें ह्यासाठी मी आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळींचें मन वळव-ण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याचा उपयोग न होतां वाटल्यास मीं त्यांच्या-साठी वेगळी संस्था काढावी असा ठराव सदर मंडळीने केला.

झालें ! माझ्या आकांक्षांना आश्रम थोडा तरी वाव देईल ही माझी आशा विफल झाली ! वेगाने वाहत येणारा पाण्याचा लोंढा एखाद्या उंच बांधाशीं येऊन कांही वेळ जरी थबकून राहिला, तरी मागून नेट झाला म्हणजे तो आपणासाठी वेगळा मार्ग करून त्या वाटेने वाहूं लागतो. त्याप्रमाणे माझ्या मनोवृत्तींची स्थिति होऊन त्या वेगळा मार्ग शोधूं लागल्या.

कुमारिका व सुवासिनी यांच्या शिक्षणासाठी आश्रम आणखी कांही एक करूं इच्छित नाही, ही गोष्ट ठरल्यानंतर मी मोठ्या अडचणींत पडलों. आश्रमासारखी जेथली राहणी आहे व जेथे बेताच्या खर्चांत शिक्षण होऊं शकेल, अशा शाळेंत आपल्या मुलींना शिक्षण देण्याची इच्छा लोकांमध्ये वाढत्या प्रमाणावर दिसून येत असतां तिचा फायदा घेतां येऊं नये, या गोष्टीचें मला अतिशय वाईट वाटे. सामान्यतः स्त्री-

शिक्षणासंबंधानें व कुमारिकांच्या लग्नाची वयोमर्यादा वाढविण्यासंबंधानें माझ्या मनोवृत्ति दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रबल होत चालल्या होत्या.

कांही कुमारिकांना चांगलें शिक्षण मिळून प्रौढ वयांत त्यांचे विवाह झाल्याचीं उदाहरणें समाजांत घडवून आणावीं, ह्यासाठी ब्रह्मचर्य फंड काढण्याचें मीं ठरविलें. हा हेतु एका सुशिक्षित सधन गृहस्थाला पसंत पडून त्याने ब्रह्मचर्यफंडाला दरमहा २५ रुपयेप्रमाणे मदत देण्याचें कबूल करून ती मदत त्याने सातआठ वर्षे दिली.

वीस वर्षांचें वय होईपर्यंत मुलीचें लग्न करणार नाही, व मुलीचें शिक्षण आमच्या देखरेखीखाली चालवीन, असें गरीब मुलीच्या पालकाने कबूल करावयाचें, व आम्हीं सोळासतरा वर्षांचें वय होईपर्यंत मुलीचें शिक्षण चालवून, पुढे ती होतकरू दिसली व आणखी शिकण्याची तिला हौस असली, तर तिला अधिक शिकूं द्यावयाचें, नाही तर तिला लग्नाची परवानगी द्यावयाची, असें धोरण आखलें. आश्रमाच्या संस्थेचें बरेंचसें ओझें शिरावर असतां दुसऱ्या संस्थेचें ओझें अंगावर घेणें सोपें काम नव्हतें. बरें तयार झालेल्या लोकमताचा फायदा न घेणें म्हणजे पुढे पाऊल टाकण्याला प्राप्त झालेली उत्कृष्ट संधि घालवणें होय, असें मला वारंवार वाटे. अशा विचारांच्या व मनोवृत्तींच्या झटापटींत कांही काळ जाऊन अखेरीला, काय होईल तें होवो, या कामीं उडी घ्यावयाची, असा मनाचा धडा केला आणि केवळ स्वतःच्या जबाबदारीवर तारीख ४ मार्च १९०७ रोजीं रंगपंचमीच्या दिवशीं, लकडी पुलाजवळच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या ताब्यांतील जुन्या व पडक्या पण प्रशस्त वाड्यांत सहा विद्यार्थिनींनिशीं महिला-विद्यालयाला सुरुवात केली.

अशा रीतीने महिलाविद्यालयाची सुरुवात होऊन त्याची वाढ होऊं लागली. आरंभीं विद्यालयाची वेगळी शाळा केली, व माझे लहानपणचे गुरुजी श्रीयुत वि. ल. सोमण यांनी शिक्षकाचें काम पत्करलें. हे विद्या-

लयांतील मुलींना इंग्रजीवाचून इतर विषय शिकवीत व इंग्रजी मी शिकवीत असें. घरांतील व्यवस्था माझ्या पहिल्या मेहुणीवर सोपविली. आता आश्रमाला सुरळीत मार्ग लागला होता आणि विद्यालयाला तिच्या निरपेक्ष श्रमांची फार जरूर होती. पहिलीं दोन वर्षें विद्यालयांत काम करून ती परत आश्रमांत आली. तिचीं शेवटलीं दोनतीन वर्षें प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यांतच गेलीं व अखेर आश्रमांतच तिचा अंत झाला.

पहिल्याच वर्षीं विद्यालयांत चौदा मुली झाल्या व लवकरच मुली थोड्या आणि त्या मानाने वर्ग फार अशी स्थिति झाली. विद्यालय पुण्यांत असेल तोपर्यंत त्याची विशेष वाढ होणें शक्य नाही, हें मला दिसत होतें. संधि सापडेल तेव्हा विद्यालय आश्रमाशेजारी न्यावें असा माझा निश्चय झाला होता. तेव्हा पुण्यांत महिलाविद्यालयाची शाळा न ठेवतां फक्त बोर्डिंग ठेवावें व मुलींना शिक्षणासाठी न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये पाठवावें असा क्रम सुरू झाला. मी तेथेच शिक्षकाचें काम करीत असल्याने त्यांच्या अभ्यासावर सहज देखरेख करतां आली. न्यू इंग्लिश स्कुलांत मुली पाठविण्याची सुरुवात १९०८ सालीं केली. त्या वर्षीं ५–६ मुली होत्या. ही संख्या वाढत वाढत ४–५ वर्षांत वीसपर्यंत गेली. शाळेमध्ये मुलींना बसण्यासाठी एक स्वतंत्र खोली दिल्यामुळे त्यांची सोय नीट लागली होती. हा पुण्यांतील सहजी जमून आलेला सहशिक्षणाचा पहिलाच प्रयोग एकंदरीत यशस्वी झाला.

महिलाविद्यालयाचें पाऊल हळूहळू पुढे पडत चाललें. विद्यालयाची जागा अगदी भरून जाऊन आणखी मुली घेण्याचा सोय नाहीशी झाली. यामुळे विद्यालयाची वाढ थबकून राहिल्यासारखें झालें. विद्यालय शहरापासून दूर नेण्याच्या कल्पनेचा जम लवकर बसेना. एक गोष्ट मात्र अत्यंत उत्साहजनक घडली. निष्काम--कर्म--मठाच्या कल्पनेला १९१० च्या अखेर मूर्त स्वरूप येऊन चार वर्षें महिलाविद्यालयाची जबाबदारी जी एकट्या मजवर होती, ती आता निष्काम—कर्म—मठाने आपणाकडे घेतली. महिलाविद्यालयाच्या पुढील प्रगतींत निष्काम—

कर्म-मठाच्या दोघां सेवक मित्रांकडून मोठें साहाय्य झालें. हे दोघे गृहस्थ म्हणजे महादेव केशव गाडगीळ व बाळाजी विनायक कौलगेकर हे होत.

१९११ च्या मार्च महिन्यांत आश्रमाशेजारची सुमारें पांच एकर जमीन विकत मिळण्याचा सुयोग आला, व भारी किंमत पडली तरी ती दऊन जमिनीचीं खरेदीपत्रकें केलीं. जमीन हातीं आल्याबरोबर गाडगीळ, कौलगेकर व मी या त्रिवर्गाला अतिशय आनंद झाला व आम्ही या जमिनीवर इमारत बांधण्याच्या उद्योगाला लागलों. कोणीं कर्ज दिल्यास ठीक, नाही तर डिबेंचरें काढून रक्कम उभी करावी, असा आमचा विचार होता, आणि त्याप्रमाणे आमचे प्रयत्न चाललेहि होते. इतक्यांत आमची काळजी दूर करणारी अनपेक्षित मदत आम्हांला मिळाली. वाडिया-धर्म-फंडांतून झालेल्या आठ हजारांच्या मदतीने आम्हांला मोठी उमेद आली. नंतर गाडगीळ व कौलगेकर ह्यांच्या खटपटीनेहि बरीच मदत मिळाली आणि इमारतीचें काम सुरू झालें.

आश्रमाशेजारी महिलाविद्यालय नेण्याला आम्हीं इमारत पुरी होण्याची वाट पाहिली नाही. इमारतीचें काम नुकतेंच सुरू झालें होतें, इतक्यांत पुण्यांत प्लेग आला, तेव्हा विद्यालय दुसऱ्या ठिकाणीं न नेतां विद्यालयाच्या जागेंत नवीन इमारतीशेजारी झोपड्या बांधून त्यांत आणलें. तेव्हापासून म्हणजे १९११ च्या डिसेंबर महिन्यापासूनच विद्यालयाची लहानशी शाळा सुरू केली आणि महिलाविद्यालय हें केवळ बोर्डिंग बनलें होतें, तें त्याचें स्वरूप जाऊन त्याला बोर्डिंग शाळेचें स्वरूप आलें, व अशा तऱ्हेने महिलाविद्यालय हें नांव सार्थ झालें.

विद्यालयाचें रोप आश्रमाशेजारच्या उघड्या जागेंत आणून लावल्याबरोबर तें झपाट्याने वाढीला लागलें. अनाथबालिकाश्रमाच्या प्रगतींत लोकमताचा थोडासा तरी विरोध ही एक अडचण होती; तशी विद्यालयाच्या प्रगतीच्या कामीं नव्हती. द्रव्याची अडचण हा कोणत्याही कामांत असतेच. पण संस्था उपयुक्त ठरली म्हणजे ती बहुधा नाहीशी

होते. अर्थात् कसून प्रयत्न केल्यावाचून हें घडत नाही. १९१३ च्या नोव्हेंबरपर्यंत विद्यालयाची वेगळी शाळा आश्रमाशेजारी होती. नंतर आश्रमाने विद्यालयाच्या मुली आपल्या शाळेंत घेण्याबद्दल परवानगी दिली. त्यावेळीं विद्यालयांत ९१ मुली होत्या.

प्रकरण अठरावें

निष्काम-कर्म-मठ

ही माझ्या विचारांतील व कार्यक्रमांतील उत्क्रान्तीची पुढली पायरी होय. आपल्या राष्ट्राच्या उद्धाराचें अत्यंत कठिण काम तडीला नेण्यास स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वावर काम करणारे पुरुषांचे व स्त्रियांचे संघ शेकडो किंबहुना हजारो निर्माण झाले पाहिजेत असें मला पुष्कळ वर्षे वाटत होतें. त्यावेळीं तर तो माझ्या श्रद्धेचा एक विषय होऊन बसला होता. या तत्त्वावर काम करणाऱ्या स्त्रियांचा एक संघ निर्माण करावा, ही कल्पना अनिश्चित स्वरूपानें फार वर्षे माझ्या मनांत घोळत होती.

करवेल तेवढा स्वार्थत्याग हें मठाच्या कल्पनेचें मुख्य अंग होतें. या कल्पनेला अनुसरूनच आश्रमाच्या लाइफमेंबर स्त्रियांचें वेतन निर्वाहाला अवश्य तेवढेंच ठरविलें होतें, व लाइफमेंबरांची घटना मठ या नांवानें नव्हे, पण त्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या तत्त्वांवर व्हावी, अशी माझी इच्छा होती. पुण्यांतल्या व इतर अनेक संस्थांविषयीं विचार मनांत आला म्हणजे ही इच्छा अधिकाधिक दृढ होत जाई. कोणत्याहि संस्थेची वाढ पूर्ण होऊन ती नीटपणें चालण्यास अत्यावश्यक गोष्ट म्हटली म्हणजे ज्या पवित्र हेतूनें व उत्साहानें ती संस्था काढण्यांत आली असेल, तो हेतु व तो उत्साह पूर्णपणें मनांत बिंबून काम करणाऱ्या मनुष्यांची परंपरा उत्पन्न झाली पाहिजे. संस्थेच्या कार्यासाठीं देह झिजवणें हेंच आपलें अंतिम ध्येय, हेंच आपल्या जन्माचें सार्थक्य, ही भावना हाडींमाशीं खिळली पाहिजे. नामदार प्रो. गोखले यांची सर्व्हंट्स ऑफ् इंडिया सोसा-यटी, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, झनाना मिशन, पंचहौद मिशन, माझ्या डोळ्यांपुढें असणारें मुंबईचें कॅथीड्रल गर्ल्स् स्कूल या संस्थांकडे पाहिलें, म्हणजे तेव्हाच दिसून येई कीं, धार्मिक कार्यात मनुष्यांची जी कळकळ दिसून येते, तसल्या कळकळीनें प्रेरित झालेल्या कार्यकारी

मनुष्यांचा संघ प्रत्येकीच्या पाठीशीं आहे. त्या संस्थांचें कार्य साधणें हें अत्यंत पवित्र कर्तव्य होय, असें त्या मनुष्यांना वाटत आहे, आणि म्हणूनच त्या संस्था लोकादराला पात्र झाल्या आहेत, व त्यांना हें स्वरूप आलें आहे. अशा संस्थांच्या कामीं देखील इतर व्यावहारिक कार्याप्रमाणेच द्रव्यबलाची जरूर आहे, ही गोष्ट खरी; पण द्रव्यबल त्या संस्थांचें केवळ जडशरीर होय. त्यांचें खरें जीवित त्यांच्या पाठीशीं असणाऱ्या कार्यकारी मनुष्यांमध्ये असतें. दुर्दैवाने अशा कार्यकारी मनुष्यांची आपल्या समाजांत मोठी उणीव आहे. स्त्रियांच्या उन्नतीचें कार्य प्रचंड आहे; त्याच्या शाखाहि अनेक आहेत. हल्लींच्या संस्था शंभरपटीने वाढल्या, तरी त्या या कार्याला पुऱ्या पडावयाच्या नाहीत. पैशाने संस्था अस्तित्वांत येऊं शकतील, पण त्या योग्य प्रकारें चालविण्याला उच्च मनोवृत्तींचीं मनुष्यें पाहिजेत.

याकरिता, पैशासाठी नव्हे, पण कार्यासाठी काम करणाऱ्या स्त्रियांचा संघ उत्पन्न झाला पाहिजे. मनुष्यजातीची सेवा परमेश्वराला प्रिय आहे, हा एक परमेश्वरप्राप्तीचा, अध्यात्मिक साधनाचा, मुक्तीचा मार्ग आहे, ही कल्पना आज तरी आम्हांला परकी वाटते; निदान ती आमच्या अंगीं बाणावी तशी बाणलेली नाही. ही कल्पना आमच्या हाडींमाशीं खिळली पाहिजे. निष्काम–कर्म–मठाचा मुख्य हेतु हिंदी स्त्रीसमाजाची सेवा करणें, शक्य असल्यास स्वतःच्या हिंमतीवर स्त्रीसमाजाच्या उपयोगीं पडणाऱ्या संस्था चालविणें हा होता. ‘ मठ ’ शब्दाने बराच गैरसमज होण्याचा संभव आहे, व तसा तो झालेलाहि होता.या शब्दाने ध्वनित होणाऱ्या मनःशुद्धि, वैराग्य, निःस्वार्थता वगैरे पौर्वात्यांच्या कल्पना व ‘ मिशन ’ या पाश्चात्य शब्दाने ध्वनित होणाऱ्या शिक्षण, लोकसेवा इत्यादि उपयुक्त कार्यांच्या कल्पना यांच्या समुच्चयाचा निर्देश होण्यासाठी आम्हीं हें नांव योजलें. मठाला संघटित स्वरूप येण्यापूर्वी त्या विषयीच्या माझ्या कल्पनेचें एक टिपण मला मिळालें. त्यावर तारीख नाही. तें येणेप्रमाणेः—

" निष्काम-कर्म-मठ

" कर्म या शब्दाने या ठिकाणीं वर्णाश्रमधर्मांचीं कर्में समजावयाचीं नव्हत. ' मी, माझी बायको, माझीं मुलें ' या कल्पना ज्यांत विसरून जातील, अशा प्रकारचीं परोपकाराचीं—समजोन्नतीचीं कर्में.

" 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' ही आमची श्रद्धा. समाजोन्नतीच्या निःस्वार्थ कर्मांनीच मनुष्याला जीवन्मुक्त होतां येईल, हा आमचा दृढविश्वास. या मठाचे सेवक व सेविका होण्यास कांही खडतर व्रतें आचरलीं पाहिजेत. या व्रतांचा अंगीकार करण्याइतकें मनोधैर्य ज्यांच्या अंगीं असेल, त्यांच्या हातींच मठाचें चालकत्व नेहमी राहिलें पाहिजे. ही एक प्रकारची तपश्चर्या आहे, अशी भावना करूनच या खडतर व्रतांचा अंगीकार व्हावयास पाहिजे आहे. मठाच्या अंगीं प्रचंड सामर्थ्य उत्पन्न झालें पाहिजे. हें खडतर तपश्चर्येवाचून कसें होणार व असें सामर्थ्य उत्पन्न झाल्यावाचून मठ समाजकार्य तें काय करणार ?

" तेव्हा मठाचें अंतःशरीर (मठाचा केवळ आत्मा) ज्या द्रव्याचें बनणार, तें द्रव्य—अर्थात् तीं मनुष्यें—स्वार्थत्यागाच्या भट्टींतून तावूनसुलाखून निघालीं पाहिजेत. त्यांमधलें हीण जळून गेलें पाहिजे. निदान पुनः पुनः आच देऊन तें नाहीसें करण्याचा यत्न झाला पाहिजे. जीवन्मुक्ति साधणें—जड देहांत राहून कडकडीत वैराग्य व मनोजय यांची प्राप्ति करून घेणें—हें अत्यंत कठिण काम आहे. तें साधण्याचा यत्न करण्याची ज्यांची तयारी असेल—पुनः पुनः आच लावून घेण्यास ज्यांची हरकत नसेल—तींच मनुष्यें मठाचे सेवकसेविका होण्यास योग्य समजावयाचीं. कित्येक खडतर व्रतांचें आचरण करावें लागेल, हें लक्षांत ठेवूनच त्यांनी मठाची दीक्षा घ्यावी. अशीं माणसें थोडींच मिळणार, व मिळाल्यानंतरहि त्यांतलीं कांही गळून जाणार.

" इतकी मनाची तयारी ज्यांची नसेल, त्यांच्यासाठी दुसरी पायरी करावयाची आहे. या पायरीवर येऊन येथे स्थिर झाल्यावर त्यांनी

वरच्या पायरीवर जाण्याचा प्रयत्न करावा. या पायरीवरील मनुष्यांनी देखील बराच स्वार्थत्याग केला पाहिजे. तथापि त्यांच्यासंबंधाचे नियम वरच्या वर्गाइतके कडक असणार नाहीत."

जोपर्यंत सर्व व्यवहार मानसिक सृष्टींतच चालले होते, तोपर्यंत या कल्पनेच्या उड्डाणाला कोणताहि प्रतिबंध झाला नाही, परंतु जडसृष्टींत वावरूं लागल्यानंतर खडतर तपश्चर्या बाजूला राहून वर निदर्शित केलेल्या दुसऱ्या वर्गाशीं जुळेल असेंच मठाचें धोरण ठेवण्यांत आलें. आडांतच नाही, तें पोहऱ्यांत कोठून येणार !

मठाच्या कल्पनेचें बरेच दिवस चिंतन झाल्यानंतर त्याला मूर्त स्वरूप देण्याच्या यत्नाला मी लागलों. या तत्त्वांनी प्रेरित झालेली मंडळी मिळाल्यावाचून आश्रम व विद्यालय या संस्था दीर्घायुषी होणें शक्य नाही, असें मला वाटूं लागलें.

आरंभीं ज्यांच्या मनोभूमिकांत मीं या विचारांचें बीजारोपण केलें, तीं सर्व मंडळी विद्यार्थिदशेंतील होती, ह्यामुळे प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवात करणें शक्य नव्हतें. पण पुढे कौलगेकर व गाडगीळ हे उभयता सपत्नीक येऊन मिळण्याला तयार झाल्यामुळे मठाला लवकरच दृश्यस्वरूप देतां आलें. तारीख ६ डिसेंबर १९१० रोजीं मठाच्या सर्व सेवकसेविकांची सभा महिलाविद्यालयांत होऊन मठाचे नियम वगैरे ठरले. आम्ही वेडीं-वाकडीं व लहानमोठीं मिळून बाराचौदा माणसें होतों. पैकी पुरुष चार असून बाकीच्या स्त्रिया होत्या. चौघांपैकी तिघांचा उल्लेख झालाच आहे. आणि चवथे गृहस्थ नारायण महादेव आठवले, यांच्या आशेवर मी मठाच्या कामीं पुढे सरसावलों. अनाथबालिकाश्रमाच्या कामावरून महाराष्ट्रियांना परिचित झालेल्या श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांचे हे चिरंजीव होत. हे वयाच्या आठव्या वर्षापासून पार्वतीबाईच्या व माझ्या सहवासांत असून आश्रमाशीं आणि विद्यालयाशीं यांचा लहानपणापासूनच संबंध जडला.

मठाच्या सेवकसेविकांनी पुढील व्रतांचें पालन करण्याविषयी प्रतिज्ञा केली पाहिजे, असें आम्हीं ठरलें.

(अ) मीं आपलें जीवित आजपासून संस्थेच्या कार्यासाठी पूर्णपणे अर्पण केलें आहे.

(ब) माझें सर्व सामर्थ्य मी संस्थेच्या कार्याकिडे खर्च करीन व संस्थेचें कार्य करीत असतां खासगी फायदा करून घेण्याची इच्छा धरणार नाही.

(क) संस्थेच्या नियमांप्रमाणे जें ठरेल तें मी निमूटपणें मान्य करीन.

(ड) मजकरिता व मजवर अवलंबून राहणाऱ्या मनुष्यांकरिता जी व्यवस्था संस्था बहुमताने करील तींत मी संतुष्ट राहीन.

(ई) माझें खाजगी वर्तन मी शुद्ध ठेवीन.

(फ) माझी राहणी व पोषाख हीं मी साधी ठेवीन.

(ग) मी इतरांच्या धार्मिक समजुतींबद्दल उदार मन करीन व इतरांच्या धार्मिक समजुतीस धक्का बसेल असें वर्तन मी करणार नाही.

(ह) मी कोणाचाहि द्वेष करणार नाही.

मठाच्या सेवकसेविकांनी प्रसंग पडला असतां धान्यभिक्षेवर आपला चारितार्थ चालवून लोकसेवा करण्याला तयार असलें पाहिजे अशा कल्पनेने मठाच्या चालकांनी आठवड्यांतून एकदा धान्यभिक्षा मागावी, असा उपक्रम सुरू केला. ‘ भिक्षापात्र अवलंबणें । जळो जिणें लाजिरवाणें ॥ ’ ही तुकारामबुवांची उक्ति स्वार्थासाठी भिक्षा मागणारास लागू आहे. परंतु लोककार्याला वाहिलेल्या माणसांनी यासंबंधाची आपली लाज काढून टाकिली पाहिजे, या उद्देशाने व मठाला आणि विद्यालयाला कांही मदत व्हावी म्हणून वर्षप्रतिपदेच्या मुहूर्ताने या कामाचा पहिला धडा घेण्यांत आला. जसे विद्यार्थ्यांना वार देतात, तसा आठवड्यांतून एका वाराचा शिधा द्यावा, व ज्यांना तेवढें सामर्थ्य नसेल त्यांनी शक्त्यनुसार मूठपसा दाणे द्यावे, अशी विनंति करण्यांत आली, व ती पुष्कळ-

जणांनी मान्य केली. हें काम सहा महिने चांगल्या रीतीने चाललें व सुमारें ६ पल्ले तांदूळ व ६ पल्ले इतर धान्य जमलें. या सर्व धान्याचा उपयोग सेविकसेविकांच्या व विद्यार्थिनींच्या अन्नासाठी करण्यांत आला. पुढे प्लेग सुरू झाला, आणि धान्याचे वार कबूल केलेल्या बऱ्याच मंडळींनी द्रव्याच्या रूपाने मासिक वर्गणी देण्याचें कबूल केलें, त्यामुळे हें काम बंद पडलें. वारांच्या रूपाने विद्यार्थिनींसाठी धान्य जमविण्याचें काम यानंतर मठाच्या सेविकांनी केलें नाही. परंतु माझी पत्नी आनंदीबाई हिने तें आणखी दोन वर्षे चालविलें.

या मठासाठी लहानशा फंडाची तरतूद करावी म्हणून मला एक कल्पना सुचली. माझ्या कल्पना केव्हा केव्हा मुलांप्रमाणे क्षुल्लक गोष्टींना विशेष महत्त्व देणाऱ्या असतात. जेथे प्रचंड फंड लागावयाचा, तेथे पैशाने आणि अर्ध्या पैशाने काय होणार ? परंतु कधीकधी माझें लक्ष अशा बारीक गोष्टींकडे जातें. त्यावेळीं पोस्टाच्या तिकिटांच्या विक्रीवर रुपयाला एक पैसाप्रमाणे कमिशन मिळत असे, त्या कमिशनचा उपयोग लहानसा फंड जमविण्याच्या कामीं करावा, असें माझ्या मनांत आलें. याला मीं पैसाफंड असें नांव दिलें होतें. तिकिटें खपविण्यासाठी मी व माझा एक मित्र खटपट करीत असूं. त्या वेळीं एक आण्याचीं पावतीचीं तिकिटें वेगळीं असत. तीं पोस्टखात्यामार्फताहि विकीत असत. या तिकिटांवर रुपयाला एक आणा कमिशन मिळे. वर उल्लेख केलेले माझे मित्र आपल्या ऑफिसांत लागणारीं तिकिटें दरमहा मजकडून नेत. ज्ञानप्रकाशच्या मॅनेजरांना रुपयाच्या तिकिटामागे अर्धा पैसा देण्याचें कबूल करून अर्धा पैसा मी या फंडाकडे ठेवीं. अशा रीतीने हिंगण्याच्या पोस्टऑफिसांतून तिकिटें मागवून क्रम चालला होता, तो तिकिटांचें कमिशन बंद झालें तेव्हा थांबला. या कमिशनचा वेगळा जमाखर्च ता. १ जानेवारी १९०७ पासून ठेवला होता. या फंडाचे एकंदर ६५ रुपये जमले ते मठाकडे जमा झाले.

सद्भावाने हातीं घेतलेल्या कार्याला सद्बुद्धीने प्रेरित झालेल्या कांही मंडळीकडूनहि विरोध यावा, असा निसर्गाचा क्रमच दिसतो. किंबहुना अशा कार्यामध्ये त्यांच्यांत जीवनसामर्थ्य असेल, तर जोरदारपणा उत्पन्न व्हावयाला गैरसमज आणि विरोध हे कारणभूत होत असतात.आश्रमाच्या पुरस्कर्त्या व कार्यकारी मनुष्यांपैकी बहुतेकांच्या मनोवृत्ति मठाविषयी अत्यंत साशंक अथवा विरोधयुक्त अशा होत्या. मला आता चळ लागला आहे, व मी कांही तरी करीत सुटलों आहे, असें या वेळीं कित्येकांना वाटलें.दुसऱ्या कित्येकांना आमचा हा सर्व पोरखेळ वाटला, व भातुकलीच्या खेळाप्रमाणे हा खेळ लवकरच आटपेल, अशी त्यांची समजूत होऊन त्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलें. परंतु ही संस्था जसजशी वाढूं लागली, तसतशी त्यांची विरोधी मनःप्रवृत्ति बळावत चालली.

वास्तविक मठ ही संस्था 'सर्व्हंट्स् ऑफ् इंडिया सोसायटी' अगर एखादें मिशन यांहून यत्किंचित्हि भिन्न नव्हती. सेवकसेविकांनी अंगीकारावयाचीं व्रतें अक्षरशः सर्व्हंट्स् आफ् इंडिया सोसायटीच्या नियमांतून घेतलीं होतीं. त्या सोसायटीचें ध्येय वेगळें व मठाचें ध्येय वेगळें, येवढाच काय तो फरक होता. आश्रम आणि विद्यालय या संस्था जशा अनुकरणीय होत होत्या, त्याचप्रमाणे मठ ही संस्था अनुकरणीय करून दाखविण्याची मला उमेद होती.

सुदैवाने उभयपक्षीं मनःस्थिति बदलण्याला लवकरच आरंभ झाला आणि हळूहळू सर्व संस्थांच्या हिताकडे दृष्टि जाऊन त्यांच्या एकीकरणाचे विचार सर्वांच्या मनांत येऊं लागले व या सुविचारांचा परिणाम लवकरच घडून आला.

प्रकरण एकोणिसावें

त्रिवेणीसंगम

पुढे एका प्रकरणांत सांगितलेल्या माझ्या एका स्वभावदोषामुळे आश्रमाच्या नियामक मंडळीची समजूत न घालतां आल्याकारणाने महिलाविद्यालयाची वेगळी संस्था काढणें मला भाग पडलें व दोन्ही संस्था चालविण्यासाठी मंडळी तयार व्हावी म्हणून निष्काम–कर्म–मठ ही निराळी संस्था काढणेंहि क्रमप्राप्तच झालें. अशा रीतीने एका बाजूला आश्रम व दुसऱ्या बाजूला विद्यालय आणि मठ अशा एकमेकांपासून भिन्न दोन व्यवस्था झाल्या. आश्रमाचा बहुतेक कारभार जरी व्यवस्थापक मंडळीच्या अनुमतीने चालत होता तरी संस्थेची मुख्य जबाबदारी मजवरच होती. विद्यालय व मठ यांची जबाबदारी आरंभीं सर्व मजवर होती. पुढे मठाला व्यवस्थित स्वरूप आल्यावर या संस्थांचें काम सेवक–सेविकांच्या अनुमतीने चालवूं लागलों. तरी जबाबदारीचा मुख्य भाग मजवरच होता.

एका वेळीं एका बाजूला आश्रम आणि दुसऱ्या बाजूला विद्यालय व मठ यांच्या परस्परसंबंधांत अतिशय ताण उत्पन्न झालेला होता व सभोवतालचें वातावरण सुमारें दोन वर्षें फार क्षुब्ध स्थितीत होतें. आश्रम, विद्यालय व मठ या संस्थांचें एकीकरण व्हावें, असें जरी मला वाटत होतें, तरी तें लवकर घडून येणें शक्य नव्हतें. धातूचे तुकडे सांधावयाचे झाल्यास त्यांना पूर्वी चांगली आच मिळून ते मऊ व्हावे लागतात. हे एकाच डोंगरांतून निघालेले प्रवाह भिन्न मार्गांनी बराच वेळ वाहून मगच त्यांचा संगम होणें क्रमप्राप्त झालें. या नव्या संस्थांमध्येहि नैसर्गिक तेज असून त्या आपापल्यापरी थोडें तरी कार्य करणार, हें आश्रमाच्या नियामकवर्गाला दिसूं लागलें, तेव्हाच हें ऐक्य शक्य झालें.

अशी खात्री होण्याला मध्यंतरी कांही काळ जाणें भागच होतें. इतक्या निकट असणाऱ्या या संस्थांचें ऐक्य झाल्यावाचून दुसरी गति नव्हती, ही एक गोष्ट, व त्यांचा एकजीव झाल्याने एक मोठी उपयुक्त संघटना होण्याचा पुष्कळसा संभव दिसूं लागला, ही दुसरी गोष्ट. यांचा परिणाम जबाबदार मनुष्यांच्या मनांवर घडल्यामुळे कार्यसिद्धि होण्याला विलंब लागला नाही. दोन्ही पक्षांनी मोठें मन करून आपापल्या बाजूनें जरूर तितकी माघार घेऊन गुण्यागोविंदानें तडजोड घडवून आणली, ही त्यांतल्यात्यांत मोठ्या आनंदाची गोष्ट झाली. आश्रमाच्या मंडळीची कायदेशीर घटना झालेलीच होती, तींत जरूर तो फेरबदल करून त्या संस्थेंतच विद्यालय व मठ यांचा अंतर्भाव करण्यांत आला, व या संस्थांची सर्व जबाबदारी त्या मंडळीनें आपल्या अंगावर घेतली. संस्थेची आजन्म-सेवा करणारांचें कार्यकारी-मंडळ शाळेंतील शिस्तीचे व अभ्यासक्रमाचे वगैरे नियम घालून देण्यासाठी नियामक-मंडळ, संस्थेच्या सर्व कामांचें नियमन करणारी व्यवस्थापक मंडळी आणि तिला निवडून देणारी व संस्थेचे मुख्य नियम वगैरे करणारी, द्रव्यानें मदत करणाऱ्या सभासदांची व संस्थेच्या आजन्म-सेवकांची मिळून सभा, इतक्या सर्वांची ही नवीन संस्था बनली आहे. आता ही संस्था केवळ विधवांच्याच शिक्षणाचा प्रश्न हातीं न घेतां सामान्यतः स्त्रीशिक्षणाच्या प्रश्नाकडे लक्ष देते. विधवांचें शिक्षण हें कार्य-क्रमांतील एक प्रमुख अंग होऊन राहिलें आहे, हें सांगावयाला नकोच.

आश्रम व महिलाविद्यालय ह्या दोहोंच्या संयोगानें बनलेल्या हाय-स्कुलाला 'महिलाश्रम' असें अन्वर्थक व पूर्वेतिहाससूचक नांव देण्यांत आलें आहे. या त्रिवेणीसंगमानें बनलेल्या तीर्थाचें माहात्म्य वाढून त्यांत मज्जन करून किती तरी भारतकन्या स्वतःच्या व मातृभूमीच्या उद्धाराला साहाय्यभूत होत आहेत.

अगदी एखादें क्षुल्लक काम असलें तरी शेकडों लोकांचा हातभार लागला तरच तें तडीला जातें. तेव्हा आश्रमासारख्या संस्थांना हजारों

मनुष्यांच्या अप्रत्यक्ष मदतीची अपेक्षा असावी, हें साहजिकच आहे. अशा रीतीची मदत आजपर्यंत लोकांकडून झाली, म्हणूनच आश्रमाला आज हें स्वरूप प्राप्त झालें आहे व त्याची पुढील जीवयात्राहि या मदतीवरच अवलंबून आहे.

आश्रमांतील मुलींची संख्या जसजशी वाढत गेली, तसतसे इमारतींचे नवीननवीन भाग जोडावे लागले. पैशाची अडचण बहुधा असेच; पण ती कशी ना कशी तरी दूर होई. इमारतीला थोडा तरी जोड लागला नाही अशीं सारखीं दोनतीन वर्षें कधी गेलीं नाहींत. ज्या हिंगण्याच्या माळावर पूर्वी एकहि मनुष्य नव्हतें, तेथे आता एक लहानशी वसाहत झाली आहे, व विद्यार्थिनी, संस्थांतील कामगार आणि त्यांचीं कुटुंबें मिळून एकंदर तीनशे मनुष्यें या ठिकाणीं राहत आहेत.

आश्रमाचा फायदा घेण्यासाठी विद्यार्थिनी फार दूरदूरच्या ठिकाणांहून येतात. महाराष्ट्राच्या सर्व भागांतून तर त्या येतातच; पण वऱ्हाड, मध्यप्रांत, मध्यहिंदुस्तान, गुजरात वगैरे ज्या ज्या भागांत महाराष्ट्र भाषा बोलणाऱ्या लोकांची वस्ती आहे, त्या त्या भागांतूनहि मुली येतात. ज्यांची स्वभाषा मराठी नसते अशाहि कित्येक विद्यार्थिनी ठिकठिकाणांहून आश्रमांत येतात.

आता ह्या संस्थेचा विस्तार बराच झाला असून एकंदर १७ आजन्मसेवकांनी स्वतःला संस्थेच्या 'कार्याला वाहून घेतलें आहे. यांपैकी ९ स्त्रिया असून त्या निरनिराळ्या ठिकाणीं स्त्री-शिक्षणाचा फैलाव करण्याकरिता झटत आहेत. प्रत्यक्ष हिंगणे येथील संस्थांत सध्या ५ वर्षांवरील कोणच्याही मुलीस—मग ती विधवा, कुमारिका अगर सुवासिनी असो—प्रवेश मिळूं शकतो व त्यांच्या राहण्याची आणि शिक्षणाची सोय होते. सुमारें ५० पर्यंत विधवांस व कांही इतर मुलींसही फुकट अथवा बऱ्याचशा सवलतीने घेण्यांत येतें. हल्लीं हिंगण्याला ५ वर्षांवरील लहान मुलींकरिता स्वतंत्र वसतिगृह व प्राथमिक शाळा, इतर मुलींकरिता दोन वसतिगृहें, मोठ्या मुलींकरिता प्राथमिक शाळेचे वेगळे वर्ग, आजूबाजूच्या शेतक-

ज्यांच्या व इतर मुलांकरिता खालचे वर्ग, भारतवर्षीय महिला विद्यापीठाला जोडलेलें महिलाश्रम हायस्कूल व प्राथमिक शाळांकरिता स्त्रीशिक्षक तयार करणारी अध्यापिकाशाळा (ट्रेनिंग कॉलेज) इतकीं निरनिराळीं खातीं असून जवळ जवळ २०० विद्यार्थिनी शिकत असतात. संस्थे-जवळ सुमारें १॥ लाख रुपयांच्या इमारतींखेरीज, विमा—पेन्शन फंड, कायम स्वरूपाचे निधि व लोकांनी ठेवलेल्या कायम ठेवी वगैरे मिळून दोन लाख रुपयांवर शिल्लक असून संस्थेला आता चांगलें स्थायिक स्वरूप आलें आहे.

प्रकरण विसावें

महिला-विद्यापीठ

माझ्या विचारांच्या आणि तद्नुरूप कार्यांच्या उत्क्रान्तींतील महिला विद्यापीठ ही शेवटची पायरी होय. " हिंगण्याच्या संस्थांतून जर महाराष्ट्रासाठी स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी उत्क्रांत होईल तर मोठी बहार उडेल " असे विचार अठरा वर्षांपूर्वी माझ्या मनांत घोळूं लागले होते. ह्या अमूर्त सृष्टींतील विचारांना मूर्त स्वरूप येऊन केवळ महाराष्ट्रासाठच्चि नव्हे पण ज्याचा उपयोग महाराष्ट्राबाहेरील प्रांतांनाही होऊं शकेल—व थोड्याशा प्रमाणाने आजही होत आहे; अशा प्रकारचें विद्यापीठ स्थापन होऊन त्याची जन्मापासूनची हकीकत सांगण्याचा सुयोग प्राप्त झाला आहे.

माझ्या आयुष्यांत कांही अकल्पित योग आलेले आहेत व त्यांमुळे माझ्या कार्याला एकदम निराळी दिशा लागलेली आहे. १९१५ च्या ऑगस्ट महिन्याच्या सुमारास एके दिवशीं मी आश्रमांत काम करीत बसलों असतां त्या दिवसाचें टपाल माझ्या हातीं आलें. त्यांत एक बुकपॅकेट होतें. वेष्टन दूर केल्यावर आंतून 'जपान विमेन्स युनिव्हर्सिटी' च्या म्हणजे जपानी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या माहितीचें छोटेखानी पुस्तक निघालें. त्याचीं पानें चाळून तें टेबलाच्या खणांत ठेवून दिलें व हातांतलें काम पुढे चालू केलें. अनेकांकडचीं पत्रकें अगर पुस्तकें येतात त्यांतलेंच हें एक अशा अस्पष्ट विचाराने त्या पुस्तकाकडे मीं विशेष लक्ष दिलें नाही. पुढे तीनचार आठवड्यांनी आणखी एक अकल्पित गोष्ट घडून आली. १९१५ सालच्या अखेरीला राष्ट्रीयसभा मुंबईस भरावयाची होती. त्याचवेळीं राष्ट्रीय सामाजिक परिषद्ही व्हावयाची होती. सदर परिषदेचे सेक्रेटरी न्यायमूर्ति चंदावरकर यांनी त्या परिषदेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयी मला पत्र लिहिलें. ही गोष्ट माझ्या कल्पनेबाहेर होती. कोनाकोपऱ्यांत काम करणाऱ्या मनुष्याला असलें जबाबदारीचें काम सांगण्यांत

येईल असें माझ्या स्वप्नींही आलें नाही. माझ्या आटोक्याबाहेरचें हें काम आहे, हें जाणून मीं तें टाळण्याचा प्रयत्न केला पण अखेर मित्रांच्या आग्रहामुळे मला तें स्वीकारावें लागलें. ह्यानंतर अध्यक्षाच्या भाषणांत आपण काय बोलावें हा विचार मनांत घोळूं लागला. ह्यावेळीं जपानांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची हकीकत देणाऱ्या पुस्तकाची आठवण झाली व तें मीं अथपासून इतिपर्यंत वाचलें आणि कांही एक अवर्णनीय वारें माझ्या शरिरांत व मनांत खेळूं लागलें. जपानी बांधवांनी ज्या मार्गाचा स्वीकार केला त्या मार्गाचा स्वीकार केला तरच आपल्या स्त्रियांमध्ये माध्यमिक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार बऱ्याच वेगाने करतां येईल, असे विचार मनांत घोळूं लागले.

जपानी लोकांच्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या प्रयत्नांत जो भाग मला विशेष आवडला त्यासंबंधाचे उतारे माझ्या सामाजिक परिषदेच्या भाषणांत मीं घेतले होते. ह्या उताऱ्यांतील विचार मला सर्वस्वी मान्य झाले. हे व अशा रीतीचे दुसरे विचार वाचून उद्योगाला प्रवृत्त करणारीं व तो पुढे नेटाने चालविण्याचा उत्साह कायम ठेवण्यास कारण होणारीं जीं माझीं मतें बनलीं, तीं अशीं:—

(१) आपण जबाबदार मानवी व्यक्ति आहों ही भावना व आपल्या सामर्थ्याविषयी आत्मविश्वास ज्याच्या योगाने उत्पन्न होईल असें पुरुषसामान्य शिक्षण स्त्रियांना देणें.

(२) आपल्या देहाचे घटक ज्याप्रमाणे भिन्न भिन्न पेशी, त्याप्रमाणे समाज किंवा राष्ट्ररूप देहाचे घटक जीं कुटुंबें तीं जोमदार व मनोहर बनविणें मुख्यतः कुटुंबांच्या सूत्रधार ज्या स्त्रिया त्यांजवर अवलंबून आहे. कुटुंब ही संस्था डळमळीत होईल अशी प्रवृत्ति स्त्रीवर्गांत उत्पन्न होऊं देणें राष्ट्राला विघातक आहे, तेव्हा कुटुंबें, इंग्रजींत Home ह्या शब्दांत किंवा ‘ गृहिणी गृहमुच्यते ’ या वाक्यांत जो गर्भित अर्थ साठ-

विला आहे, तशीं बनविण्याचें सामर्थ्य ज्या शिक्षणाच्या योगानें स्त्रियांमध्यें उत्पन्न होईल, असें शिक्षण त्यांना देणें.

(३) आपण राष्ट्राच्या घटक आहों, ही भावना ज्या शिक्षणानें उत्पन्न होईल असें शिक्षण स्त्रियांना दिलें पाहिजे. त्याचप्रमाणे मुलांमुलींच्या कोवळ्या अन्तःकरणांत राष्ट्रीय भावनांचें बीज पेरणें, राष्ट्रांतील साधुसंतांविषयी पूज्यबुद्धि व पराक्रमी पुरुष (युद्धांत पराक्रम दाखविणारेच केवळ नव्हत) आणि तेजस्विनी स्त्रिया यांच्याबद्दल आदर उत्पन्न करणें, हें अत्यंत नाजूक व पवित्र कर्तव्य राष्ट्रांतील आयांचें आहे. हें कर्तव्य उत्कृष्ट रीतीनें बजावण्याचें सामर्थ्य ज्या शिक्षणानें अंगीं येईल असें शिक्षण त्यांना देणें.

(४) कांहीं कारणांनीं आपण संसारांत पडूं नये असें ज्या स्त्रियांना वाटत असेल त्यांनी आपापलीं ध्येयें ठरवून तीं ध्येयें साध्य होण्याला ज्या शिक्षणाची जरूर असेल तें शिक्षण त्यांनी अवश्य घ्यावें व आपली कर्तव्याची दिशा ठरवावी. अशा स्त्रियांचा लहानसा वर्गहि राष्ट्राच्या स्थैर्याला व प्रगतीला आवश्यक आहे. स्त्रियांनी अमुक करावें किंवा तमुक करूं नये अशा रीतीचे कायद्यानें किंवा समाजानें घातलेले निर्बंध साफ काढून टाकले पाहिजेत. ह्या संबंधांत पुरुषांचे व स्त्रियांचे हक्क समान असावेत. कोणत्याही स्त्रीला अमुक विद्या आपण शिकावी किंवा अमुक उद्योग आपण करावा, असें वाटेल तर कायद्याचीं अगर समाजाचीं बंधनें तिच्या मार्गांत आडवीं येऊं नयेत. तथापि समाजस्थैर्यासाठी किंवा त्यांच्या शारीरिक व मानसिक घटनेचा विचार करतां सामान्यतः स्त्रियांनी कोणतें शिक्षण घ्यावें व कोणते उद्योग करावे ह्याविषयीचा विचार होणें अत्यंत जरुरीचे आहे. सर्व प्रकारच्या विचारांना वाव मिळाला पाहिजे व त्या विचारांचें कृतींत प्रतिबिंब उठविणारीं, त्या विचारांना वाहिलेलीं माणसें पाहिजेत. अशा विचारांच्या व कृतींच्या झगड्यांतूनच उत्क्रान्तीची वाट गेलेली आहे.

वरील धोरणाने नरुसे यांनी १९०० सालीं काम सुरू केलें व त्यांत त्यांना यशही फार चांगलें आलें. बारा वर्षांत त्या युनिव्हर्सिटींतून १२४३ स्त्रिया पदवीधर होऊन बाहेर पडल्या. १९०० सालाच्या पूर्वी सगळ्या जपान देशांत स्त्रियांचीं हायस्कुलें १२ होतीं तीं १९१२ त १८२ झालीं. इतकी विलक्षण प्रगति थोड्या काळांत झालेली पाहून आपणही त्यांनी घालून दिलेल्या मार्गाने जावें असें मला वाटूं लागलें. कोणतीही योजना तात्त्विक दृष्टीने विचार केला असतां कितीही इष्ट दिसली तरी तिजबद्दल सुशिक्षित लोकांतही सहानुभूति उत्पन्न होणें कठिण असतें. ती योजना प्रत्यक्ष कृतींत उतरली व तिला थोडें थोडें यश येऊं लागलें तरच हळू हळू तिजबद्दल लोकमत अनुकूल होऊं लागतें व बऱ्याच काळानंतर तिजविषयी लोकांमध्ये विश्वास उत्पन्न होऊं लागतो. ह्यासाठी लोकमताच्या फारशा अनुकूलतेची किंवा द्रव्य-बळाची वाट न पाहतां अल्पप्रमाणावर सुरुवात करावी असे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. कोणतेही नवीन विचार समाजाच्या हिताचे आहेत की अहिताचे आहेत हें पुष्कळ वर्षांच्या अनुभवाने ठरावयाचें असतें. तेव्हा प्रत्येकाने आपल्या समजुतीप्रमाणे राष्ट्रकार्य करीत राहावें, हाच उत्तम मार्ग. ह्या त्यांच्या युनिव्हर्सिटीला सरकारची मदत अगर सरकारचें नियंत्रण नाही. राजकुलांतील अगर सरकारी अधिकाऱ्यांची मदत आहे पण संघटित सरकारचा संबंध नाही.

आपल्या देशांत असलीं कामें करणाऱ्यांच्या मार्गांत अनेक अडचणी आहेत याची जाणीव मला होती. अगोदर उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियाच फार थोड्या. त्यांत ज्या पदवीला अगर सर्टिफिकेटाला सरकारी मान्यता नसेल अशा मार्गाकडे वळणाऱ्या स्त्रिया कितीतरी थोड्या सापडणार. आपली सामुग्री काय ती एक लहानसें हायस्कूल व स्वार्थत्यागाने काम करणारीं थोडींशीं योग्य माणसें. अशा कामाला हीं खात्रीने पुढे सर-सावतील असा मला विश्वास होता. आपलीं वीस वर्षें स्त्रियांच्या ज्या संस्थांसाठी खटपट करण्यांत गेलीं आहेत त्याच संस्थांना निराळें वळण

देण्याचा प्रयत्न करावा असें माझ्या मनाने घेतलें व जेव्हा ही इच्छा प्रबळ होऊं लागली तेव्हा आश्रमांतील आजन्मसेवकांजवळ ह्यासंबंधाने चर्चा करूं लागलों. त्यांची सहानुभूति मिळते आहे तोंच महादेव केशव गाडगीळ ह्यांनी दरसाल एक हजारप्रमाणे दहा वर्षे मदत करण्याचें आश्वासन दिलें.

तेव्हा थोडीशी अधिक उमेद येऊन ह्यासंबंधाचे माझे विचार आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीपुढे मांडले. ह्या मंडळीच्या सभेंत " महाराष्ट्रासाठी मराठी भाषेंतून शिक्षण देणारी व इंग्रजी भाषा जींत आवश्यक विषय म्हणून शिकविली जाईल अशी स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्याचा प्रयत्न अनाथबालिकाश्रमाच्या मंडळीने करावा व त्या युनिव्हर्सिटीचें पहिलें कॉलेज महिलाश्रमाला जोडून जितकें लवकर काढतां येईल तितकें काढावें. " असा ठराव मंजूर झाला.

ही परवानगी मिळाल्यामुळे मला अतिशय आनंद झाला. सामाजिक परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणांत अशा युनिव्हर्सिटीची रूपरेखा देऊनच मी थांबलों नाही तर लवकरच अशी युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला जाईल असेंही मीं सांगून टाकलें होतें. हें करणें धाष्ट्र्याचें होतें, असें आता मला वाटतें. परंतु त्यावेळच्या उत्साहाच्या भरांत तें मी करून गेलों.

आश्रमाच्या मंडळीची असाधारण सभा १३ फेब्रुवारी १९१६ रोजीं झाली व त्या सभेंत " भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठ " अथवा " इंडियन् विमेन्स युनिव्हर्सिटी " हें नांव सुचविण्यांत आलें व व्यवस्थापक मंडळीच्या शिफारसीप्रमाणे प्रोव्हिजनल कमिटी (तात्पुरतें मंडळ) कायम करण्यांत आली. सेनेट व सिंडिकेट नेमली जाऊन त्यांच्या स्वाधीन सर्व व्यवस्था होईपर्यंत प्रोव्हिजनल कमिटीने काम करावें असें ठरलें.

तेव्हा नेटाने काम करण्याची वेळ आली. मी प्रथम पुण्यांत आणि मुंबईत पुष्कळ लोकांना भेटून त्यांजकडून मदत मिळविली व नंतर गुजराथ, मद्रास इलाखा, बंगाल, संयुक्त प्रांत, व पंजाब या प्रांतांत फिरून प्रचा-

ां व वर्गणी मिळवण्याचें काम केलें. इतर प्रांतांत मतदार मिळविण्या-
ा कामीं कृष्णाबाई ठाकूर (आतां सरलाबाई नाईक), वेणूबाई
ाजोशी (आतां जानकीबाई साठे) व पार्वतीबाई आठवले यांनी
ः चांगली मदत केली.

ठराविक वार्षिक वर्गणी किंवा देणगी देणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना वेगवेगळ्या
दारसंघांत दाखल केलें. ह्या मतदारांनी व आश्रमाच्या सभासदांनी
डलेल्या मिळून ६० सभासदांची सेनेट बनली व तिची पहिली सभा
भांडारकरांच्या अध्यक्षतेखाली ता. ३ व ४ जून १९१६ ह्या दिवशीं
र्ग्युसन कॉलेजांत भरली. सेनेटने निवडलेल्या अकरा सभासदांची
डेकेट (कार्यकारी कमेटी) कायम करण्यांत आली व रजिस्ट्रारचें
व मजवर सोपविण्यांत आलें. अशा रीतीने ता. ३ जून १९१६
रीं भारतवर्षीय महिलाविद्यापीठाला वेगळें अस्तित्व प्राप्त झालें व
व्हर्सिटी ही स्वतंत्र संस्था होऊन ती आश्रमापासून वेगळी झाली.

महिलाविद्यापीठाची कल्पना मनांत आल्यापासून तीन चार महिन्यां-
ती सामाजिक परिषदेंतून ता. ३० डिसेंबर १९१५ रोजीं लोकांपुढे
ण्यांत आली व नंतर पांच महिने व चार दिवस एवढ्या अल्पावधींत-
त्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देतां आलें. स्वावलंबन व स्वाभिमान
ची कास धरल्यामुळेच इतक्या जलदीने काम पार पडलें. सरकारची
यता मिळविण्याच्या नादाला जर आम्ही लागलों असतों तर ह्या
ाला आरंभच कधी झाला नसता. पुण्याच्या युनिव्हर्सिटीचा प्रश्न
त कसा भिजत पडला आहे तो पहा! दहा लाख प्राथमिक खर्च
ीन लाख वार्षिक खर्च एवढ्याची तजवीज करा व पुढे कामाला हात
ा असा सल्ला ह्या कामीं पूर्वी उचल झाली तेव्हा पुढाऱ्यांना मिळाला
ा. त्यानंतर बरींच वर्षे ह्या युनिव्हर्सिटीसंबंधाने संभाषणांत अगर
ंत एक अक्षरही आढळून आलें नाही. अलिकडे पुन्हा ह्या प्रश्नाने
डोकें काढलें आहे पण मतामतांच्या गलबल्यांत त्याचा कसा बोजवारा

उडत आहे, हें दिसतच आहे. तथापि ह्या कामांत कांहीं उत्साही मंडळी आता मन घालीत आहेत, तेव्हा थोडासा आशेचा किरण दिसूं लागला आहे. आरंभीं लुटुपुटीची वाटणारी आमची युनिव्हर्सिटी अस्तित्वांत येऊन ती सतरा वर्षे चालली आहे व स्त्रियांच्या शिक्षणाचें केवढें तरी कार्य करीत आहे. जेवीन तर तुपाशीं नाही तर उपाशी असा सरकारी व सरकारी मान्यतेच्या कामांचा प्रकार आहे !

तारीख ३ जून १९१६ रोजीं महिला–विद्यापीठाचा जन्म होऊन त्याच दिवशीं त्याचें यथाविधि नामकरणही झालें. स्वतंत्रपणें हायस्कूल व कॉलेज चालविण्याचें सामर्थ्य विद्यापीठाच्या अंगीं नसल्यामुळे आश्रमाच्या आश्रयाने चाललेला महिलाश्रम व त्याच्याच आश्रयाखाली निघणारें कॉलेज ह्या संस्था युनिव्हर्सिटीला जोडून घेण्याचा ठरावहि त्याच वेळीं झाला. त्याच सभेंत चालचलाऊ नियम व अभ्यासक्रम वगैरे ठरून पहिली प्रवेश परीक्षा ताबडतोब घेण्याचें ठरलें होतें. त्याप्रमाणे प्रवेश-परीक्षा ता. २६ जून १९१६ रोजीं महिलाश्रमांत घेण्यांत आली. ह्या परीक्षेंत पास झालेल्या विद्यार्थिनींचा पहिल्या वर्षाचा वर्ग ता. ५ जुलई १९१६ रोजीं सुरू करण्यांत आला. अशा रीतीने विद्यापीठाच्या खऱ्या कामाला आरंभ झाला.

" सर्वारंभास्तंडुलप्रस्थमूलाः ". द्रव्य मिळविल्यावाचून विद्यापीठाची प्रगति होणें अशक्य, हें स्पष्ट दिसत होतें. हें काम मुख्यत्वेंकरून माझ्यावरच पडलें. तेव्हा प्रिन्सिपॉलचें काम पार्वतीबाई आठवले यांचे चिरंजीव नारायण महादेव आठवले यांजवर व रजिस्ट्रारचें काम हरि रामचंद्र दिवेकर यांजवर सोपवून मी लोकमत तयार करणें व द्रव्यार्जन करणें या कार्यासाठी मोकळा झालों. मला विद्यापीठाचा ऑर्गनायझर नेमलें. तेव्हापासून आजपर्यंत मी हेंच काम करीत आहें.

पहिल्या चार वर्षांत विद्यापीठाचें म्हणण्यासारखें पुढे पाऊल पडलें नाही. प्राथमिक शाळांतील शिक्षकिणी तयार करण्यासाठी १९१७

च्या जूनमध्ये आश्रमाच्या मंडळीच्या आश्रयाखाली अध्यापिकाशाळा उघडण्यांत आली व ती विद्यापीठाला जोडण्यांत आली. अशा रीतीने महिलाश्रम, अध्यापिकाशाळा व महिलापाठशाळा या हिंगण्याच्या तीन संस्था म्हणजेच विद्यापीठ अशी स्थिति होती. तथापि या चार वर्षांत विद्यापीठाच्या चार पदवीधर स्त्रिया बाहेर पडल्या. या चार वर्षांत द्रव्याची मदत चांगलीच झाली व विद्यापीठाची शिल्लक दोन लाखांवर गेली.

प्रकरण एकविसावें

महिलाविद्यापीठाचें वैशिष्ट्य

इतर युनिव्हर्सिट्यांहून ही स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी म्हणजे महिलाविद्यापीठ कोणत्या गोष्टींत भिन्न आहे, त्याचा निर्देश करणें जरूर आहे. महिलाविद्यापीठ ह्या नांवावरूनच स्त्रियांच्या दृष्टीने विचार करून योग्य दिसेल तो अभ्यासक्रम यांत ठेवण्याचा हेतु स्पष्ट दिसतो. म्हणूनच प्रपंचशास्त्र आणि आरोग्यशास्त्र हा विषय सर्व परिक्षांतून आवश्यक ठेवला आहे. ह्या विषयाच्या अंगत्वानेच वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, शरीररचनाशास्त्र, इंद्रियविज्ञानशास्त्र, मानसशास्त्र व विशेषतः मुलांच्या मनोव्यापारांची मीमांसा ह्या विषयांचीं मूलतत्त्वें शिकविलीं जातात. समाजशास्त्र हा विषय आवश्यक ठेवला आहे व गायनवादन आणि चित्रकला हे विषय हायस्कुलांत तर आहेतच पण कॉलेजांत देखील ऐच्छिक विषयांच्या यादींत त्यांचा समवेश केला आहे.

पुरुषांना व स्त्रियांना सारखेच नडणारे दोषही ह्या विद्यापीठांतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या शिक्षणपद्धतींतील मोठा दोष, जो जगांत दुसऱ्या कोठेही सापडणार नाही तो, म्हटला म्हणजे इंग्रजी भाषेला दिलेलें फाजील महत्त्व व मातृभाषेची हेळसांड हा होय. एखाद्या देशाची अगर प्रान्ताची भाषा परकी भाषेसारखी शास्त्रीय विचार व्यक्त करण्याइतकी प्रगल्भ दशेस आली नाही म्हणून उच्च शिक्षणाच्या बाबतींत तिचा बोध-भाषा म्हणून उपयोग न करतां त्या परकी भाषेचा करावा असें प्रतिपादन करणें धोक्याचें आहे. जपानने जर हा धोक्याचा मार्ग स्वीकारला असता तर आज तेथें जी सर्वांगीण उन्नति होऊन सर्व राष्ट्र साक्षर झालेलें आहे तें कितपत शक्य झालें असतें, ह्याबद्दल शंका आहे. उच्च शिक्षणांत देखील मातृभाषेला बोधभाषा करणें—अर्थात् मातृभाषेंतून सर्व विषय शिकवणें—हा ह्या विद्यापीठाचा विशेष आहे. ह्याशिवाय मातृ-

भाषेच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासाला पहिलें स्थान देऊन इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासाला दुसरें स्थान दिलें आहे. अशा रीतीनें ह्या विद्यापीठानें इंग्रजीनें बळकावलेलें देशी भाषांचें स्थान त्यांचें त्यांना मिळवून दिलें आहे. तथापि अनेक दृष्टींनीं विचार केला असतां इंग्रजी भाषेशीं चांगला परिचय होणें जरूर आहे हें कळून येईल. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींना ज्ञानाचे दरवाजे मोकळे झाले पाहिजेत. आज तरी इंग्रजी किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी युरोपिअन भाषेवाचून हें होऊं शकत नाहीं. इंग्रजी भाषा ही आज अर्ध्या जगाची भाषा झाली आहे. कोणत्याही विषयाचें विशेष ज्ञान करून घ्यावयाचें असलें अगर कोणत्याही गोष्टीची विशेष माहिती पाहिजे असेल तर ती आज इंग्रजीच्या ज्ञानावाचून होणें शक्य नाहीं. फार काय, आपल्या देशांतील पुढाऱ्यांचीं भाषणें प्रत्यक्ष ऐकणें अगर त्यांच्याशीं संभाषण करणें तेंही इंग्रजीवाचून आज होऊं शकत नाहीं. कॉलेजांत शिकावयाच्या कित्येक विषयांवर मातृभाषेंत असावीं तशीं पुस्तकें उपलब्ध नाहींत. अशा विषयांच्या अभ्यासासाठीं इंग्रजी पुस्तकें नेमण्यांत येतात व तीं विद्यार्थिनींना वाचावी लागतात. अर्थात विषय मातृभाषेंतून समजाविला जातो व परीक्षेच्या प्रश्नांचीं उत्तरें मातृभाषेंतूनच लिहावीं लागतात. तरी जरूर पडेल तेव्हा इंग्रजी भाषेचा उपयोग करतां यावा इतकें इंग्रजीचें ज्ञान अवश्य पाहिजे व ही गोष्ट हायस्कूलच्या आरंभापासून कॉलेजाच्या अखेरीपर्यंत इंग्रजी हा विषय आवश्यक ठेवून साधली आहे.

गणित विषयाची नावड असल्यामुळे ज्यांचीं नापास होण्यानें दोन-तीन वर्षें फुकट जातात असे बरेच विद्यार्थी सापडतील. विद्यार्थिनींचीं अशीं वर्षें फुकट गेलीं तर त्यांना मध्येच अभ्यास थांबवण्याची वेळ येते. लग्नाच्या पूर्वी जेवढा वेळ सापडेल तेवढ्याचा चांगला उपयोग करून घेतां आला पाहिजे, ही गोष्ट मुलींचा अभ्यासक्रम ठरवतांना लक्षांत घेणें जरूर आहे. ह्या विद्यापीठांत अंकगणित हा विषय आवश्यक आहे, पण बीजगणित व भूमिति यांची थोडीशी ओळख प्रवेश-परीक्षेपूर्वी करून

दिली जाते इतकेंच. परीक्षेला हे विषय आवश्यक नाहीत. ह्या विषयांत गम्य असल्यास हे घ्यावे नाही तर त्यांच्याऐवजी दुसरे घ्यावे. अंकगणितापलीकडे गणित विषय फारसा न शिकतां महिलाविद्यापीठांत पद्वीधर होतां येतें.

कॉलेजांत न जातां घरीं अभ्यास करूनहि ह्या विद्यापीठाच्या परीक्षा देतां येतात व पद्वीधरहि होतां येतें. माध्यमिक व उच्च शिक्षण स्त्रियांच्या आटोक्यांत आणून देणें हा ह्या विद्यापाठाचा एक हेतु आहे. परीक्षेसाठी लांबच लांब प्रवास करून विद्यार्थिनींना परीक्षेच्या ठिकाणीं जावें लागतें. हा त्रास चुकविण्यासाठी ज्या ठिकाणीं पांच विद्यार्थिनी असतील त्याच ठिकाणीं त्यांची परीक्षा घेतली जाण्याची व्यवस्था करण्यांत येते. ह्यापेक्षा कमी विद्यार्थिनी असल्या तर त्यांचे पालक अगर तेथील शाळेचे पालक खर्चाचा बराच भाग देण्यास तयार असल्यास त्यांची परीक्षा त्या ठिकाणीं घेतली जाते.

सरकारी व निमसरकारी युनव्हर्सिट्यांनी आपल्या पद्व्यांचीं निदर्शक नांवें पाश्चात्य युनिव्हर्सिट्यांनी पुरुषांसाठी योजिलेलींच कायम ठेवलीं आहेत. स्त्रियांना हीं अनुरूप नसतांहि त्याच पद्व्या दिल्या जातात. ह्या विद्यापीठाने स्त्रियांना अनुरूप अशीं पद्व्यांचीं नांवें योजलीं आहेत. बी. ए. च्या बरोबरीच्या पद्वीला 'गृहीतागमा'—जी. ए. (Graduate in Arts) व एम्. ए. च्या बरोबरीच्या पद्वीला 'प्रदेयागमा'—पी. ए. (Proficient in Arts) अशीं नांवें दिलीं आहेत.

ह्या विद्यापीठाचा उच्च शिक्षणाचा अभ्यासक्रम तीनच वर्षांचा ठेविला आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटींत पहिलीं तीस वर्षें तीनच वर्षांचा अभ्यासक्रम होता. येथील स्त्रियांची विशिष्ट परिस्थिति लक्षांत घेऊन व मातृभाषेंतून शिक्षण दिलें गेल्यामुळे बहुश्रुतपणांत व मनावर संस्कार होण्याच्या दृष्टीने इतर युनिव्हर्सिट्यांचे पद्वीधर व विद्यापीठाच्या पद्वीधर ह्यांत फरक दिसणार नाही, ह्या विचाराने एक वर्ष कमी केलेलें आहे.

इंग्रजी भाषेला फाजील महत्त्व न देतां कमी श्रमाने मातृभाषेंतून स्त्रियांना ज्ञान मिळवण्याचीं साधनें उपलब्ध करून द्यावीं या दृष्टीने विद्यापीठाचे जोराचे प्रयत्न व्हावे अशी माझी इच्छा आहे. मनावर संस्कार होण्याच्या दृष्टीने अगर बहुश्रुतपणाच्या दृष्टीने ह्या विद्यापीठाची प्रवेशपरीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थिनी इतर युनिव्हर्सिट्यांतून मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थिनींहून कमी नसाव्या व त्या तशा नाहीतहि असें मला वाटतें. त्याचप्रमाणे आमच्या 'गृहीतागमा' सामान्य पदवी (Pass degree) मिळविलेल्या बी. ए. स्त्रियांपेक्षा कमी नाहीत असें म्हणण्यास मला शंका वाटत नाही.

वर्तमानपत्रांतून अगर मासिकांतून लेख लिहिणें, सभांतून भाषणें करणें, आपल्या जबाबदारीवर कांही कामें अंगावर घेऊन तीं चालवणें, वगैरे गोष्टींत महिलाविद्यापीठाच्या पदवीधर स्त्रिया इतर विद्यापीठांच्या पदवीधर स्त्रियांहून रतिमात्र कमी पडणार नाहीत; किंबहुना ह्या कामीं मातृभाषेचा विशेष अभ्यास झाल्याने व सर्व विषय मातृभाषेंतून शिकल्याने महिलाविद्यापठिाच्या पदवीधरांनाच या कामीं अधिक पात्रता येऊं शकेल. इंग्रजींतून सर्व विषय शिकून व पुरुषांप्रमाणेच सर्व शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या मुंबई यनिव्हार्सिटीच्या हिंदु पदवीधर स्त्रियांनी इंग्रजी भाषणें केलीं आहेत अगर लेख लिहिले आहेत असें फारसें आढळत नाही. मनावर संस्कार होण्याच्या व उपयुक्ततेच्या दृष्टीने महिलाविद्यापीठाचें शिक्षणच अधिक परिणामकारक होईल व होतें असें माझें ठाम मत आहे.

अलिकडे माध्यमिक शाळांकरिता चांगल्या शिक्षकिणी मिळाव्या म्हणून विद्यापीठाने डिप्लोमा इन् टीचिंग (माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांच्या पात्रतेबद्दल प्रशस्तिपत्र) ची परीक्षा ठेविली असून अभ्यासक्रम आखला आहे. जी. ए. झाल्यानंतर दोन वर्षे योग्य शिक्षकांच्या देखरेखीखाली चाललेल्या शाळांत प्रत्यक्ष शिकवण्याचें काम केल्यावर या परीक्षेला बसतां येतें. आमच्या विद्यापीठाच्या पदवीधर स्त्रियांना या परीक्षेचा फायदा घेऊन शिक्षणाच्या क्षेत्रांत चांगलें काम करतां येईल.

प्रकरण बाविसावें

महिलाविद्यापीठाचा विस्तार

विद्यापीठाचें पाऊल हळू हळू पण निश्चितपणें पुढे पडूं लागलें होतें. विद्यार्थिनी थोड्या होत्या खऱ्या पण त्यांतल्या बऱ्याच निवडक असून उच्च ध्येयाने आपल्या येण्यामुळे विद्यापीठाला मदत व्हावी म्हणून स्वार्थ-त्याग करून आल्या होत्या. त्यावेळीं विद्यापीठाच्या कॉलेजांत येणें, हें एक प्रकारचें दिव्य होतें. आरंभीं येवढ्या तरी विद्यार्थिनी मिळाल्या, हें विद्यापीठाचें भाग्यच होतें व ह्यामुळे लोकमत अनुकूल होण्यास मदत झाली. त्याचप्रमाणे विद्यापीठाचें धोरण पटून स्वार्थत्यागाने ह्या कार्याला वाहून घेण्यासाठी मंडळी पुढे येऊं लागली.

हिंगण्याला महिलापाठशाळा, महिलाश्रम व अध्यापिकाशाळा सुरू झाल्यावर पुढे लवकरच पुण्यांत विद्यापीठाचें हायस्कूल असावें ह्या हेतूने गो. म. चिपळुणकर यांनी कन्याशाळा काढून पहिल्या तीन इयत्ता सुरू केल्या. ह्याप्रमाणे कामाचा जम बसत चालला होता व द्रव्याची मदतही बरीच मिळूं लागली होती. ठाण्याचे सुप्रसिद्ध नागरिक विनायकराव भावे यांनी आपल्या मातोश्रींचें नांव कॉलेजला देण्याच्या अटीवर पन्नास हजारांची देणगी देऊं केली व आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीने तिचा स्वीकार करण्याचें ठरवून त्यांस तसें कळवलेंही होतें. फक्त रकम हातीं येण्याचें राहिलें होतें. कॉलेज आश्रमाने चालवलें होतें व तें पुढे चाल-विण्याची जबाबदारी आश्रमावरच होती. युनिव्हर्सिटीकडून आश्रमाला कांहीं मदत मिळत होती येवढेंच. त्यामुळे आश्रमाने आपल्या जबाब-दारीवरच ह्या देणगीचा स्वीकार करण्याचें ठरवलें, हें साहजिकच झालें. ह्या भावी मदतीच्या आशेने आम्ही आनंदून गेलों पण विधिघटना कांहीं वेगळीच होती.

हें प्रकरण तडीला लागण्यापूर्वीच ठाकरसींच्या देणगीची योजना पुढे आली व विद्यापीठाच्या कॉलेजला आपल्या मातोश्रींचेंच नांव देण्याचा ठाकरसींनी आग्रह धरल्यामुळे आश्रमाच्या मंडळीला मोठा पेच येऊन पडला. आश्रमाने आपलें कॉलेज स्वतंत्रपणें चालवावें व युनिव्हर्सिटीने दुसरें कॉलेज काढावें, हें शक्य नसल्यामुळे आश्रमाला आपलें कॉलेज विद्यापीठाच्या स्वाधीन करावें लागलें व त्याला ठाकरसींच्या मातोश्रींचे नांव दिलें जाऊन चालत आलेली पहिली देणगी नाकारावी लागली.

सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या मनांत आमच्या युनिव्हर्सिटीविषयीं विशेष प्रेम उत्पन्न होण्याला जें कारण घडलें, तें अनपेक्षित गोष्टींपैकींच होय. आमच्या विद्यापीठाला जरी त्यांनी हजार रुपये दिले होते तरी त्या वेळीं त्यांना आमच्या कार्याची खरी पारख झालेली नव्हती. ती होण्याचा सहज योग आला. १९१९ सालीं त्यांनी लेडी ठाकरसी व कांही मित्रमंडळी यांजबरोबर निरनिराळया देशांत व्यापारी दृष्टीने कांही माहिती मिळविण्यासाठी पृथ्वीप्रदक्षिणा केली. त्यावेळीं टोकिओ शहरीं जपानी स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी त्यांनी पाहिली. तेथील काम त्यांना फारच आवडलें. त्या वेळीं आश्रमाला अगोदरच येऊन मिळालेल्या सीताबाई अण्णिगेरी ह्या माझ्या शिफारशीने लेडी ठाकरसींची सहचरी (कंपॅनिअन्) म्हणून त्या मंडळीबरोबर गेल्या होत्या. त्यांच्याकडून जपानी नमुन्यावरच आमचें विद्यापीठ स्थापन झालें आहे व मला स्फूर्ति जपानी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीकडूनच मिळाली असून स्वार्थत्यागाने या कार्याला वाहून घेतलेली चार पाच कर्तृत्ववान मंडळी ह्या कार्याच्या पाठीशीं आहेत, ही सर्व माहिती ठाकरसींना मिळाली.

जपानांतली युनिव्हर्सिटी पाहिल्यापासून आपल्या देशांत अशी युनिव्हर्सिटी असावी असे विचार त्यांच्या मनांत येऊं लागलेच होते. नंतर ही विद्यापीठाची हकीकत ऐकल्यावर त्यालाच आपण भरपूर साह्य दिलें तर ह्याजकडूनहि मोठें कार्य घडून येण्याचा संभव आहे असें त्यांना वाटूं लागलें. हिंदुस्थानांत परत आल्यावर त्यांनी आपला हा हेतु मला कळ-

वला. नंतर रँगलर परांजपे, प्रोफेसर केशवराव कानिटकर व मी ह्यांच्याशीं दोन तीन वेळां चर्चा करून त्यांनी आपली योजना तयार केली व ती थोड्याशा फरकाने सेनेटमध्ये मंजूर झाली.

पंधरा लाख रुपये दर्शनी किंमतीच्या शेकडा साडेतीन टक्के व्याजाच्या प्रॉमिसरी नोटा त्यांच्या अटी पुऱ्या होतील तेव्हा त्यांनी विद्यापीठाला द्याव्या व तोपर्यंत त्यांचें व्याज दरसाल साडेबावन हजार रुपये चालू खर्चासाठी द्यावें, असें उभयतांच्या विचारें ठरलें. ह्या देणगीने विद्यापीठाचें दैन्य गेलें व त्याच्या विस्ताराला अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न झाली. आश्रमाने चालविलेलें कॉलेज व चिपळूणकरांनी काढलेली पुण्यांतली कन्याशाळा हीं विद्यापीठाच्या स्वाधीन करण्यांत आलीं व लवकरच कन्याशाळेला पूर्ण हायस्कूलचें स्वरूप आलें. कॉलेजसाठी शहराजवळ जागा घेऊन इमारत बांधण्याचें सर विठ्ठलदासांच्या मनांत आलें व त्यासाठी जमलेल्या फंडाला हात न लावतां एक लक्ष शायशी हजार रुपये बिनव्याजी द्यावे व नवीन देणग्यांतून ते फेडले जावे, असें त्यांनी ठरवलें. ज्या कॉलेजच्या इमारतींचे प्लॅन आपल्या देखरेखीखालीं करवले व जी बांधण्याचें काम त्यांनी आपल्या विश्वासाच्या व ज्याने 'पर्णकुटी' बांधली त्या कॉन्ट्रॅक्टरला दिलें व जीवर त्यांची स्वतःची देखरेख असे ती इमारत पुरी झालेली पाहण्याला ते दुर्दैवाने जगले नाहीत.

विद्यार्थिनींच्या वस्तीगृहासाठी मुंबईचे शेट मूळराज खटाव यांनी पस्तीस हजारांची देणगी दिली व तींत भर घातली जाऊन 'खटाव मकनजी वसतीगृह' तयार झालें. पूर्व आफ्रिकेंतील जिंजा येथील डॉ. लांडे यांच्या कांही अटींवर दिलेल्या चाळीस हजारांच्या देणगीमुळे 'विठ्ठल राघोबा लांडे बिल्डिंग' पुण्यांतल्या कन्याशाळेला मिळालें. अहमदाबाद व सुरत ह्या ठिकाणीं खाजगी प्रयत्नांनी हायस्कुलें निघालीं व अहमदाबादेला लवकरच कॉलेज निघालें व हीं सर्व विद्यापीठाला जोडलीं गेलीं. पुढे विद्यापीठाने आपल्या जबाबदारीवर मुंबईत हायस्कूल काढलें व अडीच वर्षांपूर्वी कॉलेजही काढलें. ठाकरसींच्या अटींप्रमाणे विद्यापीठाला त्यांच्या

मातोश्रींच्या स्मरणार्थ 'श्रीमती नाथीबाई दामोधर ठाकरसी भारतवर्षीय महिला विद्यापीठ' असें नांव देण्यांत आलें आणि पुण्यांतील आणि मुंबईतील शाळा कॉलेजें ह्या सर्वांनाही अशाच प्रकारचीं नांवें देण्यांत आलीं.

अशा तऱ्हेने ठाकरसींच्या देणगीमुळे विद्यापीठाला स्थैर्य येऊन त्याचा आश्रमाशीं असलेला प्रत्यक्ष संबंध जरी सुटला तरी विद्यापीठाच्या संस्था चालविण्याची व त्याचें कार्यक्षेत्र वाढविण्याची नैतिक जबाबदारी आश्रमावरच होती, व ती अजूनहि बऱ्याच अंशीं आहे. ही जबाबदारी पार पाडण्यास मदत करण्यासाठी बऱ्याच लायक स्त्रीपुरुषांना आश्रमाचे आजन्म सेवक करून घ्यावें लागलें.

हा सर्व जम बसत असतांना माझें हिंदुस्थानभर हिंडून विद्यापीठाचा प्रसार करणें व त्यासाठी द्रव्यसाहाय्य मिळवणें हें काम चालूच होतें. शिवाय विद्यापीठाच्या विस्तारासाठीहि कांही काम करणं अवश्य होतें. आरंभी गृहीतागमा झालेल्या विद्यार्थिनींपैकी ज्यांची स्वार्थत्यागाने काम करण्याची तयारी होती त्यांच्या साह्याने सातारा, सांगली, बेळगांव ह्या ठिकाणीं स्थानिक लोकांच्या मदतीने पहिल्याने एक दोन वर्गच सुरू करून व दरवर्षी एकेक वर्ग वाढवून पूर्ण हायस्कुलें बनविण्यांत आलीं व तीं विद्यापीठाला जोडण्यांत आलीं. आरंभी कांही वर्षे ह्या ठिकाणीं लोकांस उत्तेजन देण्यासाठी व त्या हायस्कुलांकरिता वर्गणी जमविण्याच्या कामीं मदत करण्यासाठी मला जावें लागे. अशाच रीतीने वाईचें मिड्ल्स्कूल स्थापन होऊन तें विद्यापीठाला जोडलें गेलें.

इतरही बऱ्याच ठिकाणीं विद्यापीठाच्या पदवीधर स्त्रियांच्या मदतीने स्थानिक मंडळींनी हायस्कुलें व मिड्ल्स्कुलें काढून तीं विद्यापीठाला जोडलीं ह्यांतल्या कांहीना विद्यापीठांतून मदत मिळते, परंतु द्रव्याच्या अडचणीमुळे कांहींना मिळत नाही. अशा रीतीने विद्यापीठाचें प्रत्यक्ष कार्य भावनगर, सिंध हैद्राबाद, दक्षिण हैद्राबाद, नागपूर आणि सागरपर्यंत गेलें आहे. विद्यापीठाची प्रवेशपरीक्षा सोळासतरा केंद्रांतून घेतली जाते. पूर्ण माध्यामिक शिक्षणाची सोय मराठी, गुजराथी, तेलगू व सिंधी ह्या चार

भाषांत झालेली आहे आणि उच्च शिक्षण मिळण्याची सोय मराठी, गुजराथी व सिंधी ह्या भाषांत झालेली आहे. शिवाय खासगी अभ्यास करून हिंदी व बंगाली मातृभाषा असलेल्या कांहीं विद्यार्थिनी ह्या विद्यापीठाच्या परीक्षांना बसलेल्या आहेत व अजूनही बसतात.

आजपर्यंत विद्यापीठांतून पांच प्रदेयागमा बाहेर पडल्या आहेत. त्यांपैकी गोदूबाई केतकर हिचा 'भारतीय नाट्यशास्त्र' हा निबंध व बाळूबाई खरे हिचा 'अलंकार-मंजूषा' हा निबंध हे पुस्तक रूपाने बाहेर पडले आहेत व त्यांनी मराठी वाङ्मयांत चांगली भर पडली आहे, असें तज्ञांचें मत आहे. आजपर्यंत गृहीतागमा झालेल्यांची संख्या ११३ असून त्यांपैकी सुमारें ५० स्त्रियांच्या हायस्कुलांतून शिक्षणाचें काम करीत आहेत. सहा पदवीधर स्त्रियांनी पाश्चात्य देशांत जाऊन अधिक शिक्षण घेतलें आहे. ५६० विद्यार्थिनी विद्यापीठाची प्रवेश परीक्षा (मॅट्रिक्युलेशन) पास होऊन गेल्या आहेत. आध्यापिकाशाळेंतून शेवटचें सर्टिफिकेट मिळवलेल्या सत्तर स्त्रिया प्राथमिक शाळांतून शिक्षणाचें काम करीत आहेत व ४२ स्त्रिया ह्या कामासाठी तयार होत आहेत. पुणे, अहमदाबाद, बडोदे व मुंबई, येथील चार पूर्ण कॉलेजें व सिंध हैद्राबाद येथील पुढल्या वर्षी पूर्ण होणारें कॉलेज मिळून पांच कॉलेजांत १५५ विद्यार्थिनी उच्च शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत व विद्यापीठाला जोडलेलीं सतरा हायस्कुलें आणि तीन मिड्ल् स्कुलें ह्यांत २६०० विद्यार्थिनी माध्यमिक शिक्षण घेत आहेत.

शक्य तोवर अभ्यासक्रम ठरविण्याच्या बाबतींतील स्वातंत्र्य न घालवतां सरकारी मान्यता मिळेल तेवढी मिळवावयाची हा विद्यापाठाचा हेतु आहे. विद्यापीठाला जोडलेल्या बऱ्याच हायस्कुलांना एक प्रकारची सरकारी मान्यता मिळून त्यांना सरकारकडून वार्षिक मदत मिळते. कांहीं ठराविक विषय ऐच्छिक घेऊन ज्या विद्यार्थिनी प्रवेशपरीक्षा पास होतील त्यांना मेडिकल स्कुलांत एल्. सी. पी. एस्. च्या परीक्षेचा अभ्यास करण्यासाठी प्रवेश मिळू शकतो. ही विद्यार्थिनींची मोठी सोय झाली

आहे. त्याचप्रमाणे अध्यापिकाशाळेलाही कांही अटींवर सरकारी मान्यता मिळाली आहे व अध्यापिकाशाळेंतून तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम पुरा करून पास झालेल्या शिक्षकिणींना सरकारी ट्रेनिंग कॉलेजांतून पास होऊन निघालेल्या शिक्षकिणींचाच दर्जा मिळतो.

अशा रीतीने विद्यापीठाचा जम चांगल्या रीतीने बसत चालला असतां विद्यापीठावर एकदम आकाशाची कुऱ्हाड येऊन पडली व विद्यापीठाच्या चालकांच्या कसोटीची वेळ आली. ठाकरसी इस्टेटीच्या ट्रस्टींनी विद्यापीठाने अटी पुऱ्या केल्या नाहीत व त्याजकडून त्या पुऱ्या होण्याची आशा नाही, असें कारण सांगून दरसाल साडेबावन हजार रुपये देण्याचें पावणेदोन वर्षांपूर्वी बंद केलें. ठाकरसींच्या अटी व्याज देण्याला लागू नसून फक्त मुद्दल देण्यालाच लागू आहेत, असा आमचा समज होता व अजूनही आहे. परंतु ट्रस्टींनी तसें वाटत नसल्यामुळे त्यांनी व्याज देण्याचें नाकारलें. विद्यापीठाचा वार्षिक खर्च सत्तर-बहात्तर हजार, त्यांतले साडेबावन हजार गेल्यावर जमेचीं व खर्चाचीं तोंडें कशीं मिळवावयाचीं, हा मोठा प्रश्न येऊन पडला. प्रसंगाला तोंड देण्यावाचून गत्यंतर नव्हतें. अर्थात् सर्व मंडळी तयार झाली. कॉलेजांतील प्रोफेसरांचा पगार दरमहा सव्वाशे होता तो पाऊणशे करण्यांत आला. विद्यापीठाला जोडलेल्या शाळा-कॉलेजांची वार्षिक मदत निम्मी करण्यांत आली आणि इतर ठिकाणीहि शक्य तितकी काटकसर करून सर्व व्यवहार पूर्ववत चालविण्यांत येत आहेत. साडेबावन हजारांचा प्रश्न कसा सुटेल हें आज सांगतां येत नाही. धर्मादायासाठी मुंबईत जे ट्रस्ट केलेले असतात, त्यांचें काम बरोबर चालतें की नाही हें पाहण्याचा अधिकार ॲडव्होकेट जनरल म्हणून एक अधिकारी मुंबईस असतो त्याला आहे. त्यांनी हें प्रकरण हातांत घेतलें असून त्यांच्याकडून ह्या प्रकरणाचा निकाल लागेल.

आपणावर प्रसंग यावे अशी कधी कोणी इच्छा करीत नाही. परंतु प्रसंग आल्यामुळे पुष्कळ वेळां मनुष्यांची व तीं जें कार्य करीत असतील त्याची कसोटी लागते. ह्या प्रसंगाने विद्यापीठासंबंधाने लोकमत कसें

आहे व लोकांचा त्यावर कितपत विश्वास बसला आहे त्याची पारख झाली. हल्लीच्या मंदीच्या काळांत देखील ह्या प्रसंगीं लोकांकडून मदत चांगली होत आहे. पण लोकमताची ही खरी कसोटी नव्हे. विद्यापीठाचा फायदा घेण्याला किती मुलींचे पालक तयार होत आहेत, हें पाहिलें पाहिजे. विद्यापीठाला ठाकरसींची मदत मिळून आठ वर्षें झालीं तरी विद्यार्थिनींची संख्या बेताबाताचीच होती. गेल्या पांच वर्षांत विद्यार्थिनींच्या संख्येची वाढ विशेष झाली आणि आनंदाची गोष्ट ही की, ठाकरसींची मदत बंद झाल्यावर गेल्या दीडवर्षांत ही अधिक प्रमाणांत झाली, आणि ह्या प्रसंगामुळे कॉलेजची व सर्व परीक्षांची फी दुप्पट झाली असतांहि ती झाली, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. एवढा मोठा आधार नाहीसा झालेला पाहून विद्यापीठाचें आता कसें होणार, ह्याबद्दल लोकांना शंका वाटून विद्यार्थिनींची संख्या घटण्याचा संभव विशेष होता. तसें न होतां ती वाढली ह्यावरून लोकांना विद्यापीठाची गरज भासत आहे व त्यावर लोकांचा विश्वास अधिकाधिक बसत चालला आहे, ही गोष्ट स्पष्ट होते.

प्रकरण तेविसावें

पृथ्वीपर्यटन

प्रवास करण्यांत अनेकांचे अनेक हेतु असतात. आपल्या देशांत जुन्या विचारांचे लोक धार्मिक बुद्धीने पुण्यक्षेत्रांच्या ठिकाणीं देवांचें दर्शन घ्यावें व तीर्थांच्या ठिकाणीं स्नान करावें, ह्या हेतूने यात्रा करीत असतात. नवीन विचारांचे स्त्रीपुरुष सृष्टीचें अवलोकन करावें, रम्य क्षेत्रें पाहावीं किंवा सूक्ष्म दृष्टीने समाजाचें निरीक्षण करून ठिकठिकाणच्या चालीरीतींची माहिती करून घ्यावी, अशा उद्देशाने प्रवास करतात. माझ्या प्रवासांत वरील कोणतेहि हेतु नव्हते. महिलाविद्यापीठाच्या कार्याचा प्रचार करणें व त्यासाठी द्रव्यसाहाय्य मिळालें तर मिळवणें, हा माझ्या प्रवासाचा मुख्य हेतु होता. साधल्यास पाश्चात्य देशांतील स्त्रियांचीं हायस्कुलें व कॉलेजें पाहून त्यांपासून आपल्याला कांहीं बोध घेतां येईल की काय हें पाहावें, असेंही मनांत होतें.

मी परदेशांत प्रवास करीन, ही कल्पना प्रत्यक्ष त्या प्रवासाला निघण्यापूर्वी दोन महिनेपर्यंत माझ्या स्वप्नांतही कधी आली नाही. १९२९ च्या जानेवारीच्या अखेरीस ही कल्पना माझ्या मनांत आली. कांहीं अमेरिकन शिक्षकांच्या खटपटीने सर्व जगांतील शिक्षकांच्या संघांच्या व शिक्षणसंस्थांच्या प्रतिनिधींची परिषद् दर दोन वर्षांनी एकदा भरण्याची सुरुवात झाली होती. ह्या परिषदेचें अधिवेशन १९२९ सालीं जुलैच्या अखेर स्वित्झर्लंडांत जिनीव्हा शहरीं भरण्याचें ठरलें होतें. जगांतील शिक्षकांमध्ये प्रेमभाव वाढावा व शिक्षणविषयक प्रश्नांवर निबंध वाचले जाऊन त्या प्रश्नांचा ऊहापोह व्हावा हा ह्या परिषदेचा हेतु होता. त्याचप्रमाणे कांहीं इंग्रज शिक्षक शिक्षकिणींच्या प्रयत्नांनी शिक्षणाच्या नवीन ध्येयाचा विचार करण्यासाठी स्थापन झालेल्या परिषदेचें अधिवेशन डेन्मार्क देशांतील एल्सिनोर शहरीं ऑगस्टच्या आरंभीं भरण्याचें

ठरलें होतें. ह्या अधिवेशनांच्या तारखा अशा बेताने ठरविण्यांत आल्या होत्या की, प्रतिनिधींना एक अधिवेशन आटपून दुसऱ्या अधिवेशनासाठी जातां यावें. ह्या परिषदांसाठी जगांतील अनेक देशांतले शिक्षक एकत्र जमावयाचे होते. ह्या अधिवेशनांचा फायदा घ्यावा व यूरोपांतल्या कित्येक देशांत जे पुष्कळसे हिंदी विद्यार्थी आहेत त्यांमध्ये विद्यापीठाचा प्रचार करून द्रव्यसाहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न करावा, असा विचार मनांत आला. शिवाय युरोपिअन लोकांमध्येही हिंदी स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दल चाललेल्या प्रयत्नांची व्याख्यानरूपाने माहिती देण्याची संधि मिळण्याचा संभव होता. तेव्हा विद्यापीठाने खर्च देण्याचें कबूल केल्यास ह्या कामीं पुढे पाऊल टाकावें, असें मनाने घेतलें. विद्यापीठाच्या नियामक-मंडळाने माझी विनंती मान्य केली व खर्चासाठी पांच हजार रुपये मंजूर केले.

विद्यापीठाच्या प्रचार-कार्यासाठी व वर्गणीसाठी मीं हिंदुस्थानांत पुष्कळ प्रवास केला व तो एकट्यानेच केला आणि अजूनहि मी तो कारणपरत्वें तसा करीत आहें. परंतु परदेशांतील प्रवासाची गोष्ट वेगळी होती. आपल्या देशांत भाषेची अडचण विशेष नाही; परदेशांत ती अडचण. माझ्या अंगांत एक प्रकारची तरतरी, बोलकेपणा व लवकर नव्या ओळखी करून घेण्याची कला नसल्यामुळे बरोबर कोणीतरी असल्याशिवाय मला हा परदेशांतील प्रवास शक्य नव्हता. शिवाय माझें वय एकाहत्तर वर्षांचें झालेलें, तेव्हा वेळेवर अनेक प्रकारांनी उपयोगी पडेल, असें मनुष्य बरोबर घेण्याचें मीं ठरवलें. सुदैवाने माझा मुलगा भास्कर त्या वेळीं इंग्लंडांत लीड्स् येथील युनिव्हर्सिटींत अभ्यास करीत होता. त्याचा अभ्यास पुरा होऊन तो मे १५ तारखेच्या सुमारास मोकळा होणार होता. तो रिकामा झाल्यावर त्याला बरोबर घ्यावा व तोपर्यंत त्या वेळीं पारिस येथे अभ्यास करीत असलेले हरिभाऊ दिवेकर किंवा बार्लिन येथे असलेली माझी सून इरावती ह्यांपैकी कोणाच्या तरी मदतीने काम करावयाचें ठरवून कपड्यांची व पासपोर्टची (निरनिराळ्या देशांत

प्रवास करतांना लागणारा मूळच्या देशांतील सरकारचा परवाना) वगैरे सर्व तयारी करून तारीख १६ मार्च १९२९ रोजीं मीं पी. अँड ओ. कंपनीच्या 'रावळपिंडी' बोटीवर पाय ठेवला. येथून जातांना कमळाबाई देशपांडे मजबरोबर होत्या. इंग्लंडांत पोचल्यावर ८-१० दिवस मजबरोबर राहून नंतर अभ्यासाच्या दृष्टीने त्यांनी आपला कार्यक्रम आखला.

माझ्या प्रवासांत किती दिवस कोणत्या गावीं गेले, हें समजावें म्हणून एक तक्ता सरतेशेवटी जोडला आहे त्यावरून कित्येक ठिकाणीं आमचा प्रवास कसा गर्दीचा होत होता, याची कल्पना येईल. विशेषतः अमेरिकेंत बराचसा प्रवास रात्रीं करून दिवसाचा भरपूर उपयोग करून घ्यावा लागला. कांहीं दिवशीं तर ३-४ व्याख्यानें, चहा जेवणाचीं निमंत्रणें आणि शैक्षणिक संस्थांना भेटी असा भरगच्च कार्यक्रम आखणें भाग पडत असे.

माझ्या प्रवासांत आलेल्या कांहीं अनुभवांचा समावेश पुढील तीन चार प्रकरणांत करावयाचा आहे. मला व्यक्तिशः आलेले अनुभव व इतर मंडळींशीं केलेल्या संभाषणांवरून माझे झालेले ग्रह यांचा समावेश साहजिकच ह्या प्रकरणांत होईल. त्यांत अपुऱ्या माहितीमुळे किंवा संकुचित निरीक्षणामुळे कांहीं किरकोळ चुका असण्याचा संभव आहे, हें वाचकांनी लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

प्रकरण चोविसावें

यूरोपच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी

मला आगबोट मुळीच लागत नसल्यामुळे व खाणेंपिणेंहि भरपूर असल्यामुळे मला समुद्रावरील सफरीचा बिलकुल त्रास झाला नाही. आगबोटींतून उतरल्यापासून कोणी तरी तिकडील माहितगार मनुष्य मजबरोबर असावें, अशी व्यवस्था मीं अगोदरपासूनच करून ठेवली होती. आम्ही फ्रान्समधील मार्सेल्स बंदरांत उतरून पारिसच्या मार्गाने लंडनला गेलों. पहिले साडेतीन महिने लंडन हें माझें मुख्य ठिकाण होतें. दोन तीन आठवडे फिरून यावें, लंडनमध्ये आठदहा दिवस राहावें व पुन्हा कोठे तरी जावें, असें चाललें होतें. ह्या रीतीने इंग्लंड-मधील आठ दहा शहरें, फ्रान्समधील पारिस, आयर्लंडमधील डब्लिन व स्कॉटलंडांतील ग्लासगो व एडिंबरो ह्या ठिकाणचें काम आटपून आम्ही यूरोपमधलि इतर देशांकडे वळण्यासाठी १७ जुलैला लंडन कायमचें सोडलें.

पारिस येथील जगांतला सर्वांत उंच मनोरा इफेल टॉवर हा ९८४ फूट उंच आहे, तो आम्हीं पाहिला. विजेच्या पाळण्यांतून आम्ही अगदी वरच्या मजल्यावर गेलों. तेथून पारिस शहर मोठा नकाशा आडवा पसरला आहे, असें दिसतें. माणसें बाहुल्यांप्रमाणे दिसतात. मोटार-गाड्या, ट्रॅमगाड्या व बसगाड्या मुलांच्या खेळण्यांतल्यासारख्या दिसतात आणि त्या वेगाने चालत असतां जणू काय मोठाल्या घुशी रस्त्यांतून तुरतुर धावत आहेत, असें वाटतें.

पारिस येथे एका अमेरिकन कोट्याधीश बाईने अनेक राष्ट्रांतील विद्यार्थिनींच्या सोईसाठी एक प्रशस्त आंतरराष्ट्रीय वसतिगृह बांधलें आहे. तेथे शंभर विद्यार्थिनींची राहण्याची सोय आहे. शिवाय इतर विद्यार्थिनींना त्याचा फायदा घेतां येतो. त्यांना दोन प्रहरचें जेवण

(लंच) येथें घेतां येते व वाचनालयाचा उपयोग करून घेतां येतो. वाचनालयांत शंभर विद्यार्थिनींना शांतपणें बसून अभ्यास करतां येतो. निरनिराळ्या तीस राष्ट्रांतील विद्यार्थिनी ह्या ठिकाणीं आहेत. प्रत्येक विद्यार्थिनीला स्वतंत्र खोली, तींतच पलंग, बिछाना, जवळच हाततोंड धुण्यासाठी टेबलाइतक्या उंचीवर पाणी सांडण्याची व्यवस्था व स्नानाची खोली, इतकी व्यवस्था आहे. ह्या इमारतीस आठ मजले असून वर गच्ची आहे व खाली तळघरें आहेत. इमारतींतच विद्यार्थिनींच्या उपयोगासाठीं एक प्रशस्त नाटकगृह आहे. येथे राहणाऱ्या एका हिंदी विद्यार्थिनीने हें सर्व आम्हांस दाखविलें व ह्याच नाटकगृहांत माझें व्याख्यानहि घडवून आणलें.

यूरोपांत स्त्रियांनी सिगारेट ओढणें ही गोष्ट अगदी स्वाभाविक होऊन गेली आहे. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटींतील स्त्रियांचें सॉमरव्हिल् कॉलेज आम्हीं पाहिलें. तेव्हा तेथील प्रिन्सिपॉल बाईनी आम्हांला चहाला बोलावलें; त्या वेळीं वरच्या वर्गांतील दहा बारा विद्यार्थिनींनाहि बोलावलें होतें. चहा-बिस्किटें वगैरे खाणें झाल्यावर प्रिन्सिपॉल बाईनी सिगारेटची लहानशी पेटी उघडली व विद्यार्थिनींच्या पुढून हळू हळू जात प्रत्येकीपुढे ती केली. बहुतेकींनी एकेक सिगारेट काढून घेतली. भास्करनेहि एक घेतली. मीं मात्र कधीच सवय नसल्यामुळे घेतली नाही. हा प्रकार तेथे शिष्टाचार होऊन बसला आहे.

लिव्हर्पूलच्या पश्चिमेस आगबोटीच्या चार तासांच्या अंतरावर आइल ऑफ मॅन् म्हणून बेट आहे. तेथील लेफ्टनंट गव्हर्नर सर क्लॉड हिल पूर्वी पुण्यास होते त्या वेळीं त्यांनी आश्रम पाहिला होता. मी त्यांना लिहिल्याबरोबर त्यांनी आम्हांला बोलावलें. डग्लस हें त्या बेटाचें मुख्य शहर असून तेथेच गव्हर्मेंट हाऊसमध्ये त्यांनी आपले पाहुणे म्हणून आमची राहण्याची सोय केली. इंग्लंडमधील लोकांचें हवा खाण्याचें हें एक ठिकाण आहे. हें राज्यव्यवस्थेसंबंधाने सुद्धा

इंग्लंडपासून अगदीं अलग आहे. इंग्लंडने नेमलेला लेफ्टनंट गव्हर्नर येवढा मात्र ब्रिटिश अधिकारी येथे असतो. बाकीचा सर्व कारभार लोकतंत्री असून सर्व कामगार स्थानिक असतात. येथील पार्लमेंट सर्वांत जनें म्हणजे आठ दहाशे वर्षांपासूनचें आहे. येथली भाषा वेगळी असून तींतच पार्लमेंटचे व इतर व्यवहार चालतात. रशेन् कॅसल् हा ह्या बेटांतला हजार वर्षांचा जुना किल्ला पहावयास आम्ही गेलों होतों. तो अजून जशाचा तसा आहे. ह्या बेटांतील सृष्टिसौंदर्य अप्रतीम आहे.

डब्लिन येथे असतांना आयरिश भाषेच्या पुनरुज्जीवनाचे चाललेले प्रयत्न पाहून आम्हांस अत्यंत आश्चर्य वाटलें व आनंदहि झाला. आयर्लंड तीनशे वर्षें ब्रिटिश अमलाखाली असल्यामुळे इंग्रजी भाषेचेंच चहूकडे प्रस्थ माजलें व घरींदारीं तीच भाषा होऊन बहुतेक आयरिश लोक आपली मातृभाषा विसरून गेले व जिकडे तिकडे इंग्रजी भाषेचें साम्राज्य झालें. देशाचें नांव आयर्लंड पण लोकांची भाषा इंग्रजी असें विकृत स्वरूप त्या चिमुकल्या राष्ट्राला आलें. आयर्लंडला स्वातंत्र्य मिळाल्याबरोबर ही स्थिति बऱ्याच लोकांना असह्य वाटूं लागली. आयर्लंडांत परस्परविरोधी दोन राजकीय पक्ष आहेत, पण ह्या दोन्ही पक्षांचें ह्या बाबतींत एकमत आहे. पंचवीस तीस वर्षांत घरोघर आयरिश भाषेंत सर्व व्यवहार चालावे व मुलांना आयांच्या दुधाबरोबर आयरिश भाषेचें शिक्षण मिळावें अशा महत्वाकांक्षेने आयरिश भाषेच्या प्रचाराची खटपट चालली आहे. आयर्लंडांत ज्या ठिकाणीं आयरिश भाषा प्रचलित आहे असे भाग फार थोडे आहेत. विशेषतः पश्चिम भागच्या समुद्र किनाऱ्यालगतचा भाग असा आहे. प्राथमिक शाळांसाठी जे शिक्षक तयार करावयाचे त्यांचीं मोठाल्या शहरांतील कॉलेजें,जेथे आयरिश भाषा बोलतात त्या भागांत न्यावीं, असा विचार चालला आहे. हेतु हा की शिक्षकांना आयरिश भाषेचा विशेष परिचय व्हावा व त्यांनी मुळापासून सर्व शिक्षण सर्व प्रांतांत आयरिश भाषेंतून द्यावें. डब्लिनमध्ये आयरिश बोलणारे लोक क्वचितच आढळतील. पण मुळापासून आयरिश भाषेंतून शिक्षण देणाऱ्या

कांही शाळा डब्लिनमध्ये सुरू केल्या आहेत. आम्ही अशी एक शाळा पहावयास गेलों होतों. ह्या प्रयत्नाला आयर्लंडांतले इंग्लिश लोक स्वाभाविकपणें विरोध करतातच, पण बरेच आयरिश लोकहि ह्याच्याविरुद्ध आहेत. परंतु त्यांचा हा विरोध चालणार नाही. शिक्षणखात्यांत शाळांना मदत देण्यासंबंधाने असे नियम केले आहेत की, ज्या शाळा आयरिश माध्यम ठेवून इंग्लिश दुसरी भाषा म्हणून शिकवतील त्यांना अधिक मदत द्यावयाची. ह्या प्रयत्नांना कितपत यश येईल हें भविष्यकाळ ठरवील, पण ह्या प्रयत्नांचें कौतुक केल्याशिवाय राहवत नाही.

इंग्लंड व फ्रान्स वगैरे देशांत अलीकडे असा एक प्रघात पडूं लागला आहे की, एप्रिलच्या २० तारखेच्या सुमारास दिवस मोठे होऊं लागतात तेव्हा एका ठरलेल्या तारखेला रात्रीं सर्वांनी आपली घड्याळें एक तास पुढे करावयाचीं व सर्व व्यवहार पूर्वीच्या वेळापत्रकाप्रमाणे चालवावयाचे. ह्यामुळे सूर्यप्रकाशाचा उपयोग जास्त घेतां येऊन दिव्यांचा खर्च कमी होतो. ऑक्टोबर महिन्यांत दिवस लहान होऊं लागले म्हणजे सर्वांनी एका ठरलेल्या रात्रीं घड्याळें एक तास मागे करावयाचीं व वेळांतील फरक सुधारून घ्यावयाचा.

जसजसें अधिकाधिक उत्तरेकडे जावें तसतसे उन्हाळ्यांत दिवस अधिकाधिक मोठे होत जातात व रात्री लहान होत जातात. हिवाळ्यांत ह्याच्या उलट प्रकार घडतो. आम्ही जूनच्या दुसऱ्या आठवड्याच्या आरंभीं एडिंबरो येथे गेलों, तेव्हा तेथे दिवस फार मोठे झालेले होते. तेथे २१ जूनच्या सुमारास दोन तीन दिवस असे असतात की चोवीस तासांत वाचण्यासाठीं दिव्याची जरूर पडत नाही. संध्याकाळी सूर्य मावळून संधिप्रकाश नाहीसा होण्याच्या बेताला सकाळचा संधिप्रकाश सुरू होतो. संध्याकाळच्या संधिप्रकाशाचा शेवट व सकाळच्या संधिप्रकाशाचा आरंभ ह्यांची भेट झाल्यामुळे चोवीस तास उजेड असतो. ह्यापेक्षा आणखी उत्तरेकडे गेलें म्हणजे मध्यरात्रींहि

सूर्य क्षितिजाच्या वरच असतो. अर्थात् अशा ठिकाणीं आरंभींच्या बारा तासांना दिवस व पुढल्या बारा तासांना रात्र असें म्हणावयाचें. ह्या दिवसांत निजण्याकरिता रात्रीं खिडक्यांना काळे पडदे लावून मुद्दाम अंधार करावा लागतो.

इंग्लंड सोडल्यावर प्रथम बेल्जम् व नंतर हॉलंडमधील दोन तीन शहरें पाहिलीं. सुट्टीचे दिवस असल्यामुळे तेथे माहितीचें कोणी भेटलें नाही. नंतर आम्ही एकदम स्वित्झर्लंडमधील जिनीव्हा शहरीं शिक्षक-संघाच्या संमेलनासाठी गेलों.

स्वित्झर्लंडांत आल्पस् पर्वताचें माँ ब्लां (माऊंट ब्लँक्) म्हणून शिखर आहे त्याच्या शेजारीं एक बर्फाची नदी (ग्लेशिअर) आहे ती पाहण्यास आम्ही गेलों होतों. अशा नदीचा वेग म्हणजे वर्षांतून कांही फूट असतो. आम्ही प्रथम शामोनी म्हणून पायथ्याशीं एक स्थळ आहे तेथे गेलों. चहूकडील देखावा सूर्यप्रकाशांत अतिशयच रमणीय दिसत होता. शामोनीपासून डोंगरावर जाण्यासाठी आगगाडी आहे, तिने वर गेलों व नंतर थोडेसें चालून हिमनदीवर गेलों. बर्फाच्या नदीवर वाऱ्याने वाळू पसरली गेल्यामुळे पहिल्याने तो खडक असावा असें आम्हांस वाटलें, कारण जवळच्या खडकाचा रंग व तीराजवळचा ग्लेशिअरचा रंग हे सारखेच होते. मग जेव्हा ग्लेशिअरवर जाऊन उभे राहिलों व प्रत्यक्ष बर्फ पाहिलें तेव्हा खात्री झाली. भास्कर व इतर मंडळी कठीण झालेल्या बर्फावरून दूरपर्यंत चालत गेलीं. मी पांचसहा फुटांवरच उभा राहिलों. पायाखालचें बर्फ गुळगुळित असून पाय घसरण्याची भीति फार असते; शिवाय बर्फांत मोठमोठ्या भेगा व भगदाडें असल्यामुळे वाट काढणेंहि कठीण असतें. चांगलें ऊन पडलेलें आहे, अंगांतून घाम येत आहे, (कारण तिकडे गरम कपडे घालूनच बाहेर पडावें लागतें व चालण्याच्या व्यायामाने घाम येतो) डोक्यावर छत्री आहे, व पायाखाली बर्फाची नदी आहे अशी स्थिति होती. कांही प्रवाशांनी नदींतलें थोडेसें बर्फ फोडलें होतें त्यांतला एक खडा मीं तोंडांत टाकला. बर्फाने आच्छादलेलें पर्वताचें शिखर सूर्यप्रकाशांत देदीप्यमान

दिसत होतें. बर्फानें आच्छादलेला भाग पाहून परीटघडीची शुभ्र चादर जिकडे तिकडे पसरलेली आहे की काय असा भास होई.

स्वित्झर्लंडांत सात आठ दिवस राहून आम्ही डेन्मार्कमधील एल्सिनोरच्या संमेलनाला गेलों. जर्मनींतून डेन्मार्कमध्ये जातांना आम्हांला बाल्टिक समुद्रांतून जावें लागलें. त्या वेळीं एक गमतीचा प्रकार पाहावयास मिळाला. आपल्या देशांत पावसाळ्यांत नद्या भरलेल्या असल्या म्हणजे कित्येक ठिकाणीं बैलाच्या गाड्या नावेवरून एका तीरावरून दुसऱ्या तीरावर नेण्याची व्यवस्था केलेली असते. यूरोपांत कांही ठिकाणीं सबंध आगगाडी आगबोटीवर घेऊन लहानसा समुद्र ओलांडून पलीकडल्या तीरावर गेल्यानंतर ती पुन्हा जामिनीवर घेतां येते. आगबोटींत रूळ घातलेले असतात व ते जामिनीवरील रूळांशीं जोडले म्हणजे आगगाडी जमिनीवरून आगबोटीवर जाऊं शकते व आगबोटींतून पुन्हा जमिनीवर आणतां येते. ह्यामुळे उतारूंना सामानसुमान उतरून घेऊन पुन्हा चढविण्याचा त्रास पडत नाही. शिवाय गाडी बोटीवर चढली म्हणजे उतारू डब्यांतून बोटीवर उतरून समुद्राची मजा पाहतात व गाडी जमिनीवर जाण्यापूर्वी परत आपल्या डब्यांत जाऊन बसतात.

एल्सिनोरला पंधरा दिवस राहिल्यावर कोपेनहागेन येथे आलों. हें एल्सिनोरजवळच आहे. यूरोपांतले देश लहान लहान असल्यामुळे प्रवासांत एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जाण्याचा प्रसंग वारंवार येतो. अशा प्रत्येक ठिकाणीं पासपोर्ट पाहणें, सामान तपासणें वगैरे विधि होत असतात. कित्येक ठिकाणीं तर हद्दी इतक्या जवळ आहेत की, ट्रामवेंत बसून फिरावयास निघालें तर एका देशांतून दुसऱ्या देशांत प्रवेश होतो. अर्थात् पासपोर्ट दाखवावा लागतो. त्याचप्रमाणे एका देशांतून दुसऱ्या देशांत गेलें म्हणजे जवळ असलेल्या नोटा व नाणीं बदलून घेऊन नव्या देशांतील प्रचलित नाणें व नोटा घेणें भाग पडतें. इंग्लंडांतल्या पौंडाच्या नोटा मात्र यूरोपांत सर्वत्र चालतात व त्या जवळ असल्या म्हणजे अडचण पडत नाही.

कोपेनहागेन येथे एक प्रचंड डेअरी आम्हीं पाहिली. ती सहकारी तत्त्वावर चालली आहे. सभोवतालच्या पुष्कळ मैलांवरचें दूध तेथे येतें. प्रत्येक शेतकरी आपल्या गाईचें दूध एका अगर अनेक टिनच्या मोठाल्या डब्यांत घालून ते बंद करून घराबाहेर ठेवून देतो. असे शेकडो डबे रोज दोनदा मोटारींमधून डेअरींत आणले जातात. प्रत्येक डब्यांतील दुधाचा कस व त्याचें माप घेतलें जाऊन त्यांची नोंद होते, आणि त्याप्रमाणे शेतकऱ्याला पैसे मिळतात. हें सर्व दूध शास्त्रोक्त पद्धतीने शुद्ध करण्यांत येतें. तें एकदा तापवून नंतर एकदम बर्फाच्या ऊष्णमानाइतकें गार केलें जातें व यंत्राने स्वच्छ धुतलेल्या हजारो बाटल्यांत सीलबंद करून शहरांत रतीबांकरता अगर विकण्यास पाठविलें जातें. स्वच्छतेसंबंधाने अतिशय काळजी घेतली जाते. सर्व काम यंत्राने होत असल्यामुळे हातांचा बिलकूल स्पर्श होत नाही.

कोपेनहागेनहून आम्ही स्वीडन आणि नॉर्वे देशांत गेलों. स्वीडनमधील ष्टोकहोल्म् येथे आम्हांला आठ दहा वर्षांपासून तो अठरा वीस वर्षांच्या मुलामुलींची पोहण्याची चढाओढ पहावयास सापडली. ष्टोकहोल्म् शहरांत समुद्राचें पाणी खेळवलें आहे व त्याचीं सरोवरें आणि कालवे बनवले आहेत. अशा एका सरोवराच्या प्रशस्त भागांत त्या पोहण्याच्या शर्यती झाल्या. ह्याच्या अर्ध्या भागासभोवती प्रेक्षकांसाठी जागा केली होती, व निरनिराळ्या उंचीवरून उड्या मारण्यासाठी सोई केल्या होत्या. खूप उंचीवरून नाना तऱ्हेच्या उड्या पाण्यांत टाकणें, उपडें-उताणें पोहणें, पाण्यांत बुडून बराच वेळ राहणें वगैरे प्रकार फार मनोरंजक होते. पोहण्याचे एका नमुन्याचे आटोपसर कपडे सर्वांनी घातले होते. एज्युकेशन मिनिस्टर पाण्याच्या अगदी जवळ खुर्चीवर बसले होते. एकेकाचें पोहणें संपलें म्हणजे त्याने अगर तिने पाण्यांतून बाहेर पायरीवर यावें व मिनिस्टरने हिरव्या पानांनी बनविलेला शोभिवंत मुकुट डोक्यावर घातला म्हणजे परत पाण्यांतून पोहत जाऊन ठरलेल्या वाटेने बाहेर पडून आपला दुसरा पोषाख चढवून आपल्या जागेवर बसावें, असें चाललें होतें. हजारो प्रेक्षक हे सर्व प्रकार उत्कंठेने पाहत होते. हा बक्षीससमारंभ फारच प्रेक्षणीय झाला.

नॉर्वेनंतर जर्मनींत आठ दहा दिवस घालवून आम्ही हांबूर्ग येथे आलों व यूरोप सोडलें.

प्रकरण पंचविसावें

अमेरिकेच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी

माझा पहिला बेत परिषदांचीं अधिवेशनें संपल्यानंतर सप्टेंबरच्या सुमारास परत यावें असा होता. परंतु वर्गणीचें काम बरें झालें, तेव्हा ज्या जपानांतील स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीने मला महिलाविद्यापीठासाठी प्रयत्न करण्याची स्फूर्ति दिली, ती युनिव्हर्सिटी पाहावी व तिकडे जातांना अनायासें अमेरिकेंतूनहि जावें, असा विचार मनांत येऊं लागला. तथापि थंडी सुरू होण्यापूर्वी म्हणजे डिसेंबरच्या आरंभास परत यावें, असें योजलें. पण अमेरिकेंत सर्व शाळा कॉलेजांना सुट्टी असल्याने ऑक्टोबरच्या अगोदर जाऊन उपयोग नाही, असें कळलें व पुढे प्रवास पुष्कळच लांबला. पूर्वीची पांच हजारांची मंजुरी मिळाली होती; आणखी सात साडेसात हजार वर्गणीचे जमलेले पुढील प्रवासासाठी खर्च करण्याची परवानगी सेनेटकडे मागितली व ती मिळाल्याबरोबर अमेरिकेला जाणें निश्चित झालें. त्याबरोबर अमेरिकेंत व जपान, चीन वगैरे देशांत हिंडण्याचा पासपोर्ट मिळवून आम्ही हांबुर्ग येथे ता. १७ सप्टेंबर रोजीं 'रिलायन्स' आगबोटीवर चढलों. आम्ही तिसऱ्या वर्गाने जात होतों तरी त्यांत सेकंड क्लासप्रमाणेच सर्व सोयी होत्या. जागा जरा अकुंचित होती येवढेंच. 'रिलायन्स' बोटीवरील कप्तानास बर्लिनमधील आमच्या एका माहितीच्या मनुष्याने आमची विशेष सोय पाहण्याविषयी लिहिलें होतें त्यावरून त्याने आमची विचारपूस केली व दिवसांतून दोन जेवणांच्या वेळीं दहीभात मिळण्याची व्यवस्था झाली व आम्हांला थोडीं अधिक फळें मिळूं लागलीं.

उतरते वेळींहि कप्तानाच्या सांगण्यावरून आमची तपासणी लवकर होऊन आम्हांला अगोदर उतरावयास सापडलें. कोणतीही मोठी बोट न्यूयार्क बंदरांत गेल्याबरोबर वर्तमानपत्रांचे बातमीदार बोटीवर चढून कप्तानाजवळ विशेष प्रकारचे उतारू कोणी आहेत काय वगैरे चौकशी

करतात. कप्तानाने आमचीं नांवें सांगितल्यामुळे आगबोटीवरील पहिल्या वर्गांतील एका प्रशस्त खोलींत जेथे ते बसले होते तेथ आम्हांला त्यांनी बोलावलें व कांहींनी माझी मुलाखत घेतली. त्या वेळीं अमेरिकेंत दारू पिण्याला बंदी होती. ह्यामुळे ही संधि साधून त्यांनी बऱ्याचशी दारू पिऊन घेतली. एका बातमीदाराने आगबोटीवरच माझा फोटोही घेतला. आम्ही ता. २६ रोजीं न्यूयॉर्कला पोचलों.

न्यूयॉर्कच्या इंटरनॅशनल हाउसमध्ये पाहुणे म्हणून आम्ही राहिलों होतों. इंटरनॅशनल हाउस ही आंतरराष्ट्रीय संस्था रॉकफेलर नांवाच्या कोट्याधीशाच्या औदार्याने स्थापन झाली आहे. येथे सुमारें ५७ राष्ट्रांतले सहाशे विद्यार्थी राहतात. त्यांपैकी संयुक्त संस्थानांतील शेकडा पंचवीसपेक्षा अधिक असूं नयेत असा नियम आहे. हिंदुस्थानांतील वीस एकवीस विद्यार्थी येथे आहेत. सर्व राष्ट्रांतील विद्यार्थ्यांचा परस्पर परिचय व्हावा, त्यांजमध्ये प्रेमभाव नांदावा व पुढील आयुष्यांत ह्यांतल्या कांही ओळखी टिकून राहाव्या, हा ह्या संस्थेचा हेतु आहे. ह्या इमारतींत एक मोठें वाचनालय, व्याख्यानासाठी किंवा करमणुकीकरिता एक थिएटर, प्रशस्त भोजनगृह वगैरे सोई उत्तम आहेत. विद्यार्थ्यांना पत्रें मिळण्याची व्यवस्था मोठी सोईची केली आहे. एका खोलींत खूप मोठें लांब रुंद असें एक पोलादी कपाट असून त्यांत सहाशेपेक्षा अधिक खण केले असून ते आंतून उघडे पण बाहेरून बंद असतात. प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपापला खण आपल्या जवळच्या किल्लीने उघडतां यावा अशी व्यवस्था आहे. ह्या खणांवर खोल्यांचेच नंबर घातलेले असल्यामुळे आपला खण ओळखण्याची पंचाइत पडत नाही. आम्हांलाहि असा एक खण मिळाला होता. पत्रें ज्याच्या त्याच्या खणांत टाकण्यासाठी ह्या पोस्टाच्या खोलींत सकाळपासून रात्रीं नऊ वाजेपर्यंत कारकुनांना हें काम करावें लागतें. प्रत्येक मजल्यावर एकेक टेलिफोन आहे. ज्याच्यासाठी टेलिफोन आला असेल त्याच्या खोलींत कर्रर असा आवाज होत राहावा अशी व्यवस्था केली आहे. असा आवाज झाला म्हणजे बटन

दाबून आवाज बंद करावयाचा व टेलिफोनशीं जावयाचें. हें टेलिफोनचें काम करण्यासाठीही एक कारकून नेहमी हजर असावा लागतो.

विद्यार्थ्यांना फार खर्च पडूं नये व सोई तर सर्व असाव्या हें धोरण ह्या संस्थेने ठेवलें आहे. खोल्यांचें भाडें माफक घेण्यांत येतें. अमेरिकेंत नोकर ठेवणें हें मोठें खर्चाचें काम आहे. म्हणून कांही मध्यम लोकांच्या हॉटेलांतून कॅफिटेरिया नांवाची पद्धत अमलांत येत आहे, ती ह्या संस्थेंत अमलांत आणली आहे. सकाळची न्याहारी (ब्रेकफस्ट) सातपासून साडेनऊपर्यंत मिळते. जसजसे विद्यार्थी येतील तसतसे त्यांनी रांगेने उभें राहावें व अनुक्रमाने एकेकाने पुढे जावें. मंडईतल्या दुकानांप्रमाणे पंधरावीस गाळ्यांत खाण्याचे तयार केलेले वेगवेगळे पदार्थ घेऊन एकेक जण बसलेला असतो. हे बहुतेक विद्यार्थी असतात व त्यांना ह्या कामाबद्दल मोबदला मिळतो. सुरुवातीच्या एका टेबलावर थाळ्या ठेवलेल्या असतात. त्यांतली एक थाळी घेऊन प्रत्येकाने गाळ्यांसमोरून जावयाचें व जातांना जरूर तेवढे पदार्थ घेत घेत शेवटच्या गाळ्याशीं गेलें म्हणजे तेथली कारकून बाई ते पदार्थ पाहून एक बिल तयार करते व तें त्या विद्यार्थ्याजवळ देते. त्याने ती थाळी व तें बिल घेऊन रिकामें टेबल सापडेल त्याच्याशीं बसून खाणें खावें व थाळी आणि बशापेले वगैरे तेथेच ठेवून बिल घेऊन परत जातांना दरवाजाशीं बसलेल्या कारकुनाजवळ बिलाचे पैसे देऊन त्याने बाहेर जावें. अशा रीतीने जेव्हाच्या तेव्हा निकाल होऊन मागाहून खाणावळीचे पैसे वसूल करण्याची दगदग पडत नाहीं. आम्ही तेथेच जेवीत असूं. मी एकदम आंत जाऊन बसें व भास्कर दोघांच्याही थाळ्या आणून देत असे. टेबल रिकामें झाल्याबरोबर उष्टीं भाडीं उचलून नेऊन पुन्हा टेबल साफ करण्याचें कामहि कांही विद्यार्थी करतात व त्याबद्दल ते मोबदला मिळवतात.

न्यूयॉर्क शहराचा विस्तार जमिनीच्या पृष्ठभागावरून आडवा न होतां आकाशाकडे उभा होत आहे. दहा, बारा, पंधरा, वीस मजल्यांचीं घरें तेथे पुष्कळच दिसतात. एकदा आम्ही एका गृहस्थास तेविसाव्या मजल्या-

र भेटलों. सर्वांत उंच ५२ मजल्यांची इमारत वुलवर्थ हाउस म्हणून आहे. ती पाहण्याचा योग आला नाही. आता १०० मजली इमारत तेथे झाली आहे. फार उंच इमारतींत बरेच पाळणे (लिफ्ट्स) ठेवावे लागतात. एखादा पाळणा दहा मजल्यापर्यंत न थांबतां एकदम अकराव्या मजल्यापासून प्रत्येक मजल्यावर थांबत जातो. पांचव्या मजल्यावरच्या मनुष्याला पंधराव्या मजल्यावर जावयाचें असल्यास त्याने एकपासून अकरापर्यंत प्रत्येक मजल्यावर थांबणाऱ्या पाळण्यांत बसावें व अकराव्या मजल्यावर उतरून नंतर दुसऱ्या पाळण्यांत बसावें. कांहीं पाळणे मेल गाड्यांप्रमाणे पांच पांच, दहा दहा मजल्यांच्या अंतराने थांबतात तर कांहीं प्रत्येक मजल्यावर थांबतात. मोठाल्या इमारतींत तीन चार ठिकाणीं पाळण्यांची सोय असते.

न्यूयॉर्क येथील रस्त्यांची मांडणी परकीय मनुष्याला घरें शोधून काढण्याला सोईची आहे. लांबच लांब समान्तर मोठे रस्ते, पहिला रस्ता, दुसरा रस्ता, पांचवा रस्ता असे आहेत. रस्त्याला मनुष्याचें नांव क्वचितच आढळतें. ह्या रस्त्यांना काटकोन करून समान्तर रस्ते आहेत त्यांना ॲव्हेन्यू म्हणतात. त्याही पहिली ॲव्हेन्यू, दहावी ॲव्हेन्यू, अशा आहेत. घरांचे नंबर रस्त्यांप्रमाणे असतात. अगोदर रस्त्याचा व नंतर घराचा असा एकदम नंबर दिलेला असतो. उदाहरणार्थ, २०५४ हें घर २० व्या रस्त्यांतील ५४ वें घर समजावें. मराठे नांवाचे गृहस्थ २४२ व्या रस्त्यांत राहत होते. त्यांचें घर आम्हांला सहज शोधून काढतां आलें.

इंग्लंडमध्ये जसें लंडन तसें स्वतंत्र संस्थानांतील पूर्वभागांत असतांना न्यूयॉर्क हें आमचें मुख्य ठिकाण झालें. तेथे पांच आठवडे राहिलों, तेवढ्या मुदतींत पांच सहा ठिकाणीं काम करून न्यूयार्क कायमचें सोडलें व फिलाडेल्फिया येथे आलों. नंतर वाटेंत एक दोन गावें घेऊन वॉशिंग्टनला गेलों.

अमेरिकेंत नीग्रो लोकांविषयीं गोऱ्या लोकांची भावना असावी तशी नाही. त्यांना तिरस्काराने वागविण्यांत येतें. उत्तरेकडील संस्थानांत नीग्रो

लोक थोडे कमी आहेत व तेथे त्यांना जरा बऱ्या तऱ्हेने वागविलें जातें; पण जसजसें दक्षिणेकडे जावें तसतशी त्यांची वस्ती अधिक आहे, व तिरस्कार जास्त दिसून येतो. नीग्रोचें रक्त थोड्या प्रमाणांत तरी ज्यांत आढळतें अशा (कलर्ड) निमगोऱ्या वर्णापासून तो तुळतुळीत काळ्या वर्णापर्यंतच्या सर्व लोकांसाठी वेगळ्या शाळा आहेत. वॉशिंग्टन् येथे हॉवर्ड युनिव्हर्सिटीचें नीग्रो स्त्रियांचें बोर्डिंग आहे तेथे माझें व्याख्यान झालें. नीग्रो लोकांचीं देवळेंहि वेगळीं असतात. वॉशिंग्टन्पासून आगगाडीने आठ तासांच्या अंतरावर असलेल्या ग्रीन्सबरो शहरांत आम्हांला मुद्दाम नीग्रो मुलींच्या कॉलेजांत व्याख्यान देण्यासाठी आगगाडीचें भाडें देऊन बोलावलें होतें. या शहरीं नीग्रो लोकांची वस्ती बरीच दिसली. स्टेशनवर कलर्ड लोकांचें प्रवेशद्वार व गोऱ्या लोकांचें प्रवेशद्वार अशा पाट्या होत्या. आंत कलर्ड लोकांची वेटिंग रूम वेगळी व गोऱ्यांची वेगळी. आपल्याकडील अस्पृश्यांच्या प्रश्नापेक्षाही त्यांच्याकडील कलर्ड लोकांचा प्रश्न अधिक बिकट आहे.

ग्रीन्सबरोहून परत वॉशिंग्टन्ला येऊन तेथलें काम संपवून पिट्स्बर्ग येथे आलों. तेथे पिट्स्बर्ग युनिव्हर्सिटी आणि कार्नेगी इन्स्टिट्यूशन् ऑफ टेक्नॉलजी ह्या दोहोंमधील विद्यार्थ्यांची रग्बी फुटबॉलची (हातांनी फेकण्याच्या चेंडूच्या खेळाची) जंगी मॅच होती. इंग्लंडांत क्रिकेटच्या खेळाला जें महत्त्व आहे. तें अमेरिकेंत ह्या खेळाला आहे. जिनीव्हा येथे एका बाईची व तिच्या वडिलांची गाठ पडली होती, त्या गृहस्थांकडे आम्ही लंचसाठी गेलों होतों. त्याच वेळीं ही रग्बीची मॅच चालू होती. आम्ही अमेरिकेंत असली मॅच पाहिली नाही, हें कळल्याबरोबर त्यांनी आपल्या खर्चानें आपल्या मुलीबरोबर आम्हांला मॅच पाहण्यासाठी आग्रहाने दवडलें. त्या शहरांत त्या दिवशीं संभाषणाचा दुसरा विषय नव्हता. खेळाचें विस्तीर्ण मैदान दीर्घवर्तुळाकृति होतें. मध्यें खोलांत सपाट मैदानावर खेळ चालला होता. सभोवार प्रेक्षकांसाठी चढत्या पायऱ्यांवर बाकें अगर

खुर्च्या होत्या. टिकिटाशिवाय कोणाला प्रवेश नव्हता. त्या क्रीडांगणांत पाऊण लाख प्रेक्षकांची सोय असून केवळ आंत जाण्यासाठी २०–२५ प्रवेशद्वारें होतीं. त्या वेळीं सुमारें साठ हजार लोक असावे. खेळाडूंमध्ये विलक्षण उत्साह दिसत होता व त्या त्या बाजूचे पक्षपाती आपापल्या खेळाडूंना उत्तेजन देण्यासाठी खूप ओरडत व हातरुमाल फलकारीत.

पिट्स्‌बर्गला आठ दिवस राहून आम्ही डिट्रॉइटला गेलों. ह्या शहरांत मोटारींचे मोठे कारखाने असून सुमारें अडीचशे हिंदी कामगार तेथे आहेत. तेथून जवळच ॲन् आर्बर युनिव्हर्सिटी आहे. तींत बार्बर स्कॉलर्शिप मिळणाऱ्या स्त्रिया शिकत असतात. आम्ही गेलों तेव्हा पांच हिंदी स्त्रिया व बरेच हिंदी विद्यार्थी होते. डिट्रॉइटहून शिकागोला गेलों. हे युनायटेड् स्टेट्स्‌मधील महत्त्वाच्या मानाने न्यूयॉर्कच्या खालोखाल आहे. तेथेहि हिंदी विद्यार्थी बरेच आहेत. तेथे पांच सहा दिवस राहून वाटेंत पांच सहा ठिकाणीं थांबत लॉस एंजल्स्‌ला आलों.

लॉस एंजल्स्‌पासून पस्तीस मैलांवर क्रेअर मॉंट म्हणून ठिकाण आहे तेथून पंधरा मैलांवर एकान्त स्थळीं कॅलिफोर्निया ज्यूनियर रिपब्लिक नांवाची संस्था उनाड मुलांसाठी मिसेस् फाउलर ह्या बाईनी चालवली आहे. ह्या बाईनी आम्हांला तेथे नेऊन एक रात्र आपल्या घरीं पाहुणचार करून दुसऱ्या दिवशीं आम्हांला सर्व दाखवून परत लॉस एंजल्स्‌ला पोंचविण्याची व्यवस्था केली. ह्या शाळेंत कांही आईबाप आपलीं उनाड मुलें आपण होऊन खर्च देऊन पाठवतात व कांही जुव्हेनाइल कोर्टाच्या मार्फत येतात. बारापासून अठरा वर्षांच्या वयापर्यंतचे १२० मुलगे येथे आहेत. त्यांना दोनतीन तास शाळेंतलें शिक्षण मिळतें व बाकीचा वेळ निरनिराळ्या धंद्यांचें प्रत्यक्ष शिक्षण मिळतें. शेतकी, सुतारी, लोहारी वगैरे काम शिकविण्याची व्यवस्था आहे. ह्या संस्थेच्या नांवाप्रमाणे ह्या लहानशा वसाहतींत मुलांचें स्वराज्य आहे. उत्तम प्रकारची शिस्त राखली जाऊन मुलगे पुढील आयुष्य सुखाने घालविण्यास तयार होतात.

ब्रिटिश बेटांत व अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत बऱ्याच हिंदी लोकांनी तिकडील स्त्रियांशीं विवाह केले आहेत व ते तिकडेच रहातात. इंग्लडांतील अशा दोन व अमेरिकेंत सहासात दक्षिणी कुटुंबांचा थोडा फार सहवास आम्हांला घडला. ही बहुतेक ब्राह्मण मंडळी आहे. ही कुटुंबें सुखाने नांदत असल्याचें आमच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. ह्या सगळ्यांकडे आम्ही चहाला किंवा भोजनाला गेलों व बरेच तास त्यांजकडे घालविले आणि कित्येकांकडे कांही दिवस राहिलों. आम्हांला हीं जोडपीं प्रेमळ वाटलीं. त्यांतल्या बायकांना साहजिकच हिंदुस्थानाविषयी सहानुभूति वाटते व त्यांच्या परिचयाच्या मंडळींतहि हिंदुस्थानाविषयी जिज्ञासा उत्पन्न होते.

यूरोपांतल्या व अमेरिकेंतल्या लोकांमध्ये शिस्त अंगांत मुरलेली आहे. कोणी रस्त्यांत थुंकावयाचा नाही, नाक शिंकरणार नाही किंवा केर कचरा टाकावयाचा नाही. प्रत्येकाजवळ हातरुमाल असतो व विशेष प्रसंगीं नाक शिंकरणें, थुंकणें त्यांतच करून घरीं गेल्यावर तो बदलतात. रेल्वेच्या तिकिट ऑफिसजवळ किंवा नाटक सिनेमागृहांत गर्दी झाली तर मागून येणारे धटिंगण कोपरखळ्या मारीत पुढे जाण्याची धडपड करावयाचे नाहीत ते जसजसे येतील तसतसे रांग करून उभे राहतील. अशा शेकडो लोकांच्या रांगा लागलेल्या असतात. गाडी चुकत असली किंवा खेळ सुरू झालेला असला तरी आपली पाळी येईल तेव्हाच मनुष्य तिकीट घेईल.

इंग्लंडांत श्रीमंतांचे मुलगे वडिलांच्या संपत्तीच्या बळावर बहुधा आढ्यतेने वागणारे आढळावयाचे. अमेरिकेंतील कोट्याधीशांचे मुलगे पुष्कळ वेळां आपल्या पायांवर उभे राहण्याचा प्रयत्न करून टक्के टोणपे खाऊन जगाचा अनुभव मिळवतात आणि ज्ञान संपादन करतात. कित्येक वेळां रस्त्यांत हिंडून वर्तमानपत्रें विकणारा, विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहांत वाढण्याचें किंवा भांडीं विसळण्याचें काम करणारा अथवा फळांचा हंगाम आला असतां फळझाडांवरून फळें वेचून काढणारा मुलगा एखाद्या कोट्याधीशाचाही असूं शकेल. असें करण्यांत त्या मुलाला कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा वाटत नाही व त्याचीं आईबापेंही अशा कामीं

मुलाला उत्तेजनच देतात. आमच्या देशांतील श्रीमंतांच्या मुलांनी अनुकरण करण्यासारखी ही गोष्ट आहे.

स्त्रियांनी सार्वजनिक कामांत पडणें ही गोष्ट यूरोपांत आणि अमेरिकेंत अगदी स्वाभाविक होऊन गेलेली आहे. अमेरिकेंत फुरसतीचा वेळ असणाऱ्या सुखी स्त्रिया पुष्कळ आहेत. त्यांपैकी बऱ्याच आपला वेळ सार्वजनिक कामांत घालवतात. ह्याशिवाय कांही ध्येयाने प्रेरित झालेल्या स्त्रिया लग्न न करतां आपल्या कार्याच्या मागे लागतात. इंटर-नॅशनल असोसिएशन फॉर पीस अँड फ्रीडम (शांतता आणि स्वातंत्र्य) ह्यांसाठी काम करणारी आंतरराष्ट्रीय संस्था ही बहुतेक स्त्रियांनीच चालविली आहे व तिच्या शाखा चहूकडे आहेत.

लॉस एंजलस्च्या भोवतालच्या दोन चार ठिकाणीं जाऊन आम्ही सॅन् फ्रान्सिस्कोला आलों. तेथे जवळच असणारें मुलींचें मिल्स कॉलेज व जवळपासचीं शीख लोकांच्या वस्तीचीं लहान लहान ठिकाणें पाहून ता. २४ डिसेंबर १९२९ रोजीं जपानला जाण्यासाठी सिॲट्ल् येथे 'मैबीरिया मारू' नांवाच्या जपानी बोटींत बसलों.

प्रकरण सव्विसावें

आशियाच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी

ता. ७ जानेवारी १९३० रोजीं आम्ही जपानांत योकोहामा बंदरांत उतरलों. आगबोटीच्या प्रवासांत असतांना घड्याळांत रोज थोडा थोडा फरक करावा लागतो. पश्चिमेकडे जातांना जितकें अंतर तुटलें असेल त्या मानाने घड्याळ मागे सारावें लागतें. ह्याच्या उलट पूर्वेला जात असल्यास पुढे करावें लागतें. मुंबईहून आगबोटींत बसून निघाल्यानंतर बहुतकरून दररोज घड्याळ कधी वीस मिनिटें, कधी तीस मिनिटें असें मागे करावें लागे. अमेरिकेचा पूर्व किनारा आणि पश्चिम किनारा ह्यांत सुमारें तीन तासांचें अंतर पडतें. अमेरिकेंतून जपानाकडे जातांनाही दररोज घड्याळ अर्धा तास मागे करावें लागे. ता. ३० डिसेंबर सोमवार रोजीं आम्ही १८०° रेखांशावर आलों. येथून आगबोटी जाऊं लागल्या म्हणजे जपानाकडे जाणाऱ्या बोटी एक दिवस गाळून टाकतात व अमेरिकेकडे जाणाऱ्या बोटी एक दिवस फालतु धरतात. आम्ही ३० डिसेंबर सोमवार संपल्यावर दुसरा दिवस लगेच १ जानेवारी बुधवार धरला.

जपानमध्ये जातांना मला विशेष आनंद झाला, कारण तेथील स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी मला पाहावयास मिळणार होती. जपानी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीचे उत्पादक नरूसे ह्यांच्या बरोबरीने काम करणारे आसो हे अजून तेथे काम करीत आहेत त्यांनी आम्हांस सर्व दाखविलें. नरूसे हे युनिव्हर्सिटीचे प्रेसिडेंट होते. आता आसो हे प्रेसिडेंट आहेत. युनिव्हर्सिटी टोकिओ येथे आहे. आम्ही योकोहामा येथे उतरलों होतों. कारण योकोहामा हें बंदर असून व्यापाराचें ठिकाण आहे व तेथे सिंधी व्यापारी बरेच आहेत. त्यांपैकी एकाकडे आमची राहण्याची सोय चांगली झाली होती. तेथून आगगाडीने पाऊण तासांत टोकिओला जातां येतें. त्यामुळे आम्ही बहुतेक रोज जात असूं. १९२३ सालीं झालेल्या

भूकंपानें योकोहामा व टोकिओ ह्या दोन्ही शहरांचा फार नाश झाला. स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या इमारती जमीनदोस्त झाल्या होत्या; परंतु न डगमगतां चालचलाऊ झोपड्या बांधून त्यांनी काम सुरू केलें व हळू हळू नव्या इमारतीही तयार करीत आहेत. आतापर्यंत ४२०० स्त्रिया ह्या युनिव्हर्सिटींतून पदवीधर होऊन बाहेर पडल्या आहेत. हल्ली कॉलेज विभागांत १२०० स्त्रिया आहेत आणि ४०० युनिव्हर्सिटीच्या खालच्या (Preparatory) विभागांत आहेत. शिवाय हायस्कुलांत सहाशे आहेत. ही युनिव्हर्सिटी केवळ खासगी प्रयत्नांनी चालली आहे. अजूनही तिचा सरकारशीं संबंध नाही. हींतून बाहेर पडलेल्या पदवीधर स्त्रियांची पैशांची मदत ह्या युनिव्हर्सिटीला फार आहे.

योकोहामाहून आम्ही आगगाडीनें कोबे येथे गेलों. येथें सिंधी व्यापारी असून इतरही हिंदी व्यापारी आहेत. कोबे येथे आम्ही फतेअली नांवाचे एक व्यापारी व त्यांची पत्नी यांचे पाहुणे होतों. त्यांची पत्नी चांगली इंग्रजी शिकलेली असून तीं उभयता घरच्या माणसांप्रमाणे आमच्याशीं वागलीं. दुर्दैवानें आम्ही त्यांच्या घरीं असतां चोरी झाली. आम्हांला एका शेजारी एक अशा वेगळ्या खोल्या दिल्या होत्या. भास्कर आपल्या खोलीच्या दरवाजाचा बोल्ट लावण्यास विसरला. त्याच्या खोलींतून चोर माझ्या खोलींत आले. माझें घड्याळ, भास्करचें घड्याळ, ओव्हर-कोट व एक सूट, बुटांचा एक जोड, मला भेट म्हणून दिलेलें सोन्याचें व भास्करचें साधें फांउटन पेन, पैशांसह खिशांतलीं पाकिटें, अनेक देशांतलीं नाणीं जमा करून एका पिशवींत ठेवलीं होतीं ती पिशवी, इतकें आमचें सामान गेलें व घरवाल्यांचें एक घड्याळ, तीन ओव्हर-कोट व आणखी कांही कपडे इतकें सामान गेलें. भास्करच्या खोलींतल्या दोन ट्रंका त्यांनी रिकाम्या केल्या व चोरलेलें सामान त्या ट्रंकांत भरून ते पळून गेले. आम्हांपैकी कोणाला दाद लागली नाही. उजाडल्या-वर हा प्रकार उघडकीस आला. फतेअली व त्यांची पत्नी ह्यांना आपलें सामान गेल्याबद्दल वाईट वाटलें नाही, पण आमचें सामान जाऊन

गरसोय झाली ह्याबद्दल फार वाईट वाटलें. त्यांनी आम्हांला घड्याळें दिलीं, फाउंटन पेनें दिलीं व ओव्हरकोट त्यांचा मुंबईस पोचवायाचा होता तो भास्करच्या उपयोगी पडला. त्यांतल्या त्यांत सुदैवाची गोष्ट येवढीच झाली की, त्याच रात्रीं निजण्यापूर्वी वर्गणीची जमलेली रक्कम फत्तेअलींच्या स्वाधीन केली होती. पुढे बरेच दिवसांनी चोरीस गेलेल्या मालापैकी कांही माल सांपडला, तो फत्तेअलींनी आमच्याकडे पाठविला.

भगवान बुद्धदेवाची आई मायादेवी हिचें देऊळ कोबे येथे एका फार उंच टेकडीवर आहे, तें पाहण्यास आम्ही गेलों होतों. डोंगराच्या पायथ्यापासून वर जाण्यास पोलादी तारांच्या दोरखंडांच्या साह्याने वर जाणारी ट्रॅम गाडी आहे. तींतून गेल्यानंतर कांही चढणीचे रस्ते व नंतर चारशे पायऱ्या चढून वर जावें लागतें.

ता. २६ जानेवारीला आम्ही कोबेहून 'शांघाय मारू' नांवाच्या बोटीने ता. २८ रोजीं शांघाय येथे गेलों. येथे बऱ्याच युरोपियन राष्ट्रांचे संबंध असून त्या प्रत्येक राष्ट्राच्या अंमलाखाली शहराचा थोडा भाग आहे. येथून ता. ४ फेब्रुवारी रोजीं ' हकुसान मारू ' आगबोटीने निघून ता. ७ रोजीं हॉंगकॉंग येथे पोचलों. हॉंगकॉंग हें टुमदार बेट केवळ इंग्रजांच्या मालकीचें आहे. ता. १५ फेब्रुवारी रोजीं आम्ही चीन सोडून हॉंगकॉंग बंदरांतून निघालों ते ' प्रेसिडेंट क्लीव्हलँड ' नांवाच्या अमेरिकन बोटीने फिलिपाइन बेटाचें मुख्य शहर मॅनिला येथे ता. १७ रोजीं उतरलों. फिलिपाइन बेटें पूर्वी स्पेन देशाच्या ताब्यांत होतीं. आता तीं अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानांच्या ताब्यांत आहेत.

फिलिपाइन बेटांतील वस्ती जपानी, चिनी, स्पॅनिश आणि अमेरिकन ह्यांच्या मिश्रणाने झाली आहे. हिंदी लोक पूर्वी तिकडे गेलेले असावे पण आता ते तेथे असल्याचें चिन्ह दिसत नाही. तेही तेथील वस्तींतच मिसळून गेलेले असावे. हिंदी लोकांचा सांस्कृतिक पगडा पुष्कळ वर्षे ह्या बेटांत असावा असें मानण्याला एक कारण आहे. अपभ्रष्ट संस्कृत शब्द तेथील

भाषेंत बरेच आढळतात. ह्या संबंधाने मॅनिला येथील युनिव्हर्सिटींतील बंगाली प्रोफेसर रॉय हे संशोधन करीत आहेत व त्यासंबंधाने ते एक पुस्तकहि लिहिणार आहेत. मुसलमान लोक बरेच आहेत त्यांनी आपलें वैशिष्ट्य कायम राखलें आहे. मॅनिला येथील मध्यम व वरच्या वर्गातील लोकांची राहणी पाश्चात्य धर्तीची झाली आहे. तेथे आम्हांस एक विशेष आढळून आला तो हा की, केवळ फींच्या उत्पन्नावर सरकारी मदती-शिवाय तेथील खासगी मुलांचीं व मुलींचीं हायस्कुलें आणि कॉलेजें चालूं शकतात. ह्यावरून लोक सुखी असावे, असें दिसतें. मुंबईत पारशांचीं अशीं मुलांमुलींचीं हायस्कुलें आहेत. आम्ही तारीख २२ फेब्रुवारी रोजीं मॅनिलाहून 'टिकारांग' बोटीने जावा बेटांतील सुरबाया बंदराला जाण्यासाठी निघालों ते वाटेंत सेलेबीज बेटांची राजधानी मकासर येथे तारीख २७ रोजीं सकाळीं आलों. तेथे बोट पांच तास थांबणार होती म्हणून आम्ही शहरांत जाऊन एका सिंधी व्यापाऱ्याची गांठ घेतली व तेवढ्या वेळांत वर्गणीचें थोडें काम करून व हिंदी पद्धतीचें भोजन करून आगबोटीवर आलो ते तारीख १ मार्च रोजीं सुरबाया येथे पोंचलों. येथील काम आटपून तारीख ५ रोजीं आगगाडीने बटेव्हिया येथे जाण्यासाठी निघालों.

जावा बेटांत सुरबाया आणि बटेव्हिया हीं दोन मोठीं बंदरें दोन टोकांना आहेत. त्यांना जोडणाऱ्या रेल्वेरस्त्यावर जोकजा म्हणून स्टेशन आहे. तेथून चाळीस मैलांवर एक भव्य स्तूप आहे. तो लहानशा टेकडीसारखा वाटतो. ह्या सर्व ठिकाणीं आम्ही गेलों होतों. हा स्तूप पाहण्यासाठी जगांतील शोधक प्रवासी जात असतात. हा भरीव असून त्याचे सात मजले आहेत. तो वरवर निमुळता होत गेलेला आहे. वर जाण्याला जिने आहेत. प्रत्येक मजल्याभोवती ग्यालरी आहे. बाजूच्या भिंती दगडाच्या असून त्यांवर बुद्धाच्या व इतरहीं मूर्ति कोरलेल्या आहेत. अखेरपर्यंत एकंदर उंच उंच शंभर पायऱ्या आहेत. जावा बेटांत हिंदु लोकांची मोठीच वसाहत झालेली होती असें दिसतें.

जोक्‌जालों येतांना वाटेंत एका स्टेशनवर गाडी उभी होती तेथें जवळच गणपतीची मोठी दगडी मूर्ति, शंकराची पिंडी, नंदी वगैरे पडलेलीं दिसत होतीं. आम्हाला भंगलेल्या मूर्तिहि पुष्कळ दिसल्या. बटेव्हिया येथील प्राचीन वस्तुसंग्रहालयांत गेलों तेथे बुद्धाच्या मोठाल्या ध्यानस्थ मूर्ति त्याचप्रमाणे गणपति, दत्तात्रय, अष्टभुजा, भवानी वगैरे मूर्तिहि होत्या.

जावा बेट हल्लीं डच लोकांच्या ताब्यांत आहे. पूर्वीच्या काळांत स्थायिक झालेले हिंदी लोक ह्या बेटांत पुष्कळ असले पाहिजेत. हे तेथे जुन्या देवळांचे जे अवशेष बऱ्याच ठिकाणीं आढळतात त्यांवरून सिद्ध होतें. पण ते आता आपलें हिंदीपण विसरून गेले आहेत. त्यांचें हिंदीपण ओळखतां यावें अशी एक गोष्ट शिल्लक आहे. उत्सवप्रसंगी रामायणांतल्या रामरावणांच्या भूमिका घेऊन राक्षसांचे मुखवटे घालून खेळ करण्याची तिकडे अजून कांहीं ठिकाणी वहिवाट आहे. येथेही मुसलमान लोकांनी आपलेपणा राखला आहे. सुरबायाहून एक रात्र आगबोटींत घालवून बलि म्हणून बेट आहे तेथे जातां येतें. पण आम्हांला तेथे जाण्यास सवड झाली नाही. हिंदी आचारविचार कायम असलेले लोक तेथे आढळतात, असें सांगतात. आम्ही जावा बेटांत, सुरबाया व जोक्‌जा आणि बटेव्हिया ह्या तीन ठिकाणीं गेलों. तेथील लोक सुखी दिसले. शिक्षणाचा प्रसारही बरा होत आहे.

जावा बेट सोडून मलाया द्वीपकल्पांत जाण्यासाठी तारीख १० रोजीं बटेव्हिया येथे 'तास्मन्' बोटींत बसलों ते १२ मार्चला सिंगापूरला उतरलों. मलायांत हिंदी लोकांचा भरणा फार मोठा आहे. पूर्वीच्या काळीं गेलेले हिंदु तेथील लोकांतच मिसळले असतील, पण अलीकडल्या काळांत ब्रिटिश सरकारचे निरनिराळ्या खात्यांतले लहान मोठे नौकर, लहान मोठे व्यापारी, टिनच्या खाणींत व रबराच्या जंगलांत काम करणारे मद्रासी मजूर, त्यांच्या गरजा भागवणारे चेट्टी सावकार व धार्मिक विधींत मदत करणारा ब्राह्मणवर्ग, डाक्टर आणि वकील मिळून मोठा हिंदुसमाज मोठ्या शहरांत आढळून येतो. मलायांत फिरतांना आपण हिंदुस्थानाच्या बाहेर

आहों असें वाटतच नाही. मलायांत चिनी लोक पुष्कळ आहेत व त्यांतले कित्येक धनाढ्य बनून तेथे स्थायिक झालेले आहेत. चिनी लोकांत स्वदेश-प्रीति विशेष आहे व विशेष प्रसंगी चीन देशाला ते पुष्कळ मदत पाठवतात.

मलायामध्ये व विशेषतः त्या प्रान्तांतील ईपो व टायपिंग ह्या दोन शहरांत घरें बांधण्याची पद्धत अगदी वेगळी दिसून आली. पाया व जोतें वगैरेच्या भानगडींत न पडतां दीड, दोन अगर तीन फूट उंचीचे खांब लाकडी अगर कॉंक्रीटचे देऊन त्यांचावर हलकी लाकडी इमारत उठवा-वयाची; अर्थात् ही एकमजलीच. अशा घरांत जमिनीला ओल येण्याची भीति नाही. खालचा भाग अडगळ ठेवण्याच्याहि उपयोगी पडतो.

मलायांतील दोन तीन ठिकाणीं आगगाडीने जाऊन शेवटी पेनांग बंदरांत आलों. तारीख ५ एप्रिल रोजीं मलायांतील काम संपवून हिंदु-स्थानास येण्यासाठी 'रोना' बोटीवर बसलों ते तारीख १२ रोजीं मद्रास येथे उतरलों व तारीख १४ एप्रिल १९३० रोजीं पुणें गाठलें. अशा रीतीने पृथ्वी प्रदक्षिणा पुरी करून तेरा महिन्यांनी स्वदेशीं परत आलों.

प्रकरण सत्ताविसावें

आफ्रिकेच्या प्रवासांतील कांही गोष्टी

पृथ्वीप्रदक्षिणा पुरी करून परत आल्यानंतर परदेशच्या प्रवासाची अगर पुष्कळ दिवस आगबोटींत काढण्यासंबंधाची भीति नाहींशी झाली. आफ्रिकेंत हिंदी व्यापारी असून कांही हिंदी संस्थांच्या माणसांनी तिकडून पैसा आणल्याचें मीं ऐकलें होतें. शिवाय माझा मुलगा शंकर मोंबासांत डॉक्टर असून तो तिकडील पुढाऱ्यांत मोडतो, त्याला मीं पत्र लिहून विचारलें. त्याचें उत्तर 'व्यापाराला मंदी आलेली आहे, पण खेप अगदींच फुकट जाणार नाही' असें आलें. तेव्हा तिकडे जाण्याचा बेत मीं कायम केला व पृथ्वीप्रदक्षिणा करून परत आल्यावर सात आठ महिन्यांनी आफ्रिकेला जाण्यासाठीं ता. ३१ डिसेंबर १९३० रोजीं मुंबई येथे 'खंडाळा' बोटीवर चढलों तो ता. १० जानेवारी १९३१ रोजीं मोंबासा बंदरांत उतरलों. तिकडे हिंदी मनुष्यें सर्व ठिकाणीं पुष्कळ आहेत, तेव्हा सोबतीची जरूरी नव्हती. आनंदीबाईची व शंकरच्या मंडळीची भेटहि बरेच दिवसांत झालेली नव्हती. तेव्हा तीहि मजबरोबर यावयास निघाली. अर्थात् तिचा खर्च तिने सोसला. आश्रमासाठीं कांही वर्गणी मिळाली तर मिळवावी असाहि तिचा विचार होता. त्याप्रमाणे तिनेहि दोन हजार रुपये मिळवले व मजबरोबरच ती परत आली.

मोंबासा हें केनिया कॉलनीचें मुख्य बंदर आहे. प्रथम फक्त मोंबासा येथे काम करून पहिल्याने इतर प्रान्तांतलें काम संपवावें व सरते शेवटीं केनियांतील इतर शहरीं काम करावें, असें ठरविलें. त्याप्रमाणे ता. १ मार्चला मोंबासाहून निघालों तो ता. ३ रोजीं कमली म्हणून युगांडा प्रांतांत शहर आहे तेथे गेलों. तेथून जिंजा, कंपाला, एन्टेबी, मबाले वगैरे युगांडा प्रातांतील लहान मोठ्या पंधरा वीस शहरांत काम करून

१५ मे रोजीं मोंबासाला परत आलों. आफ्रिकेंतील प्रवासांत मोंबासा हें माझें मुख्य ठिकाण होतें. माझा मुलगा शंकर हा तेथे असल्यामुळे मला तें फार सोईचें झालें. युगांडांतील सर्व प्रवास आगगाडीने व मोटारीने झाला. नंतर ता. १३ जून रोजीं टँगॅनिका प्रान्तांत काम करण्यासाठी 'कारागोला' बोटीने निघालों तो ता. १५ रोजीं दारेसलामला पोचलों. हें टँगॅनिका प्रान्ताचें मुख्य बंदर आणि मुख्य शहर आहे. केनिया व युगांडा हे प्रान्त ब्रिटिश अमलाखाली फार वर्षे आहेत, परंतु टँगॅनिका प्रान्त जर्मन लोकांच्या हातांत होता, तो महायुद्धानंतर ब्रिटिशांकडे आला. तेथे काम करून ता. ५ जुलै रोजीं 'डुमरा' बोटीने टँगॅनिका प्रान्तांतील किंडी बंदरास जावयास निघालों तो ता. ८ रोजीं तेथे पोचलों तेथील काम संपवून मोटारीने मिकिंदानी येथे जाऊन थोड्या तासांत तेथील काम उरकून लिंडीला परत आलों व त्याच 'डुमरा' बोटीने १४ तारखेला दारेसलाम येथे आलों. नंतर लवकरच आगगाडीने मोरोगोरो, किलोसा, डोडोमा, टबोरा, किगोमा, म्वांझा, बुकोबा व आणखी सात आठ लहान लहान ठिकाणीं जाऊन दारेसलामला परत आलों. म्वांझा आणि बुकोबा येथील जातां येतांचा प्रवास आगबोटीने झाला व बाकीचा सर्व आगगाडीने व मोटारीने झाला. ह्या सर्व प्रवासाला दोन महिने लागले. १२ सप्टेंबर रोजीं 'खलीफा' बोटीने दारेसलामहून निघालों तो सहा तासांनी झांझिबार येथे पोचलों. येथे नावाला सुलतान आहे पण कारभार सगळा इंग्लिश लोकांच्याच हातीं आहे. येथे तीन आठवडे काम करून ता. ३० सप्टेंबर रोजीं 'लँडोव्हर' बोटीने निघालों तो सहा तासांनी टँगॅनिका प्रान्तांतील टांगा बंदरीं उतरलों. दारेसलाम बंदराला अलीकडेच महत्व आलें आहे. त्यापूर्वी टँगॅनिका प्रान्तांतला बहुतेक व्यापार टांगा बंदरांतूनच होत होता. तेथून टँगॅनिका प्रान्तांतलीं मोशी व अरुषा हीं दोन शहरें घेऊन ता. १९ ऑक्टोबर रोजीं मोंबासाला परत आलों. हा सर्व प्रवास आगगाडीनेच झाला.

दक्षिण आफ्रिकेंत जाण्यासाठी मोंबासाहून ता. ३१ ऑक्टोबर रोजीं खंडाळा बोटीने निघालों. ता. ८ नव्हेंबर रोजीं डेलागोआ बेमधील पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेच्या लोरेन्सो मार्क्विस ह्या बंदरांत आलों. ह्या बंदरांत बोट दीड दिवस राहावयाची होती. ता. ९ रोजीं दिवाळी होती. त्या दिवशीं तेथील मंडळींनी मला गांवांत नेलें व भोजनोत्तर व्याख्यानाची व्यवस्था होऊन बाराशे रुपये वर्गणीची यादी झाली. ही वर्गणी मागाहून हातीं आली. झांझिबारच्या एका गृहस्थाने मी ह्या बोटीने येत आहे असें तेथील आपल्या मित्राला कळविलें होतें. सर्व आटोपल्यावर मी परत आगबोटीवर आलों व ता. ११ रोजीं दोन प्रहरीं डर्बान बंदरांत उतरलों. दक्षिण आफ्रिकेंतले बरेच प्रान्त ब्रिटिश लोकांच्या ताब्यांत आहेत. नाताळ, ट्रान्सवाल आणि केप प्रॉव्हिन्स ह्यांचें मिळून यूनियन सरकार बनलें आहे. साम्राज्यांतील इतर वसाहतीं-प्रमाणे येथील कारभार स्वतंत्र आहे. त्याचा ब्रिटिश सरकारशीं संबंध नाही. डर्बान येथील काम आटोपल्यावर नाताळमधील पीटरमॉरिट्झ-बर्ग व लेडी स्मिथ येथील काम उरकून ट्रान्सवालमधील जोहान्सबर्ग येथे गेलों. दक्षिण आफ्रिकेंतील हेंच सर्वांत मोठें शहर आहे. प्रिटोरिया हें तेथून जवळच असून यूनियन सरकारचें राजधानीचें शहर आहे. ह्या दोन्ही ठिकाणचें काम झाल्यावर किंबर्ले व डी आर हीं शहरें घेऊन केपटाउनमध्ये गेलों. मी तेथे असतांच श्रीनिवास शास्त्री व सरोजिनी नायडू ही मंडळी आली. त्यांच्या स्वागतासाठी मी मि. सी. एफ्. अँड्र्यूज ह्यांच्या बरोबर आगबोटीवर गेलों होतों. केपटाउननंतर केप प्रॉव्हिन्स मधलीं यूटन हेग, पोर्ट एलिझाबेथ आणि ईस्ट लंडन हीं शहरें घेऊन परत डर्बानला आलों. तेथून जोहान्सबर्ग येथे राहिलेलें काम पुरें करण्यासाठी गेलों व तें आटोपल्यावर प्रिटोरिया मार्गाने लोरेन्सो मार्क्विस येथे येऊन मोंबासाला परत जाण्यासाठी ता. २६ जानेवारी १९३२ रोजीं 'केनिया' बोटींत बसलों. दक्षिण आफ्रिकेंतील सर्व प्रवास आगगाडीने झाला. अशा रीतीने तीन महिन्यांत दक्षिण आफ्रिकेंतील प्रवास संपवून ता. ४ फेब्रुवारी रोजीं मोंबासाला उतरलों.

दोन तीन दिवस तेथे राहून केनियांतलीं महत्वाचीं शहरें घेण्यासाठीं प्रथम राजधानीचें शहर नैरोबी येथे गेलों. व्यापाराची मंदी भयंकर झाली होती. नौकऱ्यांतून निघालेले लोक सहकुटुंब हिंदुस्थानांत परत जाऊं लागले होते. व्यापारी बायकामुलांना हिंदुस्थानांत पाठवून आपण एकटेच तेथे रहाण्याच्या विचारांत होते. अशा स्थितींत व्याख्यानें वगैरे बरींच झालीं परंतु नैरोबींत वर्गणीचें काम फार असमाधानकारक झालें. तेव्हा बाकीचीं शहरें घेण्याचा विचार सोडून मोंबासाला परत आलों व ता. ४ मार्च रोजीं आफ्रिकेला रामराम ठोकून ‘ कारंजा ’ बोटीने निघालों तो ता. १२ मार्च १९३२ रोजीं मुंबईस उतरलों व त्याच दिवशीं संध्याकाळीं पुण्यास आलों. अशा रीतीने ह्या वेळीं साडेचौदा महिने हिंदुस्थानाबाहेर घालविले.

पूर्व आफ्रिकेंत पूर्वी अरब लोकांचा अंमल होता. अरब लोक पूर्वी आफ्रिकेशीं व्यापार करीत. नीग्रो लोकांना धरून गलबतांत घालून नेऊन गुलाम म्हणून विकण्याचाही व्यापार ते करीत असत. त्या वेळी झांझिबार हें अरब लोकांचें मुख्य ठिकाण होतें. व व्यापाराचेंही तेंच मोठें बंदर होतें. झांझिबारचें राज्य अजून सुलतानच्या नांवानेच चालतें. तेथे सुलतानला उत्पन्न मोठें असून त्याचा मानमरातबहि ठेवला जातो. कांही अरब सरदार कुटुंबें झांझिबारमध्ये आहेत त्यांनाहि इंग्रज सरकारकडून कांही इनाम किंवा जहागिरी आहे. इंग्रजांनी अरबांकडून केनिया व युगांडा हे प्रान्त घेतले आणि जर्मनांनी टँगॅनिका प्रान्त घेतला. इंग्रजांनी मोंबासा बंदर नांवारूपाला आणलें तेव्हा झांझिबारचें वैभव कमी होऊन मोंबासाला महत्व आलें.अजून मोंबासाला झांझिबारच्या सुलतानाचें निशाण फडकत असतें. ब्रिटिश अंमलापूर्वी हिंदी लोक पूर्व आफ्रिकेशीं व्यापार करीत असत. एका ऋतूंत तिकडे जाण्याला वारा अनुकल असतो अशा वेळीं माल भरून गलबतें तिकडे न्यावयाचीं व कांही महिने तिकडे राहून माल विकून परत येण्याला वारा अनुकूल झाला म्हणजे तिकडला माल भरून गलबतें परत हिंदुस्थानाला आणावयाचीं असा क्रम चाले. हल्ली

सुद्धा अशा रीतीने कांहीं हिंदी गलबतें (त्यांना ढाउ म्हणतात) माल घेऊन मुंबासाला जाऊन तिकडला माल घेऊन परत हिंदुस्थानाला येतात.

पूर्व आफ्रिकेंत इंग्रजांचा अंमल सुरू झाल्याबरोबर राज्यव्यवस्था, रेल्वे, रस्ते वगैरे अलीकडच्या सुधारणेचीं अंगें सुरू झालीं. त्या वेळी निरनिराळ्या खात्यांत काम करण्यासाठी लहान मोठ्या दर्जाचे हिंदी नोकर लोक व सुतार, लोहार, गंवडी वगैरे कारागीर तिकडे पुष्कळ गेले. खासगी धंदा करणारे डॉक्टर, वकील वगैरे लोकांनाही थोडेंसें कार्य-क्षेत्र सापडलें. पूर्व आफ्रिकेंत गोऱ्याच्या खिस्ती लोकांचा भरणा मोठा आहे. लहान मोठा व्यापारी वर्ग तिकडे गेला त्यांत मुसलमान व गुजरात-कडील मंडळी खूप गेली. मुसलमान लोक तिकडे तीन चार पिढ्यांचे स्थायिक झालेले पुष्कळ आहेत. पूर्व आफ्रिकेंत युरोपियन लोकांना कायमची वस्ती करून राहतां येईल, अशीं ठिकाणें फार थोडीं आहेत, ह्यामुळे ह्या भागांत युरोपियन लोक थोडे असून हिंदी व स्थानिक नीग्रो लोक ह्यांचाच भरणा मोठा आहे. स्थानिक लोकांच्या राहण्याच्या जागा शहरापासून दूर वेगळ्या आहेत. ह्यामुळे पूर्व आफ्रिकेंतील शहरांत असतां आपण हिंदुस्थानांतच आहों असें वाटतें व हीं शहरें हिंदुस्थानांतील शहरांप्रमाणे दिसतात. येथे हिंदी लोकांना पुढे सरकण्याला बराच वाव मिळाला. अलीकडे नीग्रो लोकांना तयार करून त्यांना नोकऱ्या द्याव्या, असा क्रम थोड्या प्रमाणाने सुरू झाला आहे. पुढे व्यापाराची मंदी आल्यामुळे हिंदी लोकांची बरीच पिच्छेहाट होत आहे.

दक्षिण आफ्रिकेंतील हवा युरोपियन लोकांच्या वस्तीला चालण्या-सारखी आहे, ह्यामुळे सरकारी आणि रेल्वे खात्यांत तिकडे हिंदी लोकांना वाव मिळाला नाही. शेतांवर, खाणींतून व इतर ठिकाणीं काम करण्या-करिता मजूर लोक मात्र हिंदुस्थानांतून नेण्यांत आले. आरंभीं गेलेल्या मजुरांच्या आता तीन पिढ्या तेथे झाल्या आहेत. हिंदी व्यापारी तिकडे गेले, पण डॉक्टर व वकील लोकांना तिकडे जातां आलें नाही. पूर्व

आफ्रिकेंत हिंदुस्थानांत शिकलेल्या लोकांना वाव मिळाला, पण दक्षिण आफ्रिकेंत इंग्लंडांत शिकलेल्या लोकांना मात्र डाक्टरी किंवा वकिली करण्याची मुभा आहे. तेथील शिक्षणक्रमांत प्राथमिक विभागांत सुद्धा हिंदी भाषांना स्थान नाही. मुलें शाळेंत गेल्याबरोबर इंग्रजीच शिकूं लागतात. हिंदी लोक घरीं आपली भाषा बोलतात, पण तेथेच जन्मलेल्या लोकांना मातृभाषेचें ज्ञान काय तें थोडें घरच्या बोलण्यांत होत असेल तेवढेंच.

कुलाबा जिल्ह्यांतील तीन चार तालुक्यांतून व रत्नागिरी जिल्ह्यांतील तीन चार तालुक्यांतून मुसलमान मंडळी दक्षिण आफ्रिकेंत पुष्कळ गेली आहे. ह्यांची बायका मुलांसह एकंदर संख्या चार पांच हजार असेल. लहान-मोठीं दुकानें चालवणें व विशेषत: खाटकाचा धंदा,हे यांचे उद्योग आहेत. हे दहा पांच वर्षांनी एकदा आपल्या घराकडे येऊन जातात. ह्यांनी तिकडल्या पैशावर इकडल्या प्रान्तांत बराच जमीनजुमला केला आहे.

मेरू आणि मांदार ह्या पर्वतांचा उल्लेख आपल्या जुन्या ग्रंथांत आहे. टँगॅनिका प्रान्ताच्या सीमेजवळ मोशी हें शहर किलिमांजारो पर्वताच्या पायथ्याशीं आहे. किलिमांजारो ह्या शब्दाचा पहिला भाग स्थानिक भाषेंत पर्वताचा वाचक असून दुसरा भाग मांदार ह्याचा अपभ्रंश आहे, असें प्रतिपादलें जातें. मांदार (मांजारो) पर्वत समुद्रसपाटीपासून १६००० फूट उंच असून त्याचें शिखर नेहमी बर्फानें आच्छादलेलें असतें. तें स्पष्ट दिसावें म्हणून मी मुद्दाम त्या बाजूला फिरावयास गेलों होतों. मोशीपासून पंचावन्न मैलांवर अरुशा म्हणून शहर आहे. तें मेरू पर्वताच्या पायथ्याशींच आहे. ह्या पर्वताच्या बाजूनेहि मी फिरावयास गेलों होतों. हे दोन्ही पर्वत जवळ जवळ असल्यामुळेच त्यांस मेरु-मांदार असें म्हणण्याचा प्रघात पडला असावा. प्राचीन हिंदु लोकांच्या परिचयाचे मेरु-मांदार पर्वत कदाचित् हिंदुस्थानांतच कोठे तरी असतील.आफ्रिकेंतील पर्वतांना हीं नांवें प्राचीनकाळीं तिकडे गेलेल्या हिंदी लोकांनी दिलीं असावीं.

ब्रिटिश अमलाखाली असलेल्या पूर्व व दक्षिण आफ्रिकेंत आर्यसमाजी प्रचारकांनी फार चांगलें काम चालवलें आहे. बहुतेक मोठ्या शहरांतून

आर्यसमाजमंदिर व समाजाच्या देखरेखीखाली चालणाऱ्या मुलांमुलींच्या शाळा आहेत. मधून मधून हिंदुस्थानांतील व्याख्यातेहि तिकडे जाऊन प्रचाराचें काम करितात. मी तिकडे असतां पंजाबांतील हुशारपूरच्या डी. ए. व्ही. कॉलेजचे व्हाइस प्रिन्सिपॉल मुद्दाम आठ दहा महिन्यांची रजा घेऊन पूर्व व दक्षिण आफ्रिकेंत हिंडत होते. युरोपियन लोकही त्यांच्या इंग्रजी व्याख्यानांना येत असत. दक्षिण आफ्रिकेंत स्थायीक झालेल्या मद्रासी लोकांनी हिंदुस्थान मुळींच पाहिलें नसल्यामुळे त्यांजमध्ये हिंदुत्वाची जागृति आणि हिंदुस्थानविषयी प्रेमभाव उत्पन्न करण्याच्या कामीं ह्या प्रयत्नांचा फार उपयोग होतो.

पूर्व आणि दक्षिण आफ्रिकेंत मोठमोठ्या शहरीं हिंदूंचीं देवळें आणि स्मशानें आहेत. स्मशानें इकडल्यापेक्षाही चांगल्या स्थितींत असलेलीं आढळलीं. अर्थात् हें सर्व अलीकडे हिंदु लोक तिकडे गेल्यानंतरचें आहे. ट्रान्सवालमधील जोहान्सबर्ग येथे प्रेतें जाळण्याची व्यवस्था नमुनेदार आहे. अलीकडे कांही युरोपियन लोकांमध्येही प्रेतें जाळण्याची इच्छा उत्पन्न झाली आहे. असे कांही युरोपियन लोक हिंदूंच्या ह्या स्मशानभूमींत आपलीं प्रेतें जाळतात. मी तेथे असतां युरोपियनांसाठी क्रीमेटरी बांधण्याचें ठरलें होतें, त्याप्रमाणे ती आतां तयार झाली असेल.

आम्हां दक्षिणी लोकांत धाडसाने उद्योगधंद्यासाठी परदेशांत जाण्याचा वकूब नाहीं. नोकरी मिळाली तर दक्षिणी लोक पाहिजे तिकडे जातील. नाही म्हणायला हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके थोडेसे डॉक्टर व वकील पूर्व आफ्रिकेंत खासगी धंदा चालविण्यासाठी गेले आहेत. माझ्या एवढ्या प्रवासांत दारेसलाम येथे पुष्कळसे दक्षिणी लोक आढळले. हे बहुतेक सरकारी नोकरींत आहेत. ह्यांनी येथे महाराष्ट्र मंडळ स्थापन केलें आहे. लहानशी इमारत असून तींत लायब्ररी आहे. त्या इमारतींतच नवीन कोणी पाहुणा आल्यास त्याच्यासाठी दोन खोल्या आहेत. बाजूला मोकळी जागा आहे. ती खेळण्याच्या, मोकळ्यावर बसण्याच्या, अगर सभेच्या उपयोगी पडते. ह्या ठिकाणीं माझें मराठींत व्याख्यान झालें.

त्यावेळीं पस्तीस पुरुष व १५ बायका होत्या. टँगानिका प्रांतांत पन्नास साठ दक्षिणी डॉक्टर (बहुतेक सब असिस्टंट सर्जन्) सरकारी नौकरींत आहेत.

दक्षिण आफ्रिकेंत सुरतेकडील मोची लोक पुष्कळ गेले आहेत व त्यांची स्थिति चांगली सुधारली आहे. ह्यांतले बरेच आर्यसमाजी झाले आहेत. हे तिकडे मोच्याचाच धंदा करतात व तो चांगला चालतो. ह्यांनी तिकडे आपलीं मंडळें स्थापन केलीं आहेत. त्यांच्या बऱ्याच सभा होतात. त्यांच्या सभांतून माझीं व्याख्यानें झालीं. कित्येकांकडे मी चहा-साठीं गेलों होतों. केपटाऊनमध्ये ह्यांचा मोठा समाज आहे. आपल्या जातीच्या प्रगतीसाठीं यांचे सारखे यत्न चालले आहेत. ह्यांच्याकडूनही मला मदत मिळाली. लेडी स्मिथ येथील कांहीं मंडळींनी मला भोजनास बोलावलें होतें. त्यांच्या बायकाही हुशार झाल्या आहेत. ही मोची मंडळी कोणत्याहि रीतीनें इतर समाजांहून भिन्न वाटत नाहीं, इतकी त्यांची राहणी सुधारली आहे.

मद्रास इलाख्याशिवाय हिंदुस्थानच्या बाकीच्या भागांत ज्याप्रमाणे प्रान्तिक भाषा असल्या तरी त्यांच्याहून फारशी भिन्न नसलेली हिंदुस्थानी भाषा सर्वांस समजते त्याप्रमाणे केनिया, युगांडा, टँगॅनिका आणि झांझिबार ह्यांत थोड्या फरकाच्या वेगळ्या भाषा असल्या तरी स्वाहिली भाषा सर्व साधारण आहे. ही भाषा रोमन लिपींत लिहिण्याची वहिवाट पडली आहे. मिशनरी लोकांनी ह्या भाषेंत शिक्षण देण्याच्या शाळा काढल्या आहेत व ह्या भाषेंत बायबलचें भाषान्तर छापलेलें आहे.

केनिया, युगांडा आणि झांझिबार ह्या ठिकाणीं पूर्वी रुपयांत व्यवहार होता. झांझिबारमध्ये अजून रुपये, अधेल्या, पावल्या वगैरे चालतात, पण आणेल्या वगैरे निकेलचीं नाणीं चालत नाहीत. आता केनिया, युगांडा आणि टँगॅनिका ह्या प्रांतांत पौंड, शिलिंग, पेन्स ह्यांत व्यवहार न चालतां शिलिंग आणि सेंट (शिलिंगचा शंभरावा भाग) ह्यांत चालतात.

मोठाल्या रकमा सुद्धा पौंडांत न सांगतां पांचशे शिलिंग, हजार शिलिंग अशा रीतीने जमाखर्चांत दाखविल्या जातात. दक्षिण आफ्रिकेंतला व्यवहार मात्र पौंड, शिलिंग, पेन्स, ह्यांत चालतो.

आफ्रिकेंत झाड झाडोरा पुष्कळ असून जिकडे तिकडे हिरवेंगार असतें. बहुतेक बारा महिने पाऊस असल्यामुळे झाडामाडांना पाणी घालावें लागत नाही. पूर्व आफ्रिकेंत ऊष्ण प्रदेशांतील फळें, आंबे, फणस, मुसंबीं, अननस, नारळ वगैरे पुष्कळ आहेत. तिकडे हपूस किंवा पायरीचे आंबे नसतात; पण मोठे रसाळ व गोड आंबे असतात. आंब्यांचे वर्षांतून दोन मोसम असतात. झांझिबारमध्ये लवंगांची लागवड मोठ्या प्रमाणांत आहे. एका काळीं जगांत खपणाऱ्या लवंगांचा बहुतेक भाग झांझिबारमधून जात असे. आता इतर ठिकाणींही लवंगांची लागवड झाली आहे. दक्षिण आफ्रिकेंत थंड देशांतील फळें मिळतात. दक्षिण आफ्रिकेंतलीं फळें पूर्व आफ्रिकेंत आणि यूरोपांत पुष्कळ जातात.

डर्बानपासून सोळा सतरा मैलांवर फिनिक्स म्हणून गाव आहे. त्या गावापासून दूर फिनिक्स सेट्लमेंट नांवाची वसाहत महात्मा गांधींनी कांही वर्षें चालविली होती. ह्या वसाहतींत वानप्रस्थ वृत्तीने राहणारे हिंदी व इंग्रज स्त्रीपुरुष राहत. वसाहतीची एकंदर शंभर एकर जमीन आहे. ह्या जमिनींत ही मंडळी शेतकी व बागाइत करीत. महात्मा गांधी पुष्कळ वेळां येथून डर्बानला चालत जात येत व कधी कधी त्यांचे मुलगेही तसेच त्यांच्याबरोबर जात. तेथे त्यांनी एक छापखाना चालविला होता व त्यांतून इंडियन ओपिनियन म्हणून साप्ताहिक वर्तमानपत्र इंग्लिश, गुजराती, तामिळ आणि हिंदी अशा चार भाषांत प्रसिद्ध करीत. त्या वेळीं तेथे लहान लहान घरें बांधून बरींच कुटुंबें राहत होतीं. हल्ली तेथे महात्मा गांधींचे चिरंजीव मणिलाल गांधी आपली पत्नी आणि लहान मुलगी यांसह राहतात. त्यांजकडे मी दोन तीन वेळां गेलों होतों. त्यांची पत्नी पुष्कळ वर्षें अकोल्यास राहत होती ह्यामुळे तिला

मराठी भाषा उत्तम येते. तिचें शिक्षण मराठींतूनच झालें होतें. मणिलाल गांधी छापखाना व इंडियन ओपिनियन पत्र चालवतात. आता तें इंग्रजी आणि गुजराती ह्या दोनच भाषांत चालतें. ह्या इस्टेटीचा महात्माजींनी ट्रस्ट करून ठेवला आहे.

जोहान्सबर्गपासून एकोणीस मैलांवर टॉलस्टॉय फार्म म्हणून एक ठिकाण आहे. तें आता पवित्र क्षेत्र झालें आहे. महात्माजींनी ट्रान्सवाल-मध्ये जो सत्याग्रह केला त्याचें केंद्र जोहान्सबर्ग शहर होतें. त्या वेळचे महात्माजींचे सहकारी जर्मन गृहस्थ कालेनबाख (Kallenbach) ह्यांच्या मालकीची ती जागा आहे. एकंदर क्षेत्र अकराशे एकर आहे. कालेनबाख ह्यांनी ती सत्याग्रहाच्या उपयोगासाठी महात्माजींना दिली होती. त्या जागेंत झोपड्या बांधून जे लोक सत्याग्रह करून तुरुंगांत गेले त्यांच्या बायकामुलांची राहण्याची सोय तेथे केली होती. टॉलस्टॉय हयात असतां त्याला पत्र लिहून त्याची संमति आणून महात्माजींनी टॉलस्टॉय फार्म हें नांव त्या जागेला दिलें होतें. महात्माजी किती वेळां तरी तेथे चालत जात व परत येत. आता त्या जागीं फक्त एक लहानसें घर आहे. हिंदी लोकांना तें एक यात्रेचें ठिकाण झालें आहे. श्रीनिवास शास्त्री तें पाहण्यासाठी गेले होते. तेथे जाण्याची मीं इच्छा दर्शविली तेव्हा मणिलाल गांधी यांनी कालेनबाखला सांगितल्याबरोबर त्यांनी आपल्या मोटारमधून मला नेलें व तेथे दोन तास सर्व दाखवून परत आणलें.

प्रकरण अठाविसावें

प्रवासाचे उद्देश कितपत साधले

विद्यापीठाच्या कार्याचा प्रसार करणें, हा एक माझ्या प्रवासाचा मुख्य हेतु होता. ज्या ज्या ठिकाणीं मी गेलों त्या त्या ठिकाणीं हिंदी लोकांमध्ये प्रचाराचें काम चांगलें झालें. यूरोपांत आणि अमेरिकेंत हिंदी विद्यार्थ्यांचा भरणा मोठा. दहा पंधरा विद्यार्थी एके ठिकाणीं असले म्हणजे त्यांची इंडियन असोसिएशन असावयाचीच. ह्या असोसिएशनमार्फत माझें व्याख्यान व्हावयाचें. अशा व्याख्यानाला हिंदी विद्यार्थ्यांचे युरोपियन अगर अमेरिकन मित्र, विद्यार्थी व विद्यार्थिनी व ओळखीच्या स्त्रियाही येत असत. यूरोपांत हिंदी व्यापारी दोनच ठिकाणीं आढळले. पारिस येथे मोत्यांचे व्यापारी आणि आंत्वर्प येथे हिऱ्यांचे व्यापारी. ह्या दोन्ही ठिकाणीं व्यापारी वर्गासाठी व्याख्यानें झालीं. लंडन येथे हिंदी व्यापाऱ्यांची सभा आहे. तिचे मार्फत काम करणें शक्य झालें नाहीं. परंतु तेथे इंडियन सोशल क्लबमार्फत तें काम होऊं शकलें. आशियांत आणि आफ्रिकेंत जेथे जेथे मी गेलों तेथे तेथे हिंदी व्यापारी आहेत व बहुतेक ठिकाणीं इंडियन नॅशनल कान्ग्रेसची शाखा आहे. ह्या सर्व ठिकाणीं व्यापारी संघामार्फत किंवा कान्ग्रेसच्या शाखेमार्फत व्याख्यानें होत. आफ्रिकेंत बऱ्याच ठिकाणीं हिंदी स्त्रियांसाठी वेगळ्या सभा भरवून व्याख्यानें देत असें. आशियांत व आफ्रिकेंतल्या व्यापाऱ्यांसाठी आणि स्त्रियांसाठी मी गुजराती भाषेंत व्याख्यान लिहून घेतलें होतें, तें वाचीत असें व इंग्रजी जाणणाऱ्यांसाठी इंग्रजींत व्याख्यान वेगळें होत असे. जेथे हिंदी भाषा जाणणाऱ्यांचा भरणा विशेष असे, तेथे मीं इंग्रजींत बोलावें व त्याचा सारांश हिंदी-मध्ये कोणीतरी सांगावा, असें करावें लागत असे. अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील शेतकी काम करणाऱ्या शीख व इतर

पंजाबी लोकांसाठी दोन तीन वेळां व इतर ठिकाणींही दोन तीन वेळां असें करावें लागलें. आफ्रिकेंतल्या मोठमोठ्या शहरांत गुजराती लोकांचीं अर्धें इंग्रजी आणि अर्धें गुजराती अशीं दैनिक वर्तमान पत्रें आहेत. त्यांच्या साह्याने हिंदी लोकांत प्रसाराचें काम बरेंच होत असे. अगाऊ लोकांना कळल्यामुळे सभेला मंडळी चांगली जमे व ज्या लहान शहरीं मी जात असें तेथेहि हीं पत्रें जात असल्यामुळे लोकांना अगाऊ माहिती मिळे. दुसरें, अशीं इकडील माणसें त्या प्रान्तांत क्वचितच जात असल्यामुळे लोकांमध्येही एक प्रकारची उत्सुकता उत्पन्न होई.

युरोपियन व अमेरिकन स्त्रीपुरुषांमध्ये काम करण्याची तऱ्हा वेगळी होती. त्या लोकांमध्ये हिंदी लोकांविषयी माहिती मिळविण्याबद्दल जिज्ञासा असे. जिनीव्हा व एल्सिनोर येथील संमेलनप्रसंगींहि कांही व्याख्यानें करतां आलीं. पण विशेष फायदा हा झाला की, तेथे ठिकठिकाणच्या लोकांच्या ओळखी झाल्या व पुढे ज्या ज्या ठिकाणीं आम्हांस जावयाचें होतें, त्या त्या ठिकाणच्या मंडळींची प्रत्यक्ष गांठ घेतां आली. ह्यामुळे आम्ही जाण्यापूर्वी एखादा दिवस किंवा त्याच दिवशीं स्थानिक वर्तमानपत्रांत आमच्यासंबंधाची माहिती व पुष्कळ ठिकाणीं माझा फोटोहि प्रसिद्ध व्हावा, अशी तजवीज अगाऊ करून घेतां येत असे. ह्यांच्या सभांमध्ये माझा व्याख्यानाचा विषय हिंदुस्थानांतील स्त्रीशिक्षण, किंवा हिंदुस्थानांतील महत्त्वाचे सामाजिक प्रश्न असा असे. ह्यांत जातिभेद, अस्पृश्यता, स्त्रियांचा पडदा, बालविवाह, विधवाविवाह, स्त्रीशिक्षण ह्यांपैकी कांहीबद्दल थोडेंसें सांगून शेवटीं विद्यापीठाबद्दल हकीकत सांगत असें. मजजवळ संस्थेची प्रगति दाखविणाऱ्या मॅजिक लॅंटर्न स्लाइड्स् होत्या, त्या शक्य तेथे दाखवीत असें. तिकडे यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन, थिआसॉफिकल सोसायटी, इन्टर नॅशनल् असोसिएशन फॉर पीस अँड फ्रीडम् ह्या संस्थांच्या शाखा जिकडे तिकडे आहेत. त्यांच्या मार्फत त्यांच्या सेक्रेटरींना अगाऊ लिहून व्याख्यानें जुळवितां येत असत. अमेरिकेंतील मोठाल्या हायस्कुलांत व कॉलेजांत

मोबदला देऊन विद्वानांचीं, विशेषतः परकी देशांतील माणसांचीं व्याख्यानें करविण्याचा प्रघात आहे. पण हा त्यांचा कार्यक्रम चार सहा महिने अगाऊ ठरविण्यांत येत असतो. आमचा तिकडे जाण्याचा बेत एकदम झाल्यामुळे अगोदर सर्व कार्यक्रम ठरवून त्या कॉलेजांच्या अधिकाऱ्यांना लिहिणें शक्य झालें नाही. तथापि बऱ्याच हायस्कुलांतून आणि कॉलेजांतून व्याख्यानें देण्याची संधि मिळाली व कित्येकांनी प्रवासखर्च किंवा थोडा मोबदलाही दिला. अर्थात् तो वर्गणी म्हणून जमा झाला.

अमेरिकन लोक अतिशय उद्योगी असल्यामुळे व संध्याकाळचा वेळ खेळ आणि करमणूक ह्यांसाठी द्यावयाचा असल्यामुळे संभाषणाला वेळ मिळावा ह्या हेतूने दुपारीं लंचसाठी मंडळी तासभर एकत्र जमतात. असे स्त्रीपुरुषांचे क्लब अमेरिकेंत जिकडे तिकडे आहेत. ह्या प्रसंगीं पहिला अर्धा तास लंच व खासगी संभाषण ह्यांत घालवून दुसऱ्या अर्ध्या तासांत कोणाचें व्याख्यान होण्यासारखें असल्यास करावें असा प्रघात आहे. अशा वेळीं व्याख्यान देण्याची मला पुष्कळ ठिकाणीं संधि मिळाली. इंग्रजी भाषा प्रचलित होती तेथें अर्थात् इंग्रजींत व्याख्यानें होत. पण युरोपांतील देशांत बहुधा इंग्रजी जाणणारांसाठी एक व्याख्यान व इंग्रजी न जाणणाऱ्या लोकांसाठी दुसरें व्याख्यान अशी व्यवस्था करावी लागे. अशा प्रसंगीं मीं थोडेसें बोलावें, नंतर कोणी त्याचें स्थानिक भाषेंत भाषांतर करावें, पुन्हा मीं बोलावें, अशा रीतीने व्याख्यान संपेपर्यंत चालवावें लागे. बरेंच इंग्रजी समजतें असा समाज असला तरी आरंभीच्या व अखेरच्या बोलणारांनी स्थानिक भाषेंतच बोलावें व शेवटीं भाषणाचा सारांश थोडक्यांत सांगावा असें होत असे.

व्याख्यानानंतर व्याख्यात्याला अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारावे व व्याख्यात्याने त्यांचीं उत्तरें द्यावीं असा प्रघात यूरोपांत व अमेरिकेंत आहे. गांधी व टागोर हीं नांवें सगळ्या सुशिक्षित जगाला माहीत झालीं आहेत. त्यांच्यामुळे हिंदुस्थानाविषयी जिज्ञासा वाढत आहे. मला त्यांच्या संबंधाने

व सामाजिक चालीरीतींसंबंधाने अनेक प्रश्न विचारले जात व त्यांचीं उत्तरें देतांना अतिशयोक्तीने वर्णन केलेलीं पुस्तकें वाचून कांही अनिष्ट चालींसंबंधाने झालेले गैरसमज दूर करण्याची आयतीच संधि मिळे. माझ्या व्याख्यानांत अनिष्ट सामाजिक चाली नाहीशा करण्यासंबंधाने हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित लोकांचे किती नेटाचे प्रत्यन चालले आहेत, ह्याचाही मी उल्लेख करीत असें. एकंदरीत माझ्या यूरोपांतील आणि अमेरिकेंतील प्रवासाने बऱ्याच लोकांच्या मनांतील हिंदुस्थानाविषयीचे गैरसगज कांही अंशीं दूर होऊन खरी माहिती मिळवण्याविषयी जिज्ञासा उत्पन्न झाली व हिंदुस्थानच्या आकांक्षांविषयी सहानुभूतीचें क्षेत्र थोडेंसें तरी वाढलें.

विद्यापीठासाठी द्रव्याची मदत मिळवणें हा दुसरा प्रमुख हेतु होता. हाही कांही अंशीं साधला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या मदतीचा मोठा भाग हिंदी व्यापारी व हिंदी विद्यार्थी ह्यांकडूनच मिळाला. हिंदी लोकांपुढे व्याख्यान दिलें म्हणजे शेवटीं मदतीबद्दल विनंती करीत असें व नंतर त्यांजकडे जाऊन वर्गणीची मागणी करीत असें. युरोपियन किंवा अमेरिकन स्त्रीपुरुषांच्या सभेंत वर्गणीबद्दल प्रत्यक्ष विनंती करीत नसें. वर्गणीसाठी कसकसे प्रयत्न केले येवढें सांगून कोणी कांही मदत केल्यास आभारपूर्वक स्वीकार केला जाईल येवढें दर्शवीत असें. त्यांजकडे प्रत्यक्ष विनंती करण्यास जात नसें. येवढ्या सूचनेचाही उपयोग होऊन कांही लोक मदत पाठवीत किंवा एखादी बाई व्याख्यान संपल्यावर हातांत टोपी घेऊन हिंडे व जागच्या जागीं थोडीशी वर्गणी जमा होई. अशा रीतीनेही कांही मदत मिळाली व कांहींनी आम्ही परत आल्यावरही पाठविली.

यूरोपांत आणि अमेरिकेंत कोणाच्या घरीं उतरणें शक्य नसल्यामुळे हॉटेलांत किंवा हॉटेलवजा खासगी कुटुंबांत उतरावें लागे. ह्यामुळे प्रवासखर्च फार आला. पहिल्या तेरा महिन्यांच्या प्रवासांत वर्गणीचें उत्पन्न साडेसत्तावीस हजार झालें व खर्च साडेबारा हजार रुपये आला. म्हणजे

निवळ पंधरा हजार रुपये विद्यापीठाला मिळाले. दुसऱ्या आफ्रिकेच्या सफरींत वर्गणीचें उत्पन्न चौतीस हजार झालें व खर्च दोन हजारच झाला. अशा रीतीनें हिंदुस्थानाबाहेरून सत्तेचाळीस हजार रुपये विद्यापीठाकडे आले.

यूरोप अमेरिकेंतील प्रवासांत शिक्षणविषयक संस्था पाहणें हाही आमचा एक उद्देश होता. यूरोपांत आणि अमेरिकेंत मुलींचीं हायस्कुलें आणि कॉलेजें पुष्कळ पहावयास मिळालीं. आमचें विशेष लक्ष शारीरिक व्यायाम व प्रपंचशास्त्र आणि आरोग्यशास्त्र ह्या विषयांना किती महत्व दिलें जातें, हें पहाण्याकडे होतें. बहुतेक हायस्कुलांतून अनेक प्रकारच्या व्यायामांसाठी शाळेच्या इमारतींतच मोठमोठीं दालनें ठेवलेलीं आहेत. हातांपायांच्या व शरीराच्या अनेक प्रकारच्या हालचाली नियमितपणें पियानोच्या तालबद्ध नादावर किंवा एरव्ही पण ठेक्यावर एकदम सर्वांच्या सारख्या होतील, असें शिक्षण त्यांस दिलें जातें. अंग पाहिजे तसें वळावें ह्या दृष्टीनें इतरही व्यायामाचे प्रकार आहेत. व्यायामाच्या वेळीं पोषाक बदलावयाचा असतो. त्यासाठी व्यायामशाळेला लागूनच एक खोली असते व तींत कपाटें असून त्यांत अनेक खण असतात. प्रत्येकीनें आपले वर्गांतील कपडे काढून व्यायामाचे कपडे घालावे आणि व्यायामशाळेंत यावें. व्यायामाचा तास संपल्यानंतर हे कपडे बदलून पुन्हा पहिले घालावे व वर्गांत जावें. चांगल्या हवेच्या वेळीं शाळेजवळच्या उघडया मैदानांतही ड्रिल घेतली जाते. व्यायामाच्या दृष्टीनें पोहण्याकडेहीं विशेष लक्ष दिलें जातें. बऱ्याच शाळांतून पोहण्यासाठी कृत्रिम तलाव असून त्यांच्या सभोंवती व वर आच्छादन असतें. वाईट पाणी काढून नवें भरण्याचीही सोय असते व थंडीच्या दिवसांत असे तलाव कोमट पाण्यानें भरले जातात.

मुलींच्या शरीर प्रकृतीकडे विशेष लक्ष देण्यासाठी प्रत्येक हायस्कुलांत एक कायमचा डाक्टर असतो. तो रोगट मुलींच्या पालकांना शाळेच्या अधिकाऱ्यांमार्फत योग्य सूचना देतो. दातांच्या संबंधानें विशेष लक्ष दिलें

जातें व दातांची परीक्षा करण्यासाठी बहुधा एखाद्या दंत-वैद्याची योजना केलेली असते.

यूरोपांतल्या व अमेरिकेंतल्या मुलींच्या शाळांतून आणि कॉलेजांतून प्रपंचशास्त्र आणि आरोग्यशास्त्र ह्या विषयांकडे विशेष लक्ष दिलें जातें. शिवणकाम, स्वयंपाक, कपडे धुणें, कपबशा विसळणें, मिचकट भांडीं स्वच्छ करणें, अंथरूणें पांघरुणें साफसूफ करणें, घर झाडून पुसून स्वच्छ ठेवणें शरीराची स्वच्छता, घरासभोंवतालची स्वच्छता वगैरे सर्व गोष्टींचा समावेश ह्या विषयांत होतो व ह्यासंबंधाचें प्रत्यक्ष शिक्षण देण्याची सोय असते. ह्या विषयाच्या शिक्षकिणी तयार करण्याच्या शाखा कित्येक शाळांना जोडल्या आहेत व त्यासाठी कांही स्वतंत्र कॉलेजेंही आहेत. यूरोपांत आणि अमेरिकेंत गृहव्यवस्थाशास्त्रांत सर्टिफिकेट मिळविलेल्या स्त्रियांना मागणी चांगली आहे. श्रीमंत लोकांकडे अशा बायांना नोकरीस ठेवून त्यांजवर गृहव्यवस्था सोपविली जाते. ह्यामुळे अशा स्त्रिया तयार करण्याकडे विशेष लक्ष दिलें जातें व औद्योगिक दृष्टीने कांही स्त्रिया ह्या शिक्षणाकडे वळतात. कांही कॉलेजांतून प्रपंच शास्त्र (Domestic Science किंवा Home Economies) हा विषय ऐच्छिक घेऊन बी. ए. होतां येतें. कित्येक युनिव्हर्सिट्यांत ह्या विषयाच्या एखाद्या शाखेंत संशोधन करून पीएच्. डी. ची पदवी मिळवतां येते. जपानांतल्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटींत ह्या विषयाकडे विशेष लक्ष दिलें जातें. जपानी पाकशास्त्र व पाश्चात्य पाकशास्त्र, त्याचप्रमाणे जपानी राहणी व रीतभात आणि पाश्चात्य राहणी आणि रतिभात ह्यांचें शिक्षण देण्याच्या वेगळ्या शाखा आहेत. जपानांत मोठ्या शहरांत यूरोपियन पद्धतीने राहणारे बरेच लोक आहेत. जपानांत रीतीभातीला फार महत्व दिलें जातें. आम्ही एका शाळेंत गेलों असतां चहा आणून द्यावयाचा तो देखील किती पद्धतशीर द्यावा लागतो, हें दाखवण्यासाठी आम्हांला चहा देण्यांत आला. मुलीने कोणीकडून कशी पावलें टाकीत यावें. किती वाकावें, चहा खाली ठेवल्यावर मान खाली घालून आदबीने पाहुण्याकडे

पाहून आनंद प्रदर्शित करून कशीं पावलें टाकीत परत जावें, हें एक शास्त्रच झालें आहे.

स्त्रियांना आणि पुरुषांना एका ठिकाणीं शिक्षण देण्याचा प्रघात यूरोपांत आणि अमेरिकेंत पडत चालला आहे व त्या संबंधाचा विरोध नाहीसा झालेला आहे. पूर्वीपासून चाललेलीं स्त्रियांचीं हायस्कुलें आणि कॉलेजें सर्वत्र पुष्कळ आहेत आणि अशा शाळाकॉलेजांत शिकणाऱ्या स्त्रियांचीच संख्या सहशिक्षणाच्या शाळाकॉलेजांतून शिकणाऱ्या स्त्रियांच्या संख्येपेक्षा अधिक भरेल. ह्याचें एक कारण मोठमोठ्या देणग्या देऊन जीं स्त्रियांचीं हायस्कुलें आणि कॉलेजें स्थापलेलीं आणि वर्षानुवर्ष चाललेलीं आहेत तीं तशींच चालू राहणार. नवे खासगी प्रयत्न सहशिक्षणासाठी होत आहेत व पुढे होतील आणि त्यांचें प्राबल्य झालें म्हणजे लोकमताने चालणारीं तिकडील सरकारेंही अशा प्रयत्नांना उत्तेजन देतील. मुलांमुलींनी आणि स्त्रीपुरुषांनी मिळून मिसळून वागण्याची चाल तिकडे फार वर्षे रूढ असल्यामुळे सहशिक्षणाचा प्रयोग तिकडे लवकर यशस्वी झाला. आपल्या देशांत हायस्कुलांतून व कॉलेजांतून जें सहशिक्षण चाललें आहे तें बरचसें नाइलाजामुळे असून तें खरें सहशिक्षणच नव्हे. कारण शिक्षक अगर प्रोफेसर वर्गांत आल्यावर मुलींनी यावें व तास संपल्यानंतर आधी मुलींनी बाहेर जावें व मागून शिक्षकांनी जावें आणि इतर वेळींहि एकमेकांचा फारसा संबंध येऊं नये, अशा शिक्षणाला ‘ सहशिक्षण ’ हें फक्त नांव द्यावयाचें इतकेंच. ज्या पालकांची मुलींना शिकवण्याची इच्छा तीव्र असते ते मुलींसाठी शाळाकॉलेजें नसलीं म्हणजे आपल्या मुली मुलांच्याच शाळाकॉलेजांत पाठवितात. पण पालकांना व शाळाकॉलेजाच्या व्यवस्थापकांना मुली मुलांत मिसळल्या किंवा त्यांजबरोबर खेळल्या तर आवडत नाही. बदलत जाणाऱ्या परिस्थितींत लोकमत हळूहळू सहशिक्षणाला अनुकूल होत जाण्याचा संभव आहे. जपानी लोक अनेक बाबतींत पाश्चात्यांचें अनु-

करण करणारे असूनहि सहाशिक्षणाला ते अगदी विरुद्ध आहेत. दहा वर्षांच्या आंतील मुलांमुलींचें शिक्षण एकत्र होऊं शकतें पण मुलींचीं हायस्कुलें आणि कॉलेजें वेगळींच असलीं पाहिजेत, असें जपानी लोकांचें मत आहे. एरव्ही स्त्रियांना स्वतंत्रता पुष्कळ आहे. त्या मोकळेपणीं कोठेही हिंडूं फिरूं शकतात, ऑफिसांतून कामें करतात व बाजारहाट करतात. हें सर्व स्वातंत्र्य जपानी लोकांनी स्त्रियांना दिलें आहे, पण सहाशिक्षणाला त्यांचा विरोध आहे, हें जरा चमत्कारिक दिसतें.

तिकडे सर्व ठिकाणीं मातृभाषेंतूनच शिक्षण मिळत असल्यामुळे मुलां-मुलींना अभ्यासाचा ताण कमी पडतो. त्यांना दुसरी भाषा शिकावी लागते पण आपल्याकडे इंग्रजी संबंधाने मुलांच्या ज्ञानाची जी अपेक्षा असते, ती तिकडे दुसऱ्या भाषेसंबंधाने नसते. तिकडल्या खासगी हाय-स्कुलांची व कॉलेजांची सांपत्तिक स्थिति इकडल्या मानाने किती तरी चांगली असते. शिस्त आणि नीटनेटकेपणा ह्या बाबतींत आम्हीं त्यांचें अनुकरण करणें जरूर आहे.

प्रकरण एकोणतिसावें

गृहस्थाश्रम (उत्तर भाग)

माझी पत्नी आनंदीबाई माझ्याप्रमाणेच काटकसरीने वागणारी असल्यामुळे वेताच्या प्राप्तींत आम्हांला सुखाने संसार करतां आला व थोडेंसें सार्वजनिक कार्यहि करतां आलें. वेडावाकडा प्रसंग आल्यास दुसऱ्यापुढे तोंड वेंगाडण्याची वेळ येऊं नये म्हणून मीं आनंदीबाईला सद्तीस वर्षांपूर्वी नागपूरच्या डफरिन इस्पितळांत मिडवाइफ्री शिकण्यासाठी पाठवलें. तेथल्या अधिकाऱ्यांनी अपवाद म्हणून आमच्या अडीच वर्षांच्या शंकरला बरोबर येऊं दिलें. ह्यावेळीं खर्च वाचवावा व स्वतःला शिस्त लागावी ह्या हेतूंनी एक वर्ष स्वयंपाकापासून तो धोतरें धुणें, भांडीं घासणें वगैरे घरांतलें सर्व काम मींच केलें. वडील मुलगा रघुनाथ व पार्वतीबाईचा मुलगा नाना हेही घरांत होतेच. ह्यांचीहि मदत ह्या कामीं होत असे. मिडवाइफ्रीच्या शिक्षणाचा आनंदीबाईला फार उपयोग झाला. सुखवस्तु कुटुंबांत बाळंतपणें करून तिला घरचा व्यवसाय संभाळून स्वकष्टार्जित द्रव्य संपादन करतां आलें व विना वेतन बाळंतपणें करून गरीबांच्या उपयोगीं पडतां आलें. मी खर्चासाठी दिलेल्या पैशांतून बचत करून व अशा रीतीने त्यांत पुष्कळशी भर घालून आज चाळीस वर्षांत तिने व्याजासह बरीच रकम शिल्लक टाकली व त्यांतला मोठा भाग म्हणजे सात हजार रुपये तिने अनाथबालिकाश्रमाला दिले आहेत. त्यांचें व्याज तिच्या हयातींत तिला मिळावयाचें आहे व नंतर ते आश्रमाच्या अक्षय निधींत दाखल व्हावयाचे आहेत. मुलें स्वतंत्रपणें राहूं लागल्यापासून आनंदीबाई आश्रमासाठी भाऊबीज फंड जमविण्याचें व इतर प्रकारें आश्रमाकरिता वर्गणी मिळवळण्याचें काम करीत आहे.

मला मुलगी नसून चार मुलगेच आहेत. त्यांत पहिल्या कुटुंबाचा एक व दुसऱ्याचे तीन हे बरेच बुद्धिमान असल्यामुळे त्यांचें शिक्षण चांगलें होऊन ते आपापल्या पायांवर उभे राहूं शकले. त्यांची थोडीशी माहिती देण्यापूर्वी एका आनंदाच्या प्रसंगाचा येथे उल्लेख करावासा वाटतो. आनंदीबाईचे तीर्थरूप कांही कामानिमित्त पुण्यास आले होते. ते आम्हांला भेटावयाला आले. जनलज्जा आणि मनलज्जा यांच्यासाठी त्यांनी आमच्या घरीं उतरून अन्नोदकाचें ग्रहण करणें अशक्यच होतें. बाबा, आनंदीबाई व मी अशीं सुखदुःखांच्या गोष्टींत गुंतलों असतां आमचा मुलगा शंकर तेथें आला. त्याला पाहून गहिवरलेल्या स्वराने पुढील वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें. " रामा ! हें तुझें स्वरूप या जगांत कारे कोणाच्या नजरेला पडावयाचें होतें ! पण तुझी लीला अगाध आहे ! " तोंडांतून हे शब्द आणि डोळ्यांतून टप् टप् टप् आनंदाश्रु एकदमच बाहेर पडले, आणि त्यांनी झट्दिशीं मुलाला घेऊन कवटाळलें. हे पुनः एकदा आम्हांला भेटावयास आले होते, त्या वेळीं आश्रम वगैरे पाहून त्यांना फार आनंद झाला. यानंतर बऱ्याच वर्षांनी आपल्या तिन्ही नातवांना पाहिल्यानंतर बाबा आपल्या वयाच्या ९१ व्या वर्षी वारले. सर्वभूतीं परमेश्वर ही त्यांची भावना होती. महार वगैरे अस्पृश्य मानलेल्या जातींविषयी यांचें मन थोर होतें. त्यांचा कंटाळा न करतां उन्हाळ्यांत कांही कामानिमित्त अशीं माणसें थकूनभागून यांजकडे आलीं तर त्यांना ताक वगैरे पाजून तृप्त करून परत पाठवावयाचें, असा यांचा परिपाठ असे.

माझा सर्वांत वडील मुलगा रघुनाथ ह्याचा मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत पहिला नंबर आला होता. पुढे तो एम्.ए. होऊन सरकारी कॉलेजांतून गणित विषयाचा पहिल्याने असिस्टंट व पुढे पूर्ण प्रोफेसर झाला होता. मुंबईंत असतांना त्याने फ्रेंच भाषेचें चांगलें ज्ञान संपादन केलें होतें. पुढे स्वकष्टार्जित द्रव्य संपादन करून बऱ्याच प्रौढ वयांत तो आणखी अभ्यास करण्यासाठी पॅरिस येथें सव्वा वर्ष राहिला व फ्रेंच भाषेचें उत्तम ज्ञान.

संपादन करून तेथील फ्रेंच अकॅडमीची गणित विषयांत Diplome d' Etudes Superieures ही पदवी मिळविली. त्याची चौदा वर्षांची सरकारी नोकरी झाली होती. परंतु आपणापेक्षा कमी योग्यतेच्या नवीन मनुष्याला आपल्यावरची बढतीची जागा दिली, असें पाहून व हा अपमान सहन न होऊन त्याने सरकारी नोकरीचा राजिनामा दिला. हल्ली तो कांही पुस्तकें वगैरे लिहून व इतर थोडा व्यवसाय करून चरितार्थ चालवीत आहे. त्याची बायको मालती ही अनाथबालिका-श्रमांत घेतलेली पहिली कुमारिका. हिची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा होऊन तिने एक वर्ष कॉलेजांत अभ्यास केला. लग्नानंतर बरींच वर्षे तिने मुलींच्या शाळांतून शिक्षकिणीचें काम केलें.

दुसरा मुलगा शंकर ह्याने एम्. बी. बी. एस्. झाल्यावर महायुद्धांत हिंदुस्थानच्या उत्तर सरहद्दीवर व मेसापोटेमियांत डॉक्टरचें काम केलें. नंतर पूर्व आफ्रिकेंत नायरोबी येथे पांच सात वर्षे काम करून नऊ महिने इंग्लंडांत अभ्यास वाढवून डॉक्टरीच्या कामांत अत्यंत उपयोगी अशी एक्स्-रेच्या साह्याने शरीराच्या भागांचा फोटो घेण्याची कला साध्य करून परत पूर्व आफ्रिकेंत मोंबासा येथे त्याने आपलें काम सुरू केलें आहे. तेथे तो सार्वजनिक कामांतही बरेंच मन घालीत असतो. त्याची बायको रेवती ही महिलाविद्यालयांत अगदी लहानपणीं आलेली मुलगी, पुढे विद्यापीठाची गृहीतागमा झाली. मोंबासांतील मुलींची सरकारी शाळा फार दूर लोकांना गैरसोयीच्या ठिकाणीं नेली, ह्यामुळे सुमारें दीड वर्षा-पूर्वी तेथील लोकांनी मध्यवस्तीच्या ठिकाणीं खासगी मुलींची शाळा काढली. ह्या शाळेंत रेवतीने पुढाकार घेतला आहे.

तिसरा मुलगा दिनकर हा मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या बी. एस्सी.च्या परीक्षेंत पहिला आला होता. पुढे त्याला स्कॉलरशिप् मिळून तो बंगलोरच्या रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये गेला. तेथे अभ्यास करून त्याने एम्. एस्सी.च्या परीक्षेसाठी निबंध लिहिला. तो प्रशंसनीय ठरून त्याला एम्. एस्सी.ची पदवी मिळाली व या परिक्षे-

बद्दलच त्याला मुंबई युनिव्हर्सिटीचें मूस मेडल् मिळालें. नंतर त्यानें जर्मनींतील लाइप्झिग् युनिव्हर्सिटींत अभ्यास करून पीएच्. डी. ची पदवी मिळवली. आतां तो डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा आजन्म-सेवक होऊन फर्ग्युसन कॉलेजांत रसायन शास्त्राचा प्रोफेसर आहे. त्याची बायको इरावती ही मुंबई युनिव्हर्सिटीची एम्. ए. झाल्यावर बर्लिन युनिव्हर्सिटींत अभ्यास करून पीएच्. डी. झाली. हल्ली ती स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीची रजिस्ट्रार आहे.

चवथा, सर्वांत लहान मुलगा भास्कर हा मुंबई युनिव्हर्सिटीचा बी. एस्सी. व बी. टी. झाला आणि नंतर लीड्स् युनिव्हर्सिटींत अभ्यास करून एम्. ईडी. (मास्टर ऑफ् एज्युकेशन) झाला. हल्ली तो अनाथ-बालिकाश्रमाच्या मंडळीचा आजन्म-सेवक असून हिंगण्याच्या संस्थांत काम करीत आहे. त्याची बायको कावेरी ही लहानपणींच महिला विद्यालयांत येऊन पुढे महिला विद्यापीठाची गृहीतागमा झाली. हल्ली ती हिंगण्याच्या महिलाश्रमांत काम करीत आहे.

ज्या संस्थांच्या कामांत माझ्या आयुष्याचा बराच भाग गेला व ज्यांचा मी आजन्म-सेवक झालों त्या संस्थांत माझे दोन मुलगे आजन्म सेवक होऊन काम करीत आहेत हें पाहून मला अतिशय समाधान वाटतें.

सांसारिक माणसाला मुलांचें सर्व चांगलें चाललेलें पाहून आनंद होतोच, पण नातवंडांच्या बाललीला पाहून होणारा आनंद विशेष आहे. शंकरला तीन मुलगे, दिनकरला एक मुलगा व भास्करला दोन मुली आहेत. ह्या सर्वांना अंगाखांद्यावर खेळवण्याचें व त्यांच्या लीला पाहण्याचें सुख आनंदीबाईला व मला लाभलें व अजून लाभत आहे.

मुरूड गावांत जी आमची वडिलार्जित इस्टेट होती तींत मीं मुंबईंत असतां कांहीं भर टाकली होती. वडील बंधूंना एक मुलगा होता तो चवदा पंधरा वर्षांचा असतांनाच मरण पावल्यामुळे व माझ्या मुलांपैकी कोणी

मुरुडास जाऊन राहण्याचा संभव नसल्यामुळे बंधूंच्या संमतीने ती इस्टेट विकून टाकली, तिचे तीन हजार रुपये आले. पैकी एक हजार गरीब आप्तांच्या मदतीकडे लावून राहिलेले दोन हजार हिंगण्याच्या आश्रमाच्या स्वाधीन केले. त्यांचें व्याज माझ्या बंधूंनी आपल्या हयातींत घ्यावें असें ठरवलें होतें. आता ती रक्कम आश्रमाच्या अक्षय निधींत जमा झाली आहे.

अशा रीतीने आमचा गृहस्थाश्रम पुरा होऊन बरींच वर्षे झालीं. हल्ली आम्ही आधुनिक प्रकारच्या वानप्रस्थ आश्रमांत आहोंत, असें म्हटलें तरी चालेल. मी दोन वर्षांपूर्वीच विद्यापीठाच्या वैतनिक सेवेंतून निवृत्त झालों असून अल्प प्रमाणावर अवैतनिक सेवा करीत आहे. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीकडून पेन्शन् मिळत असल्यामुळे निर्वाहाची पंचाइत नाही. आनंदीबाईने स्वपराक्रमाने आपल्या निर्वाहाची तरतूद करून ठेवली आहे. आता आयुष्याचे राहिलेले दिवस घडल्यास थोडीशी सेवा करून नाही तर विश्रान्ति घेण्यांत घालवावे असा आम्हा उभयतांचा विचार आहे.

प्रकरण तिसावें

माझे कांहीं स्वभावविशेष

माझ्या भित्र्या व भिडस्त स्वभावाबद्दलचा उल्लेख पूर्वी आलेलाच आहे. त्याचीं आणखीही एक दोन उदाहरणें देण्यासारखीं आहेत. मनी स्कुलांत गेल्यावर लवकरच माझ्या भित्रेपणामुळे मजवर एक प्रसंग गुदरला. या शाळेंत दर दोन महिन्यांनी परीक्षा होत, व परीक्षेच्या नंबरांप्रमाणे स्कॉलरशिपा देत. पांचव्या इयत्तेंत सहा, पांच व चार रुपये अशा तीन स्कॉलरशिपा होत्या. या दरमहाच्या नसून प्रत्येक परीक्षेनंतर एकदा मिळावयाच्या असत. या वर्गात आठवड्यांतून एकदा घरीं कॉपी लिहून शाळेंत नेऊन दाखवावयाची असे. गणित, इतिहास वगैरे विषयांना जसे शंभर मार्क असत, तसे इंग्रजी कॉपीलाहि शंभर मार्क ठेवले होते. माझें अक्षर अतिशय वाईट, त्यामुळे मला स्कॉलरशिप मिळण्यांत अड-थळा येईल, असें मला दिसून आलें. म्हणून मीं अक्षर सुधारण्याचा नेटाने प्रयत्न केला व तो कांहीसा साधला. चवथ्या इयत्तेंतले स्कॉलर-शिप मिळविणारे जे विद्यार्थी पांचवींत चढून आले होते, त्यांना असें दिसून आलें की, हा आपल्याबरोबर स्कॉलरशिपच्या कामांत चढाओढ करणार. त्यांची मजवर बारकाईची नजर होती. माझ्या पहिल्या कॉप्या फारच वाईट आल्या होत्या व त्यांवर 'साधारण' (F) असा शेरा मिळाला होता, व या वेळची कॉपी बरी निघून तिजवर 'चांगली' (G) असा शेरा मिळाला. दोन महिन्यांतले शेरे एकत्र करून त्यांज-वरून मार्क देत असत. मुरूडचे दामले नांवाचे एक विद्यार्थी माझ्या वर्गांत होते, त्यांचें अक्षर चांगलें होतें. दामले यांनी मला कॉपी काढून दिली असली पाहिजे, असा प्रतिस्पर्धी मुलांनी तर्क केला. जॅक्सन्‌साहेब आमच्या कॉप्या पहात, व इंग्रजी कविता शिकवीत. कॉप्या पाहून झाल्यावर ते आपल्या टेबलावरच त्या ठेवीत व नंतर इंग्रजीच्या तासाला

मुलें आलीं म्हणजे त्या परत देत. मध्यंतरीं ते कोठे गेले म्हणजे एखादा धीट मुलगा अगोदरच जाऊन आपणाला व दुसऱ्या कित्येक मुलांना काय शेरा मिळाला तो पाही. माझ्या एका प्रतिस्पर्धी मुलाने मला 'जी' मिळालेली पाहिल्याबरोबर मीं लबाडी केली असावी, असें त्याला वाटलें व ती उघडकीला आणण्यासाठी त्याने कंबर बांधली. इंग्रजीच्या तासासाठी मुलें जमल्याबरोबर कॉप्या परत देणार, तो हा मुलगा उठला व त्याने माझी व दामले यांची अशा दोन्ही कॉप्या जॅक्सन्‌साहेबांना दाखविल्या. त्यांची मुद्रा उग्र होती व ते फार कडक असल्याबद्दल मुलें बोलत असत. त्यांनाहि तसाच संशय आला व त्यांनी मला उभें केलें. त्यांच्या वर्गात मराठी कोणीं बोलावयाचें नाही, इंग्रजींतच बोललें पाहिजे, असा नियम असे. मराठींत बोलावयाचें असतें तरी माझ्या तोंडून शब्द निघाले असते की नसते, ह्याबद्दल शंकाच आहे! त्यांनी दामले यांना विचारतां आपण कॉपी काढून दिली नाही, असें त्यांनी सांगितलें. तथापि त्यांना तें खरें वाटेना. मी तर घाबरून गेलों व तोंडांतून शब्द निघेना. साहेबांनी एका मुलाला पाठवून वेताची छडी आणविली व अतिशय रागाने मला जवळ बोलावून हात पुढे करण्यास सांगितलें. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी असल्या अपराधाबद्दल सगळ्या वर्गासमक्ष अशी शिक्षा भोगावी लागणार, अशा स्थितींत माझ्या अंतःकरणांत जें काहूर उठलें, त्याचें वर्णन शब्दांनी करणें अशक्य आहे! अशा स्थितींत नशीबाला बोल लावण्यासाठी मीं आपल्या कपाळाला हात लावला व तोच छड्या घेण्यासाठी पुढे केला. या अंगविक्षेपाकडे साहेबांचें लक्ष गेलें, व मी कदाचित् निरपराधी असेन, अशी शंका त्यांना आली. 'तूं पुनः कॉपी काढून दाखवितोस काय?' असा इंग्रजींत त्यांनी मला प्रश्न केला व मी 'होय' असें त्याचें उत्तर दिलें. तेव्हा लागलेंच वर्गात जाऊन वर्गाच्या शिक्षकासमक्ष कॉपी काढण्यास त्यांनी मला पाठवलें. मी घाबरलों होतों; त्यामुळे कॉपी तितकी चांगली आली नाही; तथापि पहिल्याने ज्या अगदी वाईट कॉप्या लिहिलेल्या त्याच वहीवर होत्या त्यांपेक्षा किती तरी

चांगली आली. त्यामुळे कॉपी मला कोणी काढून दिलेली नसून माझी मींच काढली, असें सिद्ध झालें व तो प्रसंग टळला. माझ्या अंगीं प्रसंगावधान अगदी नाही. ‘ मी येथे कॉपी काढून दाखवितों, ’ एवढे शब्द जर आरंभींच धैर्याने उच्चारले असते, तर सर्व कांही ठीक झालें असतें. परंतु माझ्या भित्रेपणाला अजूनपर्यंत औषध मिळालेलें नाही.

दुसऱ्याला नाखुष करणें माझ्या अगदी जिवावर येतें. या माझ्या स्वभावामुळे माझ्या मुलांवरसुद्धा कधी माझा दाब नसतो. तीं लहानपणापासूनच माझ्याजवळ अगदी सलगीने व निर्भीडपणें वागूं लागतात. अण्णा आपणांवर रागावतील अशी भीतिच त्यांना वाटत नाही. मोठ्या दोन मुलांना एकदोन वेळां तरी शिक्षेचे प्रसंग आले; पण धाकट्या मुलांना शिक्षा केल्याचें स्मरत नाही. जीं दुसरीं मुलें अभ्यासासाठी मजकडे होतीं, त्यांना रागाचे शब्द बोलण्याचे प्रसंगसुद्धा फार थोडे आले असतील. इतका गोडपणा जगांत चालावयाचा नाही; परंतु तो माझ्या अंगीं खिळल्यामुळे इसापनीतींतील लाकडाच्या ओंड्याच्या राजाप्रमाणे माझी स्थिति होते.

या दोषामुळे दुसऱ्याचे अपराध पोटांत घालण्याकडे माझ्या मनाची प्रवृत्ति फार होते व अपराधाला योग्य शासन मजकडून होत नाही. यामुळे शिस्त राखण्याच्या कामीं माझ्या हातून ढिलाई होते. एक दोन वेळां न्यू इंग्लिश स्कुलांत असिस्टंट सुपरिंटेंडेंटचें काम मजकडे आलें होतें. त्या वेळीं मुलें माझ्या या स्वभावाचा फायदा घेत. दरमहाची फी १२ तारखेच्या आंत दिली पाहिजे. उशीर झाल्यास एक पैसाप्रमाणे दंड द्यावा, असा नियम असे. कांही तरी सबबी सांगून दंड माफ करून घेण्यासाठी मुलें मजकडे येत व कधी कधी त्यांना नाखुष करण्याऐवजी मीच त्यांच्या दंडाचे पैसे त्यांच्याजवळ देऊन त्यांना परत पाठवीत असें.

कै. नामदार गोखले मित्रमंडळींमध्ये मला विनोदाने ‘ गोब्राह्मण ’ म्हणत. या विनोदाच्या लहानशा नांवांत माझें स्वभाववर्णन बरेंचसें

उतरलें आहे. एकदा आश्रमांतील एका पदवीधर शिक्षकांना लेडी सुपरिंटेंडेंट यांनी खालच्या इयत्तांवर काम दिलें. यामुळे आपला अपमान झाला अशी समजूत करून घेऊन ते ताठ्याने वर्ग शिकविण्याला गेले नाहीत. ही गोष्ट मजकडे आली तेव्हा मीं त्यांना बोलावलें व "तुमच्या वर्तनाबद्दल मी तुम्हाला बोलणार आहे, याबद्दल मला क्षमा करा," असें म्हणून त्यांना प्रथम साष्टांग नमस्कार घातला व नंतर "तुम्हीं केलें हें बरें केलें नाही" वगैरे त्यांना सांगितलें. हा सर्व प्रकार लेडी सुपरिंटेंडेंट यांच्या समक्ष घडला.

या दोषाचेंच एक भिन्न स्वरूप पुढील उदाहरणांत आहे. एकदा आश्रमांतील एका विद्यार्थिनीच्या हातून बराच मोठा अपराध घडला. अमुक एक गोष्ट तूं करूं नको, असें बजावून सांगितलें असतांहि तिने ती केली होती. ही मुलगी अतिशय तापट व प्रसंगीं भलतेंच कांहीं करील अशा स्वभावाची होती. शिवाय ती पोरकी होती. हिला आता काय शिक्षा करावी हा मला मोठा विचार पडला व हिला बोलूं लागल्यावर माझा राग अनावर होईल की काय, ही मला भीति पडली. मीं तिला एकटीलाच बोलवून आणलें व तिची कानउघाडणी करून तिने केलेल्या चुकीचा प्रसंगीं केवढा घातक परिणाम झाला असता, हें तिच्या नजरेला आणून दिलें. कांहीं वेळ माझी शांत वृत्ति राहिली; पण नंतर राग येऊं लागला. तथापि हिला कडक शिक्षा केली तर ती आततायीपणाने भलतेंच कांहीं करील, हा विचार मनांतून गेला नाही. सौम्य शिक्षेने कार्यभाग होण्यासारखा नव्हता. "या अपराधाला तुला कडक शासन पाहिजे; परंतु तें करण्याला मला धैर्य होत नाही, यासाठी तें मी स्वतःलाच करून घेतों" असें म्हणून खूप जोराने मीं आपल्याच श्रीमुखांत भडकाविली, व पुन्हा असें करूं नको, येवढें सांगून तिला परत पाठविलें. यानंतर मी तिच्याशीं मायेने वागलों, व पुढे तिने अपराधही केला नाही. ती आश्रम सोडून गेली असून हल्ली सुस्थितींत आहे.

या मनाच्या दुर्बलतेमुळेच माझ्या अंगीं उत्पन्न झालेला मोठा दोष म्हणजे हाताखालच्या व बरोबरीच्या मनुष्यांशीं योग्य रीतीने वागतां न

येणें हा होय. आश्रम, विद्यालय व मठ यांच्या परस्परसंबंधांत जी अनर्थ-परंपरा उत्पन्न झाली, तिचें मुख्य कारण माझ्या अंगचा हा दोष होय. या माझ्या स्वभावदोषाचे परिणाम कांहींना भोवलेच आहेत, व यापुढेहि ते कितीकांना भोवतील, हें सांगतां येत नाही. जोपर्यंत सर्व एकामार्गी होतें तोपर्यंत सगळें ठीक चाललें; पण भिन्न मतांचीं व परस्परांशीं पटत नाही अशीं अनेक मनुष्यें एकत्र जमल्यानंतर कलीला सुरुवात झाली. चार मनुष्यें एकत्र झालीं की, त्याचा थोडा फार प्रादुर्भाव व्हावयाचाच. कर्त्या माणसांचें खरें शहाणपण या बीजाला अंकुर फुटूं लागल्याबरोबर जेथच्या तेथे त्याचा मोड करण्यांत आहे. हें माझ्या अंगीं अगदीच नसल्यामुळे सर्व अनिष्ट प्रकार घडून आले. जेव्हा मीं उत्साहाने या गोष्टी हातीं घेतल्या, त्या वेळीं मला हे दूरवरचे परिणाम दिसले नाहीत. एकट्या मनुष्याशीं प्रसंग असल्यास आपण माघार घेऊन प्रकरण निकालाला लावतां येतें; परंतु परस्परांविषयी ज्यांचीं मनें शुद्ध नाहीत अशा अनेक व्यक्तींशीं प्रसंग आला म्हणजे मी गोंधळून जातों, व मला कांही सुचत नाही. अशा वेळीं मी कात्रींत सापडल्यासारखा होतों, व त्यामुळे मला व इतरांना फार ताप होतो. मला ताप होतो त्याबद्दल वाईट वाटत नाही. कारण, माझ्या स्वभाव-दोषाचा परिणाम मला भोगलाच पाहिजे. परंतु इतरांना ताप होतो त्याबद्दल फार वाईट वाटतें.

आणखी एक दोष—किंवा त्याला दोष म्हणण्यापेक्षा गुणाचा अभाव म्हणणें अधिक बरें—माझ्या अंगीं आहे. आपल्याबद्दल कोणाचा गैरसमज झालेला असला, तर योग्य वेळ साधून आपली बाजू युक्तिप्रयुक्तीने त्याज-पुढे मांडून तो दूर करण्याचें चातुर्य मजमध्ये नसल्यामुळे अशा प्रसंगीं मला काळावर भिस्त ठेवूनच स्वस्थ बसावें लागतें व केव्हा केव्हा गैरसमज अधिकच पसरत जातात.

जेथे आपलें समर्थन करण्यासाठी दुसऱ्याचा दोष अगर कमीपणा दाखविल्यावांचून गत्यंतर नसतें, तेथे आपणच कमीपणा पतकरून स्वस्थ बसणें मला बरें वाटतें. हें मी थोर मनाने करतों असें नव्हे. दुसऱ्याचा

दोष दाखवावयाचा म्हणजे तो सिद्ध केला पाहिजे व तें करणें सोपें नसतें; यासाठी आपली बाजू लंगडी आहे असें पतकरणेंच माझ्यासारख्या स्वभावाच्या मनुष्याला सोईचें होतें. यामुळे देखील कित्येक वेळां गैर-समज तसेच रहातात.

आश्रमाच्या कमिटीच्या सभांच्या वेळीं अंतःकलहासंबंधाचा कांहीं विषय निघाला तर 'मी आता वेडा झालों आहे' येवढेंच सांगून मी मोकळा होतो. या मंडळींची समजूत घालणें माझ्या आटोक्याबाहेर असल्यामुळे मला या मार्गाचाच अवलंब करावा लागतो.

आपणाकडून कोणा वडील माणसाला दुखविण्यासारखें कांहीं घड-ल्यास त्याची क्षमा मागणें जरूर असतें. मी मिळवूं लागल्यापासून दादांकडे खर्चासाठी पैसे पाठवूं लागलों. एकदा अधिक खर्च झाल्याबद्दल मी त्यांना जरासें लागण्यासारखें पत्र लिहिलें. हें पैसे मिळूं लागले म्हणून चढून जाऊन उद्दामपणाने लिहिलेलें नव्हतें. काटकसरीने खर्च करून उरलेला पैसा सत्कार्याकडे लागावा हा माझा हेतु होता. दादांना मी लिहिलेलें सहन झालें नाही. त्यांनी उलट पत्र लिहून माझी चांगली खरडपट्टी काढली. या पत्राचें उत्तर मी मनोवृत्ति उचंबळित होऊन लिहिलें व त्यांची क्षमा मागितली. पत्र लिहित असतांच मीं साष्टांग नमस्कार घातला व तसें केल्याबद्दल त्या पत्रांत उल्लेख केला. ह्याने त्यांचा राग शांत झाला. पुढे त्यांच्या संमतीने वारंवार पैसे पाठ-विण्याऐवजी एकंदर पंधराशे रुपये देण्याचें ठरवलें व वर्षदीड वर्षाच्या आंत देऊन टाकले.

माझा स्वभाव मूळचा रागीट, पण मी भितरा आणि भिडस्त असल्यामुळे माझ्या रागापासून दुसऱ्यांना फारसा ताप होत नाही. माझा राग आवर-ण्यासाठी मीं पुष्कळ यत्न केला व तो कांहीं अंशीं सफलही झाला आहे. तथापि राग अनावर होऊन कधी कधी त्याचा वाईट परिणाम घडतो. ही वृत्ति अनावर होऊन एकदा एका सत्पुरुषाला दुखविण्याचा अपराध

माझ्या हातून घडला. अविधवा मुलींना आश्रमाच्या शाळेंत घेण्याबद्दल जो शेवटला प्रयत्न मीं करून पाहिला, त्यावेळी आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळीच्या सभेंत माझ्या मताविरुद्ध निकाल होऊन, मीं अशा मुलींसाठी पाहिजे तर वेगळी संस्था काढावी, असें ठरलें. भांडारकर अध्यक्ष होते. मला माझा राग आवरतां आला नाही आणि माझ्या चर्येने आणि तोंडांतून निघालेल्या शब्दांनी त्यांचा उपमर्द व्हावा असें वर्तन माझ्या हातून घडलें. मला हें खात असे. पण त्यांची क्षमा मागण्याचें मनोधैर्य मला झालें नाही. पुढे चार पांच वर्षांनी त्यांना पत्र लिहून मीं त्यांची क्षमा मागितली. आणि त्यांनी आपल्या सौजन्याला अनुरूप असेंच माझ्या पत्राचें उत्तर पाठविलें.

द्रव्याच्या संबंधाची हाव मला केव्हाही नव्हती. मला निष्कारण पैसे भरावे लागले किंवा माझे पैसे बुडाले तर मला कधी हळहळ लागली नाही. विद्यापीठाच्या वर्गणीच्या कामीं मला एक ठोकर लागली. एका मोठ्या शहरांत एका गृहस्थाकडे मी उतरलों. त्याचें बँकेमध्ये खातें होतें. ह्यासाठी त्याचे जवळ पैसे देऊन त्याजकडून एक चेक घेतला. दुर्दैवाने तो चेक वटावण्यासाठी पाठविला तेव्हा तो परत आला. मीं निमूटपणें चारशेसव्वीस रुपये भरले. दोन तीन पत्रें पाठविलीं तरी त्या गृहस्थाकडून उत्तर नाही. पुढे अतिशय लाजून त्यांनी उत्तर पाठविलें. नंतर मीं त्यांस कळविलें की, कधी सामर्थ्य आलें तर पैसे पाठवा, नाहीतर ते फिटले असें समजा.

पुढील उदाहरण वेगळ्या प्रकारचें आहे. एका गृहस्थांशीं माझा थोडासा परिचय झाला. यांमध्ये मनाचे कांही थोर गुण मला दिसून आले. हे पैशाच्या अडचणींत होते. यांना कायमची नौकरी होती, तेव्हा नियमितपणाने वागून हे पैशाची फेड करतील, याबद्दल मला शंका नव्हती. यासाठी अधिक व्याजाने काढलेल्या रकमा त्यांना परत करतां याव्या म्हणून मीं त्यांना ९२० रुपये दरसाल दरशेकडा ४ व्याजाने दिले आणि पावतीचें तिकिट लावून त्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबाच्या हातची एक पावती

घेतली. याला तारण म्हणून हजाराची एक याप्रमाणे दोन पॉलिसी आपल्याजवळ ठेवून घेतल्या. हें माझें करणें अगदी निःस्वार्थपणाचें नव्हतें. निष्काम-कर्म-मठाला हे गृहस्थ योग्य होतील, अशी मला आशा वाटत होती व या हेतूने त्यांजवर उपकार करण्याची सहज आलेली संधि मीं साधली होती. पुढे कांही हेतूने त्यांनी आपल्या नोकरीचा राजिनामा दिला व ते पुणें सोडून गेले. पुढे सुमारें दीड वर्षांने आपण अडचणींत असल्याबद्दल त्यांचें पत्र आलें, तेव्हा मी त्यांना दहा रुपये पाठवून दिले. पुनः तीनचार महिन्यांनी तसेंच पत्र आल्यावरून त्यांना आणखी दहा रुपये पाठवले. नंतर ते वडिलांच्या शुश्रूषेसाठी पुण्यांत येऊन राहिले; पण दोनतीन महिन्यांत त्यांनी माझी गाठहि घेतली नाही. एकदा सहजी गांठ पडली तेव्हा त्यांना कसेंसेंच वाटलेंसें दिसलें. दुसऱ्याच्या देण्याबद्दल मनुष्याला केवढी ओशाळगत वाटते, या गोष्टीचा प्रत्यय मला त्या वेळीं आला. तेव्हा यांना ऋणांतून मुक्त करून आपण मोकळें व्हावें असा विचार मीं केला. चांगले विचार फार वेळ टिकत नाहीत, तेव्हा ते तीव्र असतांनाच मनुष्याने चांगलें कार्य उरकून घ्यावें; म्हणून हे विचार मंदावण्यापूर्वीच मीं त्यांना लिहून कळवलें की, अमुक दिवशीं तुम्हीं मला भेटावें म्हणजे तुमचे कागद परत देऊन तुम्हांला मोकळे करीन व मीहि मोकळा होईन. त्याप्रमाणे ते आले व तिकीट लावून घेतलेली त्यांची पावती फाडून त्यांच्या हवाली केली व पॉलिसी त्यांच्या स्वाधीन केल्या.

निराश्रित साहाय्यकारी मंडळाच्या तर्फे येथील किर्लोस्कर थिएटरांत एक मोठी सभा होती व त्या प्रसंगीं मीं एक लहानसें भाषण करावें, अशाविषयी या सभेचा पुरस्कार करणाऱ्या कांही मित्रांकडून मला सांगण्यांत आलें. आपल्या हिंदु समाजाला कलंक लावणारे जे कित्येक निंद्य प्रघात आपल्या समाजांत रूढ होऊन गेले आहेत, त्यांतलाच अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या लोकांना वागविण्याचा प्रघात होय, अशी माझी दृढसमजूत झाली होती, व या कार्याचें महत्त्व आणि त्याचा नाजूकपणा

यांविषयींहि मला चांगली जाणीव उत्पन्न झाली होती. परंतु दुसऱ्या कार्यांत मन रमल्यामुळे या कामीं माझ्या हातून कांही होण्यासारखें नव्हतें. तेव्हा मित्रांचें सांगणें पतकरावें की नाही याविषयी मन द्विधा होत होतें. अखेरीला मला सद्बुद्धि होऊन मीं त्यांचें म्हणणें कबूल केलें. परंतु एखाद्या सत्कार्यासाठी कांहीएक न करतां नुसती शाब्दिक सहानुभूति दाखवणें मला कसेंसेंच वाटलें. तेव्हा प्रथम या कार्यासाठी शंभर रुपये देण्याचा संकल्प केल्याचें सांगून, नंतर मीं आपल्या भाषणांत मदत करण्यासाठी इतरांना विनंति केली. हे शंभर रुपये मीं लवकरच देऊन टाकले.

स्वतःच्या व संस्थांच्या संसारांत येणाऱ्या अडचणींनी मी हताश होऊन जात नाही. आनंदाच्या प्रसंगीं माझें मन फार हलकें होतें, व कित्येक वेळां गहिवर येऊन आनंदाश्रु आवरेनातसे होतात. परंतु सामान्यतः दुःखाच्या अगर संकटांच्या प्रसंगीं माझें मन अतिशय कठोर बनतें. अशा वेळीं बहुधा दुःखाश्रु न येतां उलट प्रसंगाला तोंड देण्यासाठी एक प्रकारचें स्फुरण अंगांत चढतें.

कधीकधी मरणाविषयी विचार करून त्याविषयींची भीति नाहीशी करणें फार जरूर असतें. जन्माला आलेल्या व्यक्तींना व संस्थांना मरण हें आहेच; तें आज येतें, की कांही काळाने येतें, याचा कांही नियम नाही. हे विचार अनेक प्रसंगीं माझ्या मनांत येत असतात, व अशा आपत्तींच्या प्रसंगासाठी मी आपलें मन तयार करून ठेवीत असतों. प्रेमाच्या मनुष्यांच्या गाठी पडतात त्या वेळीं ही आपली शेवटचीच भेट, असें समजून आपण चालूं, असे उद्गार मी काढीत असतों. पोटच्या मुलांना मूठमाती देण्याच प्रसंग आईबापांवर आलेले आपण पाहतों. त्याप्रमाणे आपण वाढवलेल्या संस्थांना मूठमाती देण्याचा प्रसंग मजवर येणार नाही म्हणून कशावरून? तसा प्रसंग आला असतांहि माझें धैर्य खचूं नये, व प्राप्तस्थितींत आपल्या हातून कांही सत्कर्म घडावें, अशासाठी मन कठोर बनवण्याचा प्रयत्न मी

करीत असतों. असे उद्गार कांही मंगलप्रसंगींहि आश्रम–विद्यालयांच्या मुलींसमोर मीं काढले आहेत. मरण ही व्यवहारांत नित्य घडून येणारी गोष्ट आहे. तिजबद्दल विचार करून ' आपुलें मरण देखिलें म्यां डोळां । तो झाला सोहाळा अनुपम ॥ " अशी मनःस्थिति अल्पांशाने तरी अनुभवण्याचा यत्न मी कधीकधी करीत असतों. विशेष अडचणींच्या प्रसंगीं असले विचार प्रमुखत्वाने पुढे येतात, हें सांगणें नकोच. अडचणींचे प्रसंग हे मनुष्यांचे खरे शिक्षक होत.

प्रकरण एकतिसावें

धर्म व तत्त्वज्ञान यांविषयी कांही विचार

पूर्वीच्या काळांत स्वतंत्रपणें विचार करणारीं मनुष्यें फारच थोडीं असत. त्या थोड्यांनी विचार करावा आणि बाकीच्या सर्वांनी परंपरेने प्राप्त झालेल्या त्या विचारांचें अंधश्रद्धेने ग्रहण करावें असा प्रकार चालत असे. जुन्या आचारविचारांवर श्रद्धा ठेवून त्याप्रमाणे वागणारे सर्वच लोक अंधश्रद्धेच्या कक्षेंत येतात, असें माझें म्हणणें नाही. नव्याजुन्याचें शक्त्यनुसार परीक्षण करून विचारपूर्वक जुन्याचें ग्रहण करणारे अंधश्रद्धेच्या कक्षेंत येत नाहीत. अलीकडल्या काळांत स्वतः विचार करणारांची संख्या फार वाढली आहे व कोणत्याहि विचारांचें ग्रहण करतांना तें केवळ अंधश्रद्धेने न करतां युक्तिवादाला व अनुभवाला पटण्यासारखे ते आहेत की नाहीत हा विचार करणारे लोक अगदी सामान्य जनांतसुद्धा उत्पन्न होत आहेत. याचा साहजिक परिणाम असा होत आहे की, जुन्या काळचे धर्मविचार व समजुती यांवरून लोकांची श्रद्धा उडत आहे. जगांतल्या प्रगतिपर सर्व राष्ट्रांत हा प्रकार घडून येत आहे व तीच लाट पाश्चात्य विद्येबरोबर जोराने हिंदुस्थानांत आली आहे. सर्व प्रकारचीं मतें आणि समजुती चिकित्सक बुद्धीच्या कसोटीला लावण्याची सामान्य मनुष्यांत सुद्धा जी प्रवृत्ति होत आहे तीमुळे धर्मविचारांत होत जाणारा फेरफार राष्ट्राची व धर्माची अवनति करणारा आहे, असें पुष्कळांना वाटतें. परंतु मला हा फेरफार राष्ट्रोन्नतिकारक वाटतो. कांहीएक विचार न करतां परंपरेने प्राप्त झालेल्या समजुतींना चिकटून राहणें, हें त्या समजुती बरोबर आहेत असें धरून चाललें तरी देखील मनुष्याची अवनति करणारें आहे, व विचार करून जुन्यानव्या मतांतून निवड करतांना मनुष्याने चुकी केली व असत्य मताचें ग्रहण केलें तरी तें त्याच्या उन्नतीच्या मार्गांतलें आहे, अशी माझी समजूत आहे. मनुष्याने

जबाबदारी ओळखून प्रामाणिकपणे विचार करावा व सत्य वाटणाऱ्या मतांचें ग्रहण करून जेथे संशय वाटेल तेथे कोणतेंच ठाम मत बनूं न देणें, हें श्रेयस्कर आहे.

स्वतंत्र विचार न करितां आपोआप बनलेल्या पापपुण्यांविषयींच्या व ईश्वराविषयींच्या माझ्या कल्पना जसजसा स्वतंत्र विचारांचा उदय होऊं लागला तसतशा लयास जाऊं लागल्या. परमेश्वराची पूजाअर्चा, प्रार्थना, भजन, जपजाप्य वगैरे गोष्टींकडे माझें मन कधींहि वळलें नाहीं. साधुसंतांच्या ग्रंथांतील नीति, वैराग्य, परोपकार वगैरेसंबंधाच्या प्रासादिक लेखांनी माझ्या मनोवृत्ति उचंबळूं शकतात, व भक्तीच्या मनोवृत्तीने कांही मनुष्यें जशीं ईश्वरभजनांत तल्लीन होऊन जातात त्याप्रमाणे मी कधीकधी असली पद्यें पुनः पुनः घोळून म्हणण्यांत अगर त्यांतील विचारांचें मनन करण्यांत गढून जातों.

परस्परविरोधी अनेक गोष्टी पुढे आल्या असतां तर्कशास्त्राची कसोटी लावून सत्यासत्य, न्यायान्याय यांचा निर्णय करण्यास लागणारा विचारांचा जोम व बुद्धीची तीव्रता यांचा मजमध्ये अभाव असल्यामुळे पुष्कळ तात्विक व व्यावहारिक गोष्टींतहि मनाचा कोणताहि निश्चय न करतां मी आपलें मन मध्यस्थ राहूं देतों. आपल्या अनुभवाला येतील व मनाला पटतील तेवढ्या थोड्याशा गोष्टींविषयी मनाचे ग्रह करून ते आचरणांत आणावयाचे व इतर गोष्टींविषयी कायमचे ग्रह होऊं द्यावयाचे नाहींत याविषयी माझा यत्न असतो.

कोणतेंहि धर्मपुस्तक ईश्वरप्रणीत नाहीं व कोणतीहि व्यक्ति ईश्वरी अवतार नाही, असें जे मानतात, ते आपल्या राष्ट्रांतील बहुमोल धर्मग्रंथांचा अगर अवतारी म्हणून मानलेल्या पुरुषांचा अनादर करतात असें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. आईबापांच्या मतांशी आपलीं मतें सर्वथैव जुळत नाहींत यासाठी कांही गोष्टींत त्यांच्या इच्छेप्रमाणे न वागणारा मुलगा आईबापांशीं प्रेमाने व पूज्य बुद्धीने वागूं शकेल; त्याचप्रमाणे वरील मतें धारण करणारा मनुष्यहि आपल्यां राष्ट्रांतील उत्कृष्ट ग्रंथ, थोर विभूति आणि

त्यांनीं घालून दिलेल्या परंपरा यांविषयीं आदर व पूज्यबुद्धि बाळगूं शकेल. त्याचें म्हणणें एवढेंच असणार की, देशकालास अनुसरून पूर्वपरंपरेंत क्रमाक्रमाने बदल होत गेला पाहिजे. राष्ट्रीय ग्रंथ, राष्ट्रीय पुरुष आणि राष्ट्रीय परंपरा हीं सर्व राष्ट्राचें जीवन होत; परंतु प्राचीन काळच्या आचारविचारांच्या परंपरेंत जें श्रेष्ठ व रक्षणीय आहे तेवढेंच राखून बाकीचें हळूहळू बदलीत गेलें पाहिजे.

पाश्चात्य शिक्षणाने उद्भवलेल्या विचारांनी अंधश्रद्धा नाहींशी होऊन प्रत्येक गोष्टीला विचाराची कसोटी लावण्याची सवय झाल्यानंतर आपणाला समजतील व पटतील अशीं सत्पुरुषांच्या तोंडचीं वचनें वाचावीं व त्यांचें मनन करावें आणि अल्पांशाने सद्विचार कृतींत उतरविण्याचा यत्न करावा एवढेंच माझें धर्माचरण बनलें.

आपणाला कोणी शत्रु उत्पन्न होऊं द्यावयाचा नाहीं, हें करणें जसें अशक्य कोटींतलें आहे, तसें आपण कोणाचें शत्रुत्व करावयाचें नाहीं हें करणें नाहीं. अर्थात् तुलनेच्या दृष्टीने दुसरें पहिल्यापेक्षा सोपें इतकेंच; परंतु दुसरेंहि अत्यंत कठिण आहे. मनोवृत्ति प्रक्षुब्ध झाल्यावर दुसऱ्याच्या संबंधाने द्वेषाच्या अगर वैराच्या कल्पना मनांत आल्यावांचून राहत नाहीत. पण ती वेळ निघून गेल्यानंतर जेव्हा आपण एकान्तांत शांत मनाच्या स्थितींत असतों, तेव्हा ज्यांविषयी अशा कल्पना मनांत आल्या त्यांच्याविषयींच प्रेमाचे विचार मनांत आणणें, त्यांचें कल्याण व्हावें असें चिंतणें, प्रथमदर्शनीं वाटतें तितकें कठिण नाहीं. ज्यांच्या अंतःकरणांत आपणाविषयी बरी भावना नसल्याचा आपल्याला संशय येत असेल त्यांच्याविषयी एकान्तांत शुभविचार घोळवणें हे अभ्यासाने मनुष्याला शक्य आहे, हें मी अत्यल्प स्वानुभवावरून म्हणूं शकतों. असे प्रयत्न आत्मोन्नतिकर आहेत, अशी माझी समजून झालेली आहे. यामुळे माझ्या आचरणांत दृश्य फरक पडला आहे, असें मला वाटत नाहीं. कारण प्रसंग आला म्हणजे मनोवृत्ति क्षुब्ध होऊन त्यांचे परिणाम व्हावयाचे ते होतातच. तथापि वरील प्रयत्न दुष्ट मनो-

वृत्तींचा पगडा मनावर फार वेळ राहूं देत नाहीत. कांहीं असो. वरील ध्येयापासून आपण कितीहि दूर असलों तरी त्याच्यासाठीच तळमळ लागावी व त्या बाजूने अत्यल्प तरी बुद्धिपुर:सर यत्न व्हावा म्हणजे माझ्या जन्माचें सार्थक होईल, असें मला वाटतें.

हा माझा धर्म, हीच माझी नीति, हेंच माझें तत्त्वज्ञान. हें अल्प अंशाने तरी आपल्या अंगीं मुरावें म्हणून माझी तळमळ व धडपड. यापलीकडील गोष्टी मला कळत नाहीत. त्यांविषयी कोणताहि पूर्वग्रह होऊं न देतां त्या कळण्याविषयी उन्मुख राहून आपणामध्ये त्या उत्क्रान्त होईतोपर्यंत उतावीळपणें त्यांच्या पाठीला न लागतां स्वस्थपणें दृष्टीपुढला मार्ग क्रमीत राहण्याचें धर्माचरण मजकडून देहावसानापर्यंत होवो, येवढीच माझी इच्छा आहे.

प्रकरण बत्तिसावें

उपसंहार

एका काळीं ज्ञानानें आणि संपत्तीनें जगाला दिपवून टाकणारें आपलें राष्ट्र आज हीन स्थितीला पोंचलेलें आहे. जोपर्यंत देशकालवर्तमान पाहून योग्य ते फेरफार करण्याचें सामर्थ्य राष्ट्रांत असतें तोपर्यंतच तें राष्ट्र जिवंत आहे, असें म्हणतां येईल. तें सामर्थ्य नाहीसें झालें म्हणजे राष्ट्र अवनतीच्या मार्गाला लागतें व अखेरीस अगदी निर्जीव होऊन जातें. पाणी ज्याप्रमाणे वाहत असतें तोपर्यंत स्वच्छ राहतें, पण वाहणें बंद होऊन त्याचें डबकें बनलें, म्हणजे त्या साचलेल्या पाण्याची जी स्थिति होते तीच राष्ट्राचीही होते. मध्यंतरी आमच्या राष्ट्रांत जिवंतपणा आणण्याचे कांहीं प्रयत्न झाले पण ते फुकट जाऊन आपणांस हल्लींची स्थिति प्राप्त झाली आहे. त्यांतल्या त्यांत आनंदाची गोष्ट येवढीच कीं, आपल्या स्थितीची जाणीव आपणांस होऊं लागली आहे. व तींतून पार पडण्यासाठीं थोडीशी धडपड सुरू झाली आहे, परंतु ती अजून फारच लहान प्रमाणांत आहे. आज राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रांत लहान मोठ्या कार्यकर्त्यांची फार जरूरी आहे. प्रत्येकाला प्रथम आपल्या पोटापाण्याचा प्रश्न सोडवणें भाग आहे; पण तो सोडवीत असतां ज्याच्या मनांत थोडी तरी विचारजागृति झालेली असेल तो कितीही हीन स्थितींत असला तरी त्याला त्याच्या सामर्थ्याप्रमाणे थोडें तरी राष्ट्रकार्य खचित करतां येईल. मी राष्ट्राचा एक घटक आहे व मजवर राष्ट्राच्या प्रगतीच्या कामीं हातभार लावण्याची जबाबदारी आहे ही भावना अंतःकरणांत उत्पन्न होऊन स्थिर झाली तर कोणत्याही मनुष्याला आपल्या मगदुराप्रमाणे व आवडी निवडीप्रमाणे लहान मोठें कार्यक्षेत्र आखून घेतां येईल. स्वार्थ-विरहित विचारांना चालना देण्याचें व त्यांना अनुरूप असें आचरण

करण्याचें सामर्थ्य ह्या संक्षिप्त आत्मवृत्ताने चार दोन वाचकांमध्ये जरी उत्पन्न केलें तरी आपल्या श्रमाचें चीज झालें, असें मला वाटेल.

सरते शेवटीं अपत्यवत् मानलेल्या संस्थांसंबंधी चार शब्द लिहितों. ह्यांपैकीं कित्येक संस्था लयाला गेल्या व कित्येकांची जबाबदारी दुसऱ्यावर सोपवून बरेच वर्षांपूर्वी त्या हातावेगळ्या केल्या. महिला विद्यालय आणि निष्कामकर्ममठ ह्या हिंगणाच्या आश्रमांत अंतर्भूत झाल्या. आश्रमांतून महिला विद्यापीठ उत्क्रान्त व्हावें, हें माझें स्वप्न मूर्तसृष्टींत आलेलें पाहण्याचें भाग्य मला लाधलें. आश्रमाच्या जबाबदारींतूनहि मी बहुतेक मोकळा झालों आहें. विद्यापीठाचें क्षेत्र अमर्याद आहे. त्यासंबंधाचें स्वप्न केवळ मनोराज्य आहे. पण तें ह्या ठिकाणीं दाखल करणें जरूर वाटतें. आपल्या देशांतल्या वेगवेगळ्या प्रान्तांत दहाबारा भाषा प्रौढ स्थितीला येऊन पोचल्या आहेत. ह्या प्रत्येक प्रान्तासाठीं वेगळें महिला-विद्यापीठ उत्पन्न होऊन त्याचें निदान एक तरी पूर्ण कॉलेज व जिल्हानिहाय हायस्कुलें त्याला जोडलेलीं असावीं. हें स्वप्न मूर्त सृष्टींत आणण्याची धडपड करणें दूरच राहिलें पण नाथीबाई महिला-विद्यापीठावर आलेल्या संकटाला तोंड देण्याचें काम सुद्धा मी माझ्या सहकाऱ्यांवर सोपवलें आहे. आता शाब्दिक मदत शक्य तेवढी करावी व जें होईल तें पाहत राहावें, ह्यापलीकडे मजकडून कांहीं होईल असें दिसत नाहीं. विद्यापीठाच्या प्रगतीसंबंधाची वासना मात्र अजून तीव्र आहे व पुनर्जन्माच्या कल्पनेंत जर सत्य असेल तर पुनः पुनः ह्या देशांत जन्माला येऊन आपलें स्वप्न मूर्त सृष्टींत आलेलें पाहावें, ही इच्छा प्रबल आहे.

परिशिष्ट

प्रवासाचें टिपण

स्थळाचें नांव	घालविलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची संख्या	* चहा जवणांचीं निमंत्रणें	मुलाखती	शैक्षणिक संस्थांना भेटी	शेरा
इंग्लंड एप्रिल १९२९							
लंडन	२	१	८०	१			
मालव्हर्न्	५	१	८५				प्राथमिक शिक्षकांचें संमेलन
लंडन	४	१	८०	२			
सँडाऊन, आइल ऑफ वाइट	६	१	१००				हिंदी लोकांचें संमेलन
फ्रान्स एप्रिल १९२९							
पारिस	९	४	१५०	२	१		
ग्रेट ब्रिटन् आणि आयर्लंड मे ते जुलै १९२९							
लंडन	६				१		
केंब्रिज	३	२	५०	२			
लंडन	१०	५	२७५	६			
बॉर्चर्न्	१						डॉ. मॅनच्या प्रयोगशाळेस भेट
ऑक्सफर्ड	२	१	१५	१	३	३	
मँचेस्टर	२	१	३५				

* मोकळेपणीं संभाषणाला वेळ मिळावा ह्या हेतूनें हीं निमंत्रणें दिलेलीं असतात.

डग्लस्, आइल ऑफ मॅन्	२						सर क्लॉड हिल, ले. गव्हर्नर आइल् ऑफ मॅन् यांस भेट
लिव्हरपूल	४	४	२६०	३		६	
डब्लिन	५	३	१२५	४	४	६	
ग्लासगो	५	२	१००		१	७	
एडिंबरो	५	२	७५	१	१	१	
न्यूकॅसल् ऑन टाइन्	१	१	३०				
लीड्स्	८	३	२५०	१	२		लेक डिस्ट्रिक्टमध्ये २ दिवस घालविले
शेफील्ड	२	१	६०				
इल्क्ले	१						लीड्स् युनिव्हर्सिटीच्या आंतराष्ट्रीय संघाचें वार्षिक संमेलन
बर्मिंगहॅम्	३	२	१२५	३			
लंडन	१६	३	२००	४	१	१	हाय् वायकोंब येथील गार्डन् स्कूल व लेचवर्थ ह्या गार्डन् सिटीला भेट
बेलजम आणि हॉलंड जुलै १९२९							ब्रूज, आंत्वर्प, रोटरडाम, हाग आणि आमस्टरडाम या गावी थोडा थोडा मुक्काम
स्वित्झर्लंड जुलै-ऑगस्ट १९२९							शैक्षणिक संस्थांच्या प्रतिनिधींची जागतिक परिषद्
जिनिव्हा	१०	२	७५				बोटीने लाक लेमनची आणि मोटरने माऊंट ब्लँकची सफर
बाझल	१						ब्लॅक फॉरेस्टची लहानशी सफर
डेन्मार्क ऑगस्ट १९२९							शिक्षणविषयक जागतिक परिषद्
एल्सिनोर	१५	२	१५०				
कोपेनहागेन	२					२	
स्वीडन ऑगस्ट १९२९							
स्टॉकहोल्म	३	१	१५०			६	उप्साला युनिव्हर्सिटीस भेट

स्थळाचें नांव	घालविलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची संख्या	चहा-जेवणांची निमंत्रणें	मुलाखती	शैक्षणिक संस्थांना भेटी	शेरा
नॉर्वे ऑगस्ट १९२९							
ओस्लो	२	१	१२५			३	
जर्मनी सप्टेंबर १९२९							
बर्लीन	८	२	१५०		१	३	
लायूप्झिग्	४	१	१००			१	
हांबूर्ग	४	१	१५०			२	
युनायटेड् स्टेटस् ऑफ अमेरिका सप्टेंबर ते डिसेंबर १९२९ न्यूयॉर्कमध्ये राहून फिलाडेल्फियापर्यंतच्या गावांना भेटी							
न्यूयॉर्क सप्टेंबर २६ ते नोव्हेंबर २		१०	१२००	२१	११	१	
स्केनेक्टडी	३						जनरल इलेक्ट्रिक कंपनीस भेट
पूकिप्सी	१	३	३०				व्हासर कॉलेज
हानोव्हर	१	१	१५०				डार्टमथ् कॉलेज
बोस्टन	२	३	३२५	२	२	२	
साराटोगा स्प्रिंग्ज	१/२	१	६००				स्किड्मोर कॉलेज
विल्यम्स् टाउन्	१/२	१	३०				वुइल्यम्स् कॉलेज
नॅक	१	१	२५				क्लार्कस् टाऊन कंट्री क्लब
वेस्टटाऊन	१	१	४००				वेस्टाऊन स्कूल
जॉर्ज स्कूल	१	१	५००				

फिलाडेल्फिया	३	३	७००	२	२	३	ब्रिन् मॉर कॉलेज
ब्रिन् मॉर	½	१	७५				
वॉशिंग्टन	३	४	३७५	१	२	१	
ग्रीन्सबरो	१	३	९५०		३		
पिट्सबर्ग	८	८	६५०	११	२	३	
डिट्रॉइट	४	६	४००	३	१	१	
ॲन् आर्बर	१	१	५०	१	१	१	
शिकागो	५	७	११००	५	१	२	
कौन्सिल ब्लफ्स्	३	४	३२५	१		५	
आयोवा सिटी	१	१	१५०				
डिमॉइन्	१	४	२८००	१		३	
लॉस् एंजल्स्	६	७	११००	७	२	२	
क्लेअर मॉंट	½	१	१५०	१			
रिव्हर साइड	½	१	५००	१			
ओकलंड	३	३	४००	३			मिल्स कॉलेजांत पाहुणे
सॅन्फ्रान्सिस्को	६	४	२००	६			
स्टॉकटन्	½	१	१०				
सॅक्रॅमेंटो	½	१	२५०				
जपान जानेवारी १९३०							
योकोहामा आणि टोकिओ	१०	२	१५०	१	१	८	स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीस भेट
कोबे	८	७	५७५	५		८	

स्थळांचें नांव	घालविलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची संख्या	चहा जेवणांचीं निमंत्रणें	मुलाखती	शैक्षणिक संस्थांना भेटी	शेरा
चीन जानेवारी–फेब्रुवारी १९३०							
शांघाय	८	१	२५	३		१	
हाँगकाँग	८	२	१००	३			
फिलिफाइन बेटं फेब्रुवारी १९३०							
मॅनिला	५	४	६५०	१	२		
जाव्हा मार्च १९३०							
सुरबाया	४	२	१५०	१			
जोक्जा	१						बडाबुद्ध स्तूप
बटेव्हिया	३	२	१००		१		
मलाया द्वीपकल्प मार्च–एप्रिल १९३०							
सिंगापूर	८	५	५००	१			
क्वालालुंपूर	५	२	५५०				
ईपो	४	१	६०	१			
टायपिंग	२	१	७५				
पेनांग	५	२	१५०				

स्थळ	राहिलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची संख्या	चहा जेवणांचीं निमंत्रणें	मानपत्रें	शैक्षणिक संस्थांना भेटी
केनिया कॉलनी जानेवारी, फेब्रु. व आक्टो. १९३१ आणि फेब्रुवारी १९३२						
×मोंबासा	९९	६	१२००	९	३	३
नायरोबी	१६	२	४५०	७	२	४
एल्डोरेट	२	१	१००			१
किटाले	१	१	४०			१
युगांडा मार्च, एप्रिल, मे १९३१						
टरोरो	१	१	३०			
कलीरो	३			१		
नामागांडा	२			१		
कमली व भोवतालचे गाव	९	१	२५	२		
जिंजा	१९	२	३००	४		२
लुगाझी	२			१		
कंपाला	१७	२	१६०	४	३	३
मसाका	३	१	५०			२
एन्टेबी	३	१	७५			१
होइमा	२	१	५०			१
मसिंडी	२	१	६०			
मबाले	५	१	१००	१		२
सोरोटी	२			१		
झांझिबार सप्टेंबर १९३१						
झांझिबार	१९	४	८००	२	२	५

×हें मुख्य ठिकाण असल्यामुळे थोडेसें काम झाल्यावर येथे परत येऊन कोठ कोठे जावयाचें, कोणाकडे उतरावयाचें वगैरे कार्यक्रम ठरवून ओळखीचीं पत्रें घ्यावीं लागत, ह्यामुळे येथे पुष्कळ दिवस राहावें लागलें.

स्थळ	राहिलेले दिवस	व्याख्यानांची संख्या	श्रोत्यांची सरासरी	चहा जेवणांचीं निमंत्रणें	मानपत्रें	शैक्षणिक संस्थांना भेटी
टँगॅनिका जून, जुलै, ऑगस्ट १९३१						
टांगा	९	३	३००	२		२
मोशी	४	२	१२५	१		
अरुशा	४	२	१००	५		
दारेसलाम	३३	४	३००	४	२	५
बागामोयो	१			१		१
मोरोगोरो	५	१	२५	१		
किलोसा	१	१	३०			
डोडोमा	४	१	५०	१		१
टबोरा	१३	३	१५०	२	१	२
किगोमा	५	१	२०			
म्वांझा	९	३	१२०	२		
शाणवा	१					
बुकोबा	६	३	१२५	२		२
कामाचू	१	१	१५			
लिंडी	४	२	८५			१
मिकिंदानी	१	१	५०			
पोर्तुगीज पूर्व आफ्रिका नव्हेंबर १९३१						
लोरेन्सो मार्किस	२	१	४०	१		
दक्षिण आफ्रिका नव्हेंबर, डिसेंबर १९३१, जानेवारी १९३२						
डर्बान	३३	१०	२४००	१०	२	७
फिनिक्स	२					
पीटर मारित्झबर्ग	१					
लेडी स्मिथ	४	२	१६०	१	१	
जोहान्सबर्ग	१८	६	९५०	८	४	
प्रिटोरिया	१	१	३००			
किंबर्ले	२					
डी. आर.	१					
केपटाउन	८	४	२४०	४	३	
यूटनहेग	१	१	२५			
पोर्टएलिझाबेथ	२	२	१६०			
ईस्ट लंडन	२	१	६०			